İSTANBUL TEKNİK ÜNİVERSİTESİ ★ FEN BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

39700

AMASYA KENTİ'NİN FİZİKSEL YAPISININ TARİHSEL GELİŞİMİ

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

DOKTORA TEZİ

Y. Müh. Mimar Kâni KUZUCULAR

Tezin Enstitüye Verildiği Tarih : 8 Ekim 1993

Tezin Savunulduğu Tarih : 18 Mart 1994

Tez Danışmanı : Prof. Doğan KUBAN

Diğer Jüri Üyeleri : Prof. Dr. Aptullah KURAN

Prof. Dr. Afife BATUR

Mart 1994

ÖNSÖZ

Bu tez çalışmasında birçok kişiden yardım görülmüştür. Çoğu yakın dostum olan bu kişilerin hepsine teşekkür ederim. Ancak çalışmayı sonuçlandırma aşamasında, pek alışılmış bir tez öğrencisi de olmamama rağmen, tez danışmanı Prof. Doğan Kuban'ın yakın ilgi ve desteğini gördüğümü özellikle belirtmem gerekiyor. Kendisine müteşekkirim. Yakın dostlarım Y. Mimar Engin Özden ile Y. Mimar Mustafa Pehlivanoğlu ise sürekli yardım ve ilgilerini esirgememişlerdir. Bu çalışmayı destekleyen İTÜ Araştırma Fonu'na ve A.R.I.T. (American Research Institute in Turkey)'e ayrıca teşekkür ederim. Eşim Sema Kuzucular'a ise her türlü yardımının yanısıra, son aylarda ev düzenini alt üst eden, kolay onaylanamayacak çalışma düzenime katlandığı için özellikle teşekkürlerimi sunarım.

Kâni KUZUCULAR,Ekim 1993

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ ii

İÇİNDEKİLER iii

ÖZET v

SUMMARY vi

BÖLÜM 1. GİRİŞ 1

BÖLÜM 2. KENTİN TOPOĞRAFYASI 7

BÖLÜM 3. BÖLGEDEKİ İLK YERLEŞMELER VE KENTİN KURULUŞUYLA İLGİLİ DEĞERLENDİRMELER 10

BÖLÜM 4. TÜRK-İSLAM ÖNCESİ AMASYA KENTİ 16

4.1. Antik Dönem/Pagan Amaseia 16

4.1.1. Pontos Krallığı Dönemi 16

4.1.2. Roma Egemenliğinde Amaseia 19

4.2 Bizans-Hıristiyan Dönemi 24

4.2.1. Hıristiyanlığın Yayılma Yıllarında Amaseia 24

4.2.2. Bizans Kenti Amaseia 25

BÖLÜM 5. TÜRK-İSLAM DÖNEMİ 33

5.1. Erken Türk Dönemi 33

5.1.1. Danişmendli Dönemi (~1080-1175) 34

5.1.2. Selçuklu Dönemi (1175-1243) 36

5.1.3. Moğol Egemenliği (1243-1341) 40

5.1.4. Eretna Beyliği ve Şadgeldi Paşa Dönemi (1343-1393) 43

5.1.5. Erken Türk Dönemine Ait Olduğu Bilinen Ancak Tarihlendirilemeyen Yapılar 44

5.1.6. Erken Türk Dönemi Sonunda Oluşan Fiziksel Yapının İrdelenmesi 45

5.2. Osmanlı Dönemi 52
5.2.1. Şehzade Sancağı Amasya (1393-1553) 53
5.2.1.1. Kente Eklenen Yeni Fiziksel Elemanlar 53
5.2.1.2. Kentin Fiziksel Yapısının İrdelenmesi 66
5.2.2. 16. Yüzyıl Ortasından 20. Yüzyıla Kadar Amasya Sancağı 78

BÖLÜM 6. SONUÇ 94

KAYNAKLAR 98

EKLER 104
Ek A Çizelgeler 104
Ek B Arşiv Belgeleri, Özgün Belge Örnekleri ve Diğer Yazılı Kaynaklardan Yararlanılan Şekil ve Levhalar 116
Ek C Fotoğraflar 134

ÖZGEÇMİŞ 167

ÖZET

Bu tezin amacı Anadolu'nun önemli kentlerine ait "kent tarihi" çalışmalarının çok az olduğu ülkemizde, Türk öncesi ve Türk dönemlerinde önemli yerleşme merkezi olarak görülen "Amasya Kenti" nin fiziksel yapısının tarihsel gelişim sürecinin incelenmesidir. Araştırmada, kent ile ilgili çeşitli uygarlık dönemlerine ait maddi kalıntıların ve mevcut yerleşme dokusunun yazılı kaynaklarla birlikte değerlendirilmesi ve kent dokusunun her uygarlık dönemine ait fiziksel yapısının ortaya konması öngörülmüştür. Bu amaçla özgün yazılı kaynaklara olabildiğince ulaşılmaya çalışılmış ve özellikle Osmanlı Dönemi ile ilgili olarak arşiv belgelerinin kent planı üzerine aktarılarak değerlendirilmesi, tartışılması amaçlanmıştır.

Kent dokusu ve anıtlarla ilgili yerinde yapılan saptamaların yanısıra İller Bankası halihazır haritarı, Genel Kurmay Başkanlığı Harita Genel Müdürlüğü'nden temin edilen harita ve hava fotoğrafları ile diğer basılı yayınlarda yer alan kent planlarından yararlanılarak, yerinde gözlem ve küçük çapta aletli ölçmelerle (Bazı noktaların kontrolü ve özellikle Kale'nin konumunun tayini için) kentin topoğrafik durumunu yansıtan bir "Master Plan" hazırlanmış ve kentin tarihsel gelişimi bu plan üzerinde gösterilmeye çalışılmıştır.

Tez altı bölümden oluşmaktadır. 1. Bölümde çalışmanın amacı, kullanılan yöntem ve yararlanılan kaynaklar tanıtılmıştır. 2. Bölümde Kentin topoğrafik yapısı, kentin konumunu ve belli başlı topoğrafik elemanlarını gösteren bir haritayla birlikte kısaca özetlenmiş, 3. Bölümde ise bölgedeki ilk yerleşmeler ve kentin genel kuruluşu ile ilgili tarihi bilgiler irdelenmiştir. 4. Bölüm Türk-İslam öncesi dönemin fiziksel yapısını tanımlamayı amaçlamıştır. 5. Bölümde, yukarıda anlatılan bu gelişmelerin olduğu Türk-İslam döneminde kentin fiziksel yapısının evrimi irdelenmektedir. Bu çalışmada , çok önemli kaynak olan tapu tahrir defterlerindeki mahalleler, diğer yazılı kaynaklar ve günümüze gelebilen yer adları ile birlikte değerlendirilerek kent planı üzerine aktarılmış ve çeşitli tarihlere ait mahalle planları oluşturulmaya çalışılmıştır. Bu restitüsyon çalışmalarında mozayiğin bütün parçalarının yerine oturtulması elbette beklenemez. Ancak soru işareti içeren parçaları ile birlikte toparlanabilen veriler grafik olarak sunulmuştur. 6. Bölüm sonuç bölümüdür. Kentin çeşitli uygarlık dönemlerinde gösterdiği fiziksel gelişmelerin genel bir değerlendirmesini içermektedir.

Çalışmada üç ek bulunmaktadır. Ek A' da çeşitli dönemlere ait anıtların kronolojik olarak listeleri ve saptanabildiği ölçüde tarihsel süreç içersindeki durumları (seyirleri) verilmiştir. Ek B' de yararlanılan arşiv belgelerinden tapu tahrir defterleri, cizye defterleri ve vakıf listelerinin ilgili bölümlerinin dökümü ve örnek olması açısından özgün kaynakların bazı sayfaların kopyası ve diğer yazılı kaynaklardan alınan çizim ve levhalar bulunmaktadır. Ek C' de kent ile ilgili fotoğraflar, metin içindeki konuların sırasına uygun olarak sunulmuştur.

SUMMARY

HISTORICAL EVOLUTION OF THE PHYSICAL STRUCTURE OF AMASYA

The city of Amasya lies on the shores of Yeşilırmak (ancient Iris) in north central Anatolia. The pagan city which gained importance at the time of Pontos-Roman struggle became a metropolis of the Byzantine Asia Minor and one of the most important settlements of the Turkish-Islamic Anatolia. It is one of the well-known centres of Anatolian-Turkish history. It is also a noted Anatolian city as the birth place of Strabon. Despite the massive destruction of its buildings in the historical events, Amasya, as one of the "Shehzade Sancak"s (i.e. the city where the Heir to the throne lives) of the Ottoman period preserves a rich monumental heritage of its Turkish past.

The aim of this study is to investigate the development of the physical structure of Amasya, whose importance in the Turkish period is conspicuous. My study based on written sources as well as on the material remains, attempts to reconstruct the evolution of the physical structure of the city, especially after the Turkish conquest. In my efforts to reconstruct successive periods I tried to recur to primary written sources as far as I could. The archive documents of the Ottoman period were extensively used. Publications of these documents as still untapped but reliable sources for urban and architectural studies are available for most Anatolian cities. But they were not systematically used in the analyses of urban structure or in comparative studies aiming to match the written data with the actual building texture. This study is a tentative work in this direction.

A "master map" of the city with topographic information has been drawn for my study. It is based on the actual maps of İller Bankası, the maps and aerial photographs provided by Harita Genel Müdürlüğü and the other available maps in various publications. They were combined and small amendments were made based on limited instrumental surveys undertaken by myself. For example the Citadel's location was corrected according my survey. Personal surveys of the monuments and actual urban texture were added to complete the "master map" and the description of the city's historical evolution was given on this basic physical layout.

The study has six main sections:

1. The aim of the study, the description of the investigation method and the nature of the basic sources.

2. The structure of the city summarised on the master map which also includes the natural shape of the site.

3. The historical information about the first settlements of the region and the foundation of the city: The name "Amaseia (αμασεια)/Amasya (امسيه) has been used consistently on coins and in the primary sources. But the misleading comments on the name of the city and its origin by some local historians resulted in the identification of the Amasya Citadel as Harşene Citadel. This section includes also a discussion of these comments.

4. The description of the urban structure in the pre-Turkish era. Primary sources and physical data related to this period are scarce. The most detailed source of information for antic Amaseia is Strabon who was himself a native of the city. The other sources consist of the relatively short accounts and descriptions of Greek and Latin historians, coins, and list of inscriptions. For the Christian era, the documents available are the church certificates and the accounts of period leaders and saints. An evaluation of these sources and documents related to the Iris valley is published in *Studia Pontica*. A similar compilation may be found in *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques*. In addition to these, Ramsay, referring almost to the same primary sources, informs us on the role of the city on the Anatolian plateau, about its place in administrative and religious reorganisations and on the existence of some monuments. Our evaluations covering Pontos, Roman and Byzantine periods are based upon the information given in these sources and on studies of general history. They are illustrated on the city map.

The city of Amaseia where the Pontos Kingdom had flourished, stayed as the Kingdom capital until the conquest of Sinope. Even later, it continued to be an important city due its positioning at the junction point of the roads connecting the ports of Sinope and Amisos (Samsun) to the Anatolian hinterland and to the south. In the Roman period the sophisticated network of roads in addition to the fortified castles to control the security of Anatolia was the backbone of Roman economy, and Amaseia also became an important centre. Evidence of titles found on coins demonstrates that Amaseia lived as a flourishing city during the Roman Empire and it kept its appellation of metropolis as long as it was a Roman province.

After the third quarter of the fourth century, when the Eastern and Western Churches established their independence and the Empire divided in two, the wealth of the Eastern Church has grown with the rise of the Eastern Empire. During this period urban Anatolia was rich and powerful, and the cities of Northern Anatolia were flourishing accordingly. Amaseia has kept its important position as a religious centre of the Empire and perpetuated its title of metropolis both on religious and administrative grounds. Our knowledge of the physical structure of Amaseia of this period consists mainly -except some ruins- of religious buildings mentioned in the sources. The majority of these buildings are dated before 7th century and are brought

to our knowledge only in the church records or by the writings of contemporaneous Church Fathers like Eusebius, Eutchius, Teophanes and Gregorius of Nisa.

The Turkish Ascendancy

Immediately after Malazgirt the Turkish emirs gained the control of Amasya region. At the end of 11th century the major force in the region was the Danishmendis. During the first half of 12th century when the contest of hegemony in Anatolia takes place between Turkish emirs and Byzantines, Amasya is the scene of conflicts between two sides. We have no information about the physical aspect of the city in that time. Situated on a land where the warriors or the Turkoman nomads were wandering, the city should have been in a rather poor state of well being. We can presume that no major building activities were undertaken. However towards the end of the century, the apparition of the Seljuks of Konia as a new force, and the outcome of the battle of Myriokephalon in 1176 convinced Byzance to accept the *de facto* situation of Turkish presence in Anatolia. The Seljuks of Konia are now the only political power in the Central and Eastern Anatolia; their building activities consisting mainly in the construction of *menzils* or caravanserais along the trade routes transformed Anatolian landscape and created a relative security. We see that the city life is enlivened in accordance with the new "trade winds". In Amasya, the building activities of the Turkish period had really gained new drift during these years. A new tide of building activity is also observed during the Mogul occupation. The Yeşilırmak valley where the Moguls reigned without hindrance was more secure and calm than the other parts of Anatolia. When the walls of Konia are being taken down, Amasya saw the construction of the mightiest of its architectural heritage, namely the Tomb of Torumtay, the Gökmedrese and the Bimarhane which are the two important medical schools of Anatolia of the period.

At the end of 14th century Amasya was conquered by the Ottomans and lived its most prestigious days until mid-15th century. Amasya became then the city of the Shehzades (heirs to the throne) and the building activities took a new turn. Taking account of the actually existing of those mentioned in the primary and secondary sources, approximately a hundred new buildings were built during this period. Military successes, conquests of new land and consequently ever increasing tax collection augmented the revenue of the central government and part of this revenue returned to the cities for the buildings of new establishments. Amasya was still on important trade routes, a fact which further increased its share of state revenues.

From the second half of the 16th century onwards, Amasya will have difficult years through the *suhte* and *celali* disturbances and the Iranian wars. New developments in the West, the discovery of new trade ways, the introduction of the precious metals of America to the market, the regression in the revenues of the Ottoman Empire, subsequent changes in tax collection methods has radically transformed the social and economic structure of the cities. The industrial production methods which were developed in the West has hurt the most important industry of Amasya -namely the textile industry and especially the silk business. New trade

agreements with the West had a fatal effect on Amasya as with the totality of the country. Faced with the machine production of Europe, the production of the city has collapsed almost to nil. Although totally liberated from the control of the state and disastrous for the local production, the commercial traffic in Anatolia has kept alive the dynamism of city life in Amasya served in this by its location on the main roads. Taş Han, the biggest commercial building of the town has been erected at the end of 17th century. The transformations of economic situation are reflected in the physical structure of the city. Apart from the commercial buildings of late 17th century and some minor building activity connected with the 19th century military and educational reforms (e.g. building of barracks and schools, enlargement of the streets), no major change in the physical structure of the city occurred.

5. The evolution of the physical structure of the city during the Turkish-Islamic period. Archive documents of the Ottoman period are the primary sources for any evaluation. Unfortunately, documents related to early Turkish period are rare. The most significant and the oldest source is the *vakfiye* of Halifet Gazi. Other *vakfiyes* pertaining to the early period of Turkish era offer some clues on the toponomy of the city. Short lists of these are found in Ayverdi. Most of the monuments built in this period are still standing and their inscriptions are first hand historic information for the evaluation of the city's development. A comprehensive inventory of these inscriptions has been made by Uzunçarşılı.

The most important sources related to Ottoman period are surveys of title deeds in a province(*tapu tahrir defterleri*). These records give the population, the number and structure of districts. Three books related to Amasya exist. The book for Karaman, Rum and Erzurum dated 929/1523 and the book for Amasya dated 1052/1642 are kept in Prime Ministry Archivesin Istanbul. Another survey book for Amasya dated 984/1576 is found in the Archives of the Directorate of Title Deeds at Ankara. The book numbered 387 gives the names of some major monuments together with the inventory of the districts. In my study, the names of the districts mentioned in these books are compared with the ones given by other sources and also with present day names and are to be found on the city map. The district delimitations obtained through the study of these surveys, concerning different periods are far from being complete. But all available data are presented in graphic form and are accompanied by explicative marks.

Another important source is the record books for capitation tax (*cizye*). These records are kept in order to determine the Christian population who was liable directly to the tax collectors of the Treasury. Therefore the information they include is not related to the city in its totality. However they provide valuable information on the existence of districts and their names.

Another important source for researchers of urban history and socio-economics of the country is the records of foundations (*vakıf defterleri*). In these documents the list of foundations in the city, their revenues and their expenses, their employees are

recorded. The deciphering of these documents is often difficult and complex. Only experts experienced in archive studies can evaluate them and unravel their content for the use of other researchers. In this study -the difficulty of deciphering taken into account- we confined our work on the documents which give the inventory of foundations and focused on the ones related directly to Amasya. Two of these books dated 1256/1840 and 1000/1688-89 respectively give the inventory of numerous foundations in Amasya. A third one dated 1001/1592-93 lists the employments in some of the buildings of the city.

Several documents found in the Prime Ministry Archives consisting of *berat*, *ilâm*, *istida*, *inha*, *takrir* (imperial titles of privilege, judicial decrees, petitions, memorandums for promotion or official notes) and the like are also sources for the verification of existence of a given building at a given date. These documents used in conjunction with other written sources were helpful in determining the life story of the monuments which no longer survive.

Salnames or city annuals, are documents of late Ottoman period and inform us about the population census figures, the monuments and the general features of the city.

Travel accounts were second to archive documents in giving clues on the urban structure. One of the first travellers who visited Amasya is İbn-i Batuta. In his accounts rich in information about other Anatolian cities, details on Amasya are almost non-existent. Busbecq who was the Austrian ambassador had to undertake the voyage to Amasya in order to be received by Soliman the Magnificent. Busbecq and his companion Dernschwam included in their accounts their impressions of Amasya. Evliya Çelebi whose itinerary comprised Amasya gives the most detailed account of the city at 17th century [24, pp183-94]. The other travellers of the 17th century are the Polish Simeon (1613) and Tavernier (1664). The rest are visitors of the 18th century or later. Among them are Tournefort (1701), Katip Çelebi (1732), Morier (1813), Texier (1834-36), Hamilton (1835-37), Perrot (1861), Feruhan Bey (1868).

Apart the documents mentioned above a further source is the monographs written or compiled by local historians. Amasya is one of the luckiest cities as regards to its monographs. The two most important studies are the "Belâbil er-Râsiyye fi Riyâz Mesâ'il el-Âmâsiyye" of the beginning of the 19th century by Mustafa Vazıh and "The History of Amasya" which was written by Hüseyin Hüsameddin Abdioğlu at the beginning of this century. The contents of the first volume by Hüseyin Hüsameddin relative to the city itself and its monuments are particularly valuable for architectural historians and urban historians. The fact that the author who used numerous archive documents did not mention his sources is unfortunate. The second and third volumes deal with the political history of Anatolia and particularly of Amasya. However the historical sources that he mentions are not sufficient for the physical history of the city. Furthermore his capricious interpretation of the sources and his extremely subjective evaluations of the pre-Turkish period necessitates a

cautious use of Hüseyin Hüsameddin's writings. It must be emphasised that the tendency to attribute all political and cultural facts to Amasya is especially deceptive. Therefore I refrained from an extensive use of the information included in his work other than facts regarding the Ottoman period and some of his direct observations.

A third monograph on Amasya is the "Illustrated Amasya" (Resimli Amasya) by A. Demiray. And the last local study I will mention is the "History of Amasya" by O. F. Olcay. This manuscript has never been published. It mostly repeats what M. Vazıh and H. Hüsameddin has said, contradicts them on some details, and includes citations from Mirkât al-Cihâd, i.e. indirectly from Dânişmendnâme.

6. In the conclusion I tried to give a short and general account of the physical development of the city of Amasya in its recorded history emphasising the Turkish period.

This study has three addenda. Addendum A is the chronological list of all known buildings and their state of preservation and use during different periods. Addendum B includes the related parts of title-deed books, capitation tax records and pious foundation records. It includes also copies of pages from primary sources, plus drawings and plates. Addendum C contains a limited number of photographs of the city and its monuments.

BÖLÜM 1. GİRİŞ

Amasya evrensel boyutlarda olmasa da Anadolu tarihinde önemli yer tutan kentlerden biridir. Pagan dünyasında sesini duyuran bu kent, Roma'nın daha sonra Hıristiyan Bizansın güçlü bir metropolü olmuş ve uzun bir süre Türk-İslam Anadolu'sunun önemli politik odak ve kültür merkezlerinden biri olarak kalmıştır. Eski kültür dönemleri ürünlerinin büyük bir bölümü bugün yok olmuş ise de, Osmanlıların iki önemli "Şehzade Sancağı"ndan biri olan, Türk-İslam Dönemi'nin maddi kalıntılarını özellikle Beylikler ve Osmanlı Dönemlerine ait çok sayıda tarihi eseri hala barındıran ve doğasının görsel çekiciliğini hemen hemen herkese kabul ettiren çarpıcı bir kent olma özelliğini sürdürmektedir. Anadolu'yu dolaşan gezginlerin çoğunun, Amasya Vadisine girdiklerinde ve kent ile karşı karşıya geldiklerinde gösterdikleri tepki ve gezi notlarına aktardıkları sözcükler aşağı yukarı benzer heyecan ve övgüleri yansıtmıştır [1, s.605 ; 2, s.211; 3, II, s.441; 4, s.141].

Bu tezin amacı Anadolu'nun en önemli kentlerine ait "kent tarihi" çalışmalarının çok az olduğu ülkemizde, Türk öncesi ve Türk dönemlerinde önemli yerleşme merkezi olarak görülen "Amasya Kenti"nin fiziksel yapısının tarihsel gelişim sürecinin incelenmesidir. Araştırmada, kent ile ilgili çeşitli uygarlık dönemlerine ait maddi kalıntıların ve mevcut yerleşme dokusunun yazılı kaynaklarla birlikte değerlendirilmesi ve kent dokusunun her uygarlık dönemine ait fiziksel yapısının ortaya konması öngörülmüştür. Bu amaçla özgün yazılı kaynaklara olabildiğince ulaşılmaya çalışılmış ve özellikle Osmanlı Dönemi ile ilgili olarak arşiv belgelerinden yararlanılmıştır. Özgün ve güvenilir bir kaynak olan bu arşiv belgelerinin, -tek veya toplu- ayrıntılı dökümleri verilerek yayımlanmaları bazı kentler için gerçekleştirilmiş, birer bilgi deposu olarak araştırmacılara sunulmuş ve de çok yararlı olmuştur. Ancak bu arşiv belgeleri kentlerin fiziksel yapılarının çözümlenmesi amacıyla pek kullanılmamış ve bu bilgilerin kent planı üzerine aktarılarak değerlendirilmesi, tartışılması hemen hemen hiç yapılmamıştır. Bu araştırma özellikle böyle bir değerlendirmeyi amaçlamıştır.

Kent dokusu ve anıtlarla ilgili yerinde yapılan saptamaların yanısıra İller Bankası halihazır haritarı, Genel Kurmay Başkanlığı Harita Genel Müdürlüğü' nden temin edilen harita ve hava fotoğrafları ile diğer basılı yayınlarda yer alan kent planlarından

yararlanılarak, yerinde gözlem ve küçük çapta aletli ölçmelerle (bazı noktaların kontrolü ve özellikle Kale'nin konumunun tayini için) kentin topoğrafik durumunu yansıtan bir "Master Plan" hazırlanmış ve kentin tarihsel gelişimi bu plan üzerinde gösterilmeye çalışılmıştır.

2. Bölümde Kentin topoğrafik yapısı kısaca özetlenmiş, 3. Bölümde ise bölgedeki ilk yerleşmeler ve kentin genel kuruluşu ile ilgili tarihi bilgiler irdelenmiştir.

4. Bölüm Türk-İslam öncesi dönemin fiziksel yapısını tanımlamayı amaçlamıştır. Bu çalışmada yararlanılan Türk-İslam Öncesine ait özgün kaynaklar ve kent ile ilgili maddi veriler oldukça azdır. Antik Amaseia için en ayrıntılı bilgiler, kendisi de Amasyalı olan Strabon tarafından verilmiştir [5, XII, s.561]. Strabon dışındaki yazılı belgeler Yunan ve Latin Tarihçilerinin kısa bilgileri, paralar ve az sayıda yazıttan ibarettir. Iustinianos döneminin tarihçisi Prokopios 'Buildings' adlı ünlü yapıtında ne yazik ki Amasya hakkında çok az şey söylemiştir [6]. Hıristiyan Dönemi için, bu kaynaklara ekleyebileceğimiz belgeler Kilise kayıtları ve dönemin ünlü dini liderlerinın/azizlerin notlarıdır. Yeşilırmak Havzası için bu sözünü ettiğimiz kaynakların ve belgelerin toplu bir değerlendirilmesi Studia Pontica' da yapılmıştır [7, s. 148-184; 8, s.109-148]. Benzer bir derleme Dictionnaire d'historie et de géographie Ecclésiastiques 'de mevcuttur [9, s. 964-970]. Bu iki derlemenin dışında Ramsay da - hemen hemen ayni özgün kaynakları kullanarak- tarihsel süreç içinde kentin Anadolu yaylasındaki rolü, yönetimsel ve dini düzenlemelerdeki konumu ve bazı anıtların varlığı hakkında bilgiler vermektedir[10]. 4. Bölümdeki değerlendirmeler, genellikle yukarıda belirttiğimiz bu kaynaklardaki bilgilere ve genel tarih çalışmalarına dayanmaktadır ve bu bilgilerin kent planına aktarılan restitüsyonlarından ibarettir.

5. Bölümde kentin Türk-İslam dönemindeki fiziksel yapısının evrimi irdelenmektedir. Yukarıda da sözünü ettiğimiz Osmanlı arşiv belgeleri bu dönem için çok önemli özgün kaynaklar olarak karşımıza çıkmaktadır. Erken Türk dönemi için ne yazık ki bu belgeler çok azdır; en önemlisi ve bu dönemde gösterebileceğimiz en eski özgün kaynak Halifet Gazi Vakfiyesidir [11, s. 5-22]. Yine Erken döneme ait bazı vakfiyeler az da olsa kentin toponomisi hakkında ipucları vermektedir. Bunların kısa dökümleri Ayverdi [12]'den alınmıştır. Tabii bu dönemden sonra hızla çoğalan ve büyük bir bölümü hala duran anıtların bizzat kendileri ve kitabeleri fiziksel yapının değerlendirilmesi için en önemli verilerdir. Çoğunda mevcut olan bu yazıtların dökümü ve yorumu Uzunçarşılı tarafından gerçekleştirilmiştir [13, s. 93-139].

Osmanlı dönemine ait en önemli kaynaklar tapu tahrir defterleridir. Müslüman ve hıristiyan, bütün kent halkından toplanacak vergilerin belirlenmesi amacıyla tutulan bu kayıtlar, kentin nüfusu, mahalle sayısı ve yapısı hakkında bilgi vermektedir. Kentte vergi verecek kişilerin, diğer bir deyimle avarız hanelerinin sayısını verdiklerinden kentin kesin nüfusunu saptamak zordur. Ancak, aile yapısı bölgelere göre farklılıklar göstermesine rağmen, belirli katsayılar kullanarak yaklaşık sonuçlara ulaşılabilir (Bölüm 5. 2. 2). Kentin kendisiyle ilgili üç defter mevcuttur. H.929 / 1523 tarihli Karaman, Rum ve Erzurum [14] ve H.1052 / 1642 tarihli Amasya defterleri [15] Başbakanlık Arşivi'nde (İstanbul), H.984 / 1576 tarihli Amasya Liva'sına ait diğer bir defter [16] ise Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi'nde (Ankara) dir. 387 No'lu defter Mahalle dökümlerinin yanısıra bazı önemli anıtların adlarını da saymaktadır. Bu çalışmada , çok önemli kaynak olan tapu tahrir defterlerindeki mahalleler, diğer yazılı kaynaklar ve günümüze gelebilen yer adları ile birlikte değerlendirilerek kent planı üzerine aktarılmış ve çeşitli tarihlere ait mahalle planları oluşturulmaya çalışılmıştır. Bu restitüsyon çalışmalarında mozayiğin bütün parçalarının yerine oturtulması elbette beklenemez. Ancak soru işareti içeren parçaları ile birlikte toparlanabilen veriler grafik olarak sunulmuştur. (Bölüm. 5. 2. 1. 2; 5. 2. 2).

Tapu tahrir defterlerinin yanısıra diğer önemli bir kaynak da cizye defterleridir. Hıristiyan nüfustan alınan ve doğrudan hazine memurları tarafından toplanan bir vergi olan cizyeyi [17, s.297-302] verecek olanları saptamak amacıyla tutulan kayıtları içeren bu defterler, tapu tahrir defterleri gibi kentin tamamı hakkında bilgi vermezler. Ancak yine de hıristiyan nüfusun bulunduğu mahallelerin adlarını ve varlıklarını duyurmaları açısından, özelikle bu tür bir çalışmalar için, önemli birer kaynak niteliğindedirler (Bölüm 5.2.3).

Osmanlı arşivlerinde yer alan vakıf defterleri mimarlık tarihçileri, kent tarihçileri, sosyo-ekonomik araştırma yapanlar için gerçek bir hazinedir. Kent ile ilgili vakıfların listelerini, gelirlerini, giderlerini, görevlilerini daha birçok ayrıntılı bilgileri içeren bu belgelerin büyük bir bölümü çok çetrefilli bir görünüme sahip olup okunmaları çok zor ve zahmetlidir; ancak arşiv belgeleri konusunda iyi yetişmiş uzmanların çalışmaları sonucu değerlendirilebilir ve/veya araştırmacıların hizmetine sunulabilir. Bu çalışmada -belgeleri okumanın zorluğu ve zaman kaybı açısından- yalnızca vakıfların dökümünü veren belgeler değerlendirilmiş ve bunların da yalnızca Amasya Kenti ile ilgili olanları okunmaya çalışılmıştır. Çok sayıdaki vakıf defterlerinin arasında, H.1256 / 1840 [18] ve H.100 / 1688-9 [19] tarihli iki tanesi, Amasya'daki çok sayıda vakfın dökümünü vermektedir.

Başbakanlık Arşivinde yer alan çok sayıda berat, ilâm, istida, inha, takrir ve benzeri küçük belgeler (Yeni Türkçe deyişleriyle atama, yargı kararı, dilekçe, üste/ amire bildirim, işi ilgili kuruma yazılı olarak bildirme v.b) kentteki anıtlar ile ilgili bilgiler vermekte, en azından ait olduğu tarihte o yapının varlığını veya işlevini sürdürdüğünü göstermektedir. Diğer yazılı kaynaklarla değerlendirilen bu belgeler özellikle mevcut olmayan veya kullanılmaz durumda olan anıtların tarihsel seyrini belirlemede yararlı olmuştur [Bölüm 5.2; Ek B]. Başbakanlık Arşivi Cevdet Tasnifindeki katologlarda bu belgeler Yeni Türkçe kısa özetleri ile birlikte sistematik olarak bulunmakta ve konuyla ilgili ve özellikle Osmanlıca bilmeyen araştırmacılar için büyük bir başvuru kaynağı oluşturmaktadır.

Geç Osmanlı dönemi için nüfus sayımları yararlanılan özgün kaynaklar içinde belirtilebilir. Osmanlı İmparatorluğu' ndaki ilk nüfus sayımı sonuçları E. Z. Karal tarafından derlenerek yayımlanmıştır [20]. Son devirler için sözünü edeceğimiz yazılı belgelerden biri de kentlerin nüfusu, anıtları ve genel yapısı hakkında bilgi veren (Şimdiki il yıllıklarının benzeri olan) salnamelerdir. Amasya ile ilgili bu tür bilgileri Sivas Salnamelerinden alıyoruz. Başbakanlık Arşvi ve İstanbul Belediye Kütüphanesi' nde Sivas İli ile ilgili 6 adet salname incelenmiştir.

İlgili bölümlerde değerlendirilen, bütün bu sözünü ettiğimiz özgün belgelerin Amasya ile ilgili bölümlerinin dökümleri ve örnek olması açısından kopya edebildiğimiz belgelerden örnek olarak birer sayfa verilmiştir (Ek B).

Özgün arşiv belgelerinden sonra yaralanılan kaynakların önde gelenlerinden biri de seyahatnamelerdir. Amasya' ya uğrayan gezginlerin en eskisi İbn-i Batuta'dır. 14. yüzyılda Anadolu kentleri hakkında çok değerli bilgiler veren bu gezgin , ne yazık ki Amasya için hemen hemen hiç bir şey söylememektedir [21, s.327-328]. Avusturya Elçisi olarak İstanbul'a gelen Busbecq, 1555 yılında, Kanuni ile görüşmek için Amasya 'ya kadar uzun bir yolculuk yapmak zorunda kalmıştır. Gerek Busbecq gerek ayni ekipte yer alan Dernschwam, Amasya ile ilgili gözlem ve izlenimlerini mektup ve notlarına aktarmışlardır [22, s.61-62; 23, s. 208-21]. 17.yüzyılda Amasya' ya uğrayan Evliya Çelebi [24, s.183-94] kent ile ilgili en ayrıntılı bilgileri veren gezgindir. 16. yüzyıl'ın diğer gezginleri Polonyalı Simeon (1613) ve Tavernier (1664) dır. Diğerlerinin hemen hepsi 18.yüzyıl ve sonrasına aittir. Bunlar sırası ile , Tournefort (1701), Katip Çelebi (1732), Morier (1813), Texier (1834-36), Hamilton (1835-1837), Perrot (1861), Feruhan Bey (1868) dır.

Yukarıda sayılanların dışında kentler için kentler için çok önemli olan çalışmalar yerel tarihçilerin monografileridir. Birçok kent için bu tür çalışmalar mevcuttur. Anadolu'da bu yönden belki de en şanslı kent Amasya'dır. Bu nitelikte olmamakla birlikte Amasya ile ilgili en eski Türk kaynağı 13. yüzyılda İbn 'Alâ tarafından hazırlanlanmış ve bu gün elimizde kopyası olmayan Dânişmendlilere ait bir destandır. Daha sonra 15. yüzyılda Arif 'Ali tarafından yeniden düzenlenerek "Dânişmendnâme" olarak yazılmıştır. Köprülü tarafından [25, s. 425-28] tarihi bir halk romanı olarak nitelendirilen bu destan esas alınarak 16.yüzyılda Gelibolu'lu Âli tarafından "Mirkât al-Cihâd" adlı bir Dânişmend tarihi yazılmış, daha sonra buradaki bilgiler de Cenabî'nin "al-Aylam al-Zâhir" adlı Arapça tarihinde özetlenmiş ondan da naklen Hezarfen Hüseyin' in tarihinde yer almıştır [26, s. 92]. Yinanç'ın -haklı olarak- kesinlikle güvenilmez bir masal olarak nitelendirdiği, Köprülünün ise diğer bütün destan, tarihi roman ve evliya menkıbelerinde olduğu gibi çok dikkatli davranmak ve karşılaştırmak koşuluyla döneme ait bazı ipuçlarının çıkartılabileceğini söylediği Dânişmendnâme, yukarıda belirttiğimiz bu yapıtlara dayanarak, dolaylı da olsa, ciddi bir tarihi kaynak olarak onaylanarak bir çok araştırmacı tarafından kullanılmıştır. Bu tez hazırlanırken İstanbul kütüphanelerinde birkaç kopyası olan Dânişmendnâme incelenmemiştir. Ancak Yinanç'ın ayrıntılı olarak özetlediği ayrıca F. Olcay'ın el yazması taslağında [27] geniş alıntıları bulunan bu destanın tamamı hakkında bir fikir edinilmiştir. Yinanc bu destanda, Battal Gazi destanında geçen Kharşanusiyye, Kharşene, Nikonya, Sisiyye, Mamuriyye gibi yer adlarının aynen Yeşilırmak havzasına aktarılarak kullanıldığını, bu destanı kaynak olarak alan yukarıda sözü edilen yapıtlarda bu yerlerin Niksar, Amasya, Çorum, Çankırı vd. olarak adlandırıldığını belirtmektedir [26, s.93]. Bu kitaplarda yer alan Amasya'nın karşılığı olarak kullanılan Kharşene ile Niksarın karşılığı olarak kullanılın Kharsanusiyye aslında ayni yer "Kharsianon" olup bu konudaki değerlendirmeler 3. Bölümde yapılmıştır.

Yukarıda sözünü ettiğimiz yerel tarih ve monografi çalışmalarından ilki 19.yüzyıl başında Mustafa Vazıh tarafından kaleme alınan "Belâbil er-Râsiyye fi Riyâz Mesâ'il el-Âmâsiyye" [28] dir. En önemlisi ise 20.yüzyıl'ın başında Hüseyin Hüsameddin Abdioğlu tarafından hazırlanan "Amasya Tarihi" dir. Basılmayan el yazması çalışmalarının kopyası Süleymaniye Kütüphanesi Müdürü Muammer Ülker'in emanetinde olan bu yapıtın ilk dört cildi Eski Türkçe, 4. cildin eki ise Yeni Türkçe olarak yayınlanmıştır [29]. Ayrıca 1. cildi 1986 yılında Yeni Türkçe'ye çevrilmiştir. Çok ayrıntılı olan bu yapıt Amasya üzerinde çalışan araştırmacılar için vazgeçilemez bir kaynaktır. Özellikle 1. cildde sunulan kent ve anıtlarıyla ilgili bilgiler ve gözlemler mimarlık tarihçileri ve özellikle kent tarihçileri için çok değerli verilerdir. Sayısız arşiv belgesinden yararlanılarak ortaya konan bu çalışmada yazarın kullanılan kaynakları

göstermemesi ise büyük bir talihsizlik olmuştur. 2. ve 3. cildler genel Anadolu Siyasal Tarihi ile birlikte Amasya Siyasal Tarihini anlatmaktadır. Yararlandığını belirttiği tarih kaynaklarınının böyle geniş bir tarih çalışması için yetersiz olmasının yanısıra çok kaprisli yorumlanmaları, özellikle özgün kaynak ve verilerin çok az olduğu Türk-İslam öncesi dönemine ait aşırı ölçülere varan öznel değerlendirmeleri H. Hüsameddin'in çok dikkatlı kullanılmasını zorunlu kılmaktadır. Siyasi tarih yorumlarında Cumhuriyet Döneminin ilk yıllarında ortaya atılan tarih tezlerinin de etkisi olabilir. Ancak yerel tarihçilerde genellikle görülen ve gerek siyasi gelişmeleri gerek kültürel eylem ve ürünleri , olabildiğince çok maddi kalıntıyı yöreye mal etme çabaları H. Hüsameddin' de aşırı ölçülere varmaktadır. Bu nedenle Osmanlı dönemine ait somut bilgiler ile kentle ilgili gözlemleri dışındaki değerlendirmeleri, özgün kaynaklarca doğrulanmadıkça kullanılmaktan kaçınılmıştır.

Kent ile ilgili bir diğer monografik çalışma A. Demiray'ın Resimli Amasya adlı yapıtıdır. Genellikle M. Vazıh ve H. Hüsameddin'de ve salnamelerde yer alan bilgilerin, Cumhuriyet dönemindeki gelişmeler ile birlikte derlendiği toplu bir çalışmadır [30]. Sözünü edeceğimiz son yerel çalışma O. F. Olcay'a ait "Amasya Tarihi" adlı baskıya hazırlanmış el yazması bir kitap taslağıdır[27]. Amasya hakkında bilinenlerin dışında fazla bir şey söylemeyen, Mirkât al-Cihâd 'dan yani dolaylı olarak Dânişmendnâme'den Alıntılar içeren M.Vazıh ve H. Hüsameddin'deki bilgilerin çoğunu tekrar eden, bazı ayrıntılarda H. Hüsameddin ile tartışan bir çalışmadır.

2. BÖLÜM: KENTİN TOPOĞRAFYASI

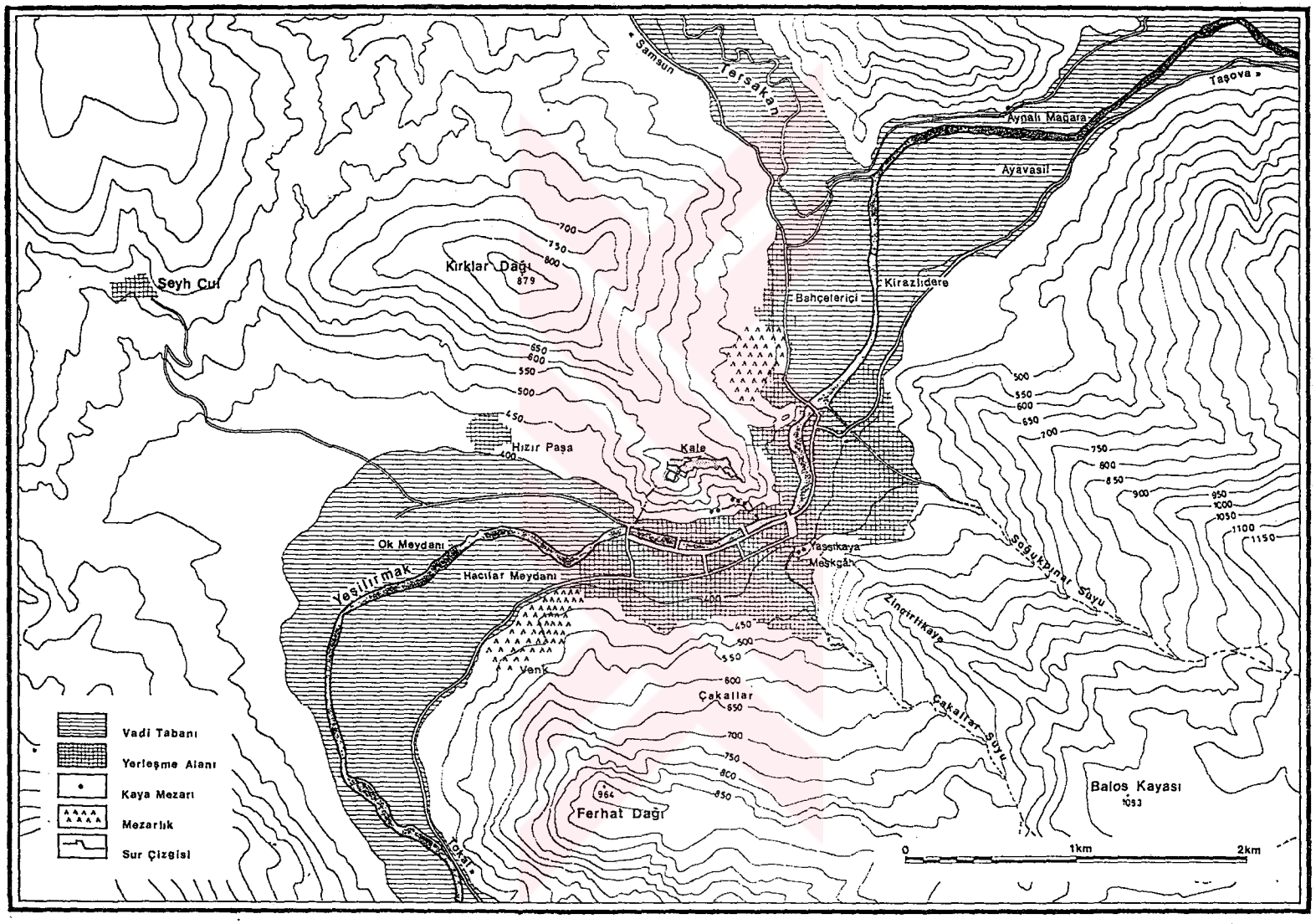
Amasya ili Kuzey Anadolu'nun orta kesiminde, Canik Dağları'nın güneyinde (40.15-41.05) kuzey enlemleri ile (35.00-36.30) doğu boylamları arasında yer alır. Amasya Kenti bu bölge içinde Yeşilırmak/İris ile Merzifon Ovasını sulayarak gelen Tersakan Irmağı'nın birleştiği noktanın hemen batısındadır.

Yeşilırmak güneyde Çekerek/Skylaks ile birleşerek Amasya/Amaseia Ovası'nı suladıktan sonra Kırklar Dağı'nın güney etekleri ile Sakarat Dağları'nın uzantıları olan Ferhat Kayası (964 m.), Zincirli Kaya ve Lokman Dağı'nın (1285 m.) kuzey etekleri arasında kıvrılarak Amasya'nın yer aldığı derin vadiyi oluşturur; daha sonra kentin doğusunda Merzifon Ovası /Khiliokomon'u sulayarak gelen Tersakan Suyu'nu alarak Canik Sıradağları arasındaki uzun bir vadiden geçer ve Karadeniz'e ulaşır. Doğudan gelen Kelkit Suyu/Lykos Yeşilırmak'a bu vadinin ortasında, kuruluşundan çok kısa bir süre sonra kurucusunun eliyle yıkılma yazgısını yaşamış olan Eupatoria'nın bulunduğu yerde kavuşur. " Appien, *Mithradates*, s. 115 " [31, s.511' deki alıntı]. Eupatoria, Mithradates'in kurduğu ancak savaşmaksızın kapılarını Roma Ordularına açması nedeniyle yine kendisinin yıktırdığı bir kenttir; Amasya, bu derin vadileri izleyerek sözünü ettiğimiz ırmaklarla birlikte Karadeniz'in önemli limanları olan Samsun/Amisos ve Sinop/Sinope'a ulaşan ilk ve orta çağın önemli ticaret yollarının düğümlendiği yerdedir.

Amasya Kenti'nin ortasından akan Yeşilırmak ortalama 50 m. genişlikte ve denizden yüksekliği-kent içinde-yaklaşık 390 m.dir. Su seviyesi ve akışı düzensiz olan ve büyük su taşkınlarına yol açabilen ırmak taşıt ulaşımına elverişli değildir. 879 m. yükseklikteki Kırklar Dağı'nın Yeşilırmak'a bakan yamacı sarp bir kayalıkla son bulur. Bu kayalık iki sivri tepeden oluşur ve üzerlerine kurulan Amasya Kalesi hemen hemen ulaşılamaz, çok güçlü bir konuma sahiptir. Tepelerinden batıdaki 660, doğudaki ise 610 m. yüksekliktedir. Bu tepelerden aşağı Yeşilırmak'a kadar inen sarp sırtlar ile ırmak kıyısındaki surların çevrelediği Amasya Kenti, yukarıdaki kale ile birlikte, İlk ve Ortaçağın kolay ele geçirilemeyen berkitilmiş yerleşmelerinden biri olmuştu.

Günümüzde ünlü "Ferhat ile Şirin Efsanesi" ne maledilen 18 km. boyundaki bir su yolu, daha antik çağda Amasya'ya içme suyu getirmek amacıyla, yer yer kayalar oyularak ve yer yer yer boşluklar doldurularak, kentin başlıca su kaynaklarını besleyen Sakarat Dağı'nın eteklerinde yapılmıştır. Bu dağdan Yeşilırmak'a iki çay -Çakallar Suyu ve Soğukpınar Suyu (Savakça Deresi)- boşalır. Sakarat Dağı bu iki çay arasından Zincirli Kaya ve Balos Kayası sırtları ile Vadiye uzanır, Gedikli Kaya ve Yassı Kaya ile Çakalllar Suyu'nun yanından Yeşilırmak'a kadar iner ve karşıdaki Leğen Kaya ile birlikte vadinin en dar noktalarından birini oluşturur. Amasyalı ünlü hattat Şeyh Hamdullah'ın öğrencilerine meşk yaptırdığı yer olması nedeniyle Meşgâh/Meşkgâh diye anılan bir düzlük Gedikli Kaya'nın üzerinde yer alır (Şekil. 2.1).

Eski çağlardan bu yana çeşitli tarım ürünlerinin zenginliği ile tanınan son derece verimli topraklar bu sözünü ettiğimiz Yeşilırmak ve onunla birleşen diğer ırmakların suladığı ovalar, vadiler içinde yayılmışlardır [5, XII, s.547]. Anadolu'da bağlar, hemen her çağda, yalnızca tarımsal üretimin yapıldığı yerler olmayıp bir eğlence ve mesire yeri olarak da ün yapmıştır. Amasya da bunun en tipik örneklerinden biridir. Kırklar Dağı'nın güney eteklerinde, Şeyh Cui bölgesindeki Cui Cui (Cıv Cıv)/Kelkis Bağları, doğu eteklerinde Yeşilırmak'ın kuzey sahillerinde Bahçeler İçi, Külüs veya Gökülüs, Traput, Frenkler veya Flingir ve Ziyare Bağları, Yeşilırmak'ın güneyinde Okmeydanı, İltekin Bağları, Çakallar ve Karakaya sırtlarındaki bağlar ile Bayezid Paşa Mahallesinden itibaren Yeşilırmak'ın güneyinde sıralanan Ahırönü, Kirazlıdere ve Ayvasıl/Ayavasil Bağları zengin meyva ağaçlarının yer aldığı önemli mesire yerleri olarak tanınmışlardır.

Şekil. 2. 1. **Amasya'nın Topoğrafik Durumu** (İller Bankası Halihazır Haritaları ve Genel Kurmay Başkanlığı 1/25 000 Haritalarından yararlanılarak hazırlanmıştır)

3. BÖLÜM: BÖLGEDEKİ İLK YERLEŞMELER VE KENTİN KURULUŞUYLA İLGİLİ İLK DEĞERLENDİRMELER

Amasya'nın kuruluşu hakkında eski kaynaklarda aydınlatıcı bir bilgi yoktur. Tanrı Hermes ('Ερμης) adının kentin kurucusu olarak paralara kazınması [32, s.32,42, Not. 53, Pl.V, Fig.11] dışında kentin orijini hakkında bir önemli bir söylenti, efsane dahi bulunmamaktadır. Eski çağ coğrafyacısı ve Amasyalı olan Strabon da bu konuda bir açıklama getirmemektedir. Kesin olarak bildiğimiz kentin adının ilk kez Helenistik Dönemde geçmeye başladığı ve özellikle Pontos-Roma savaşlarıyla duyulduğudur. "Amaseia (Αμασεια) / Amasya (اماسيه)" adı Pontos Krallığından bu yana paralar ve diğer özgün kaynaklarda değişmeden yer almış ve günümüze kadar gelmiştir. İslam kaynaklarında yer alan bazı ünvanlar (Darü'l-izz, Bağdadü'r-Rum, v.b.) dışında başka bir ad görülmemektedir. Ancak Mustafa Vazıh [28, v.4a] Amasya Kalesini (Yukarı Kale) "Harşene Kal'ası" olarak tanımlamaktadır; Hüsameddin [29, s.47-59] ise bunu onaylamasının yanısıra Amasya'ya bağlı Ziyere Mahallesi (Bugünkü Ziyaret Köyü)'nü de "Zemendü Kal'ası" olarak kabul etmektedir[29, s.47, 113-115].

10.yy daki Bizans-Arap savaşları ve özellikle Halep Sultanı Seyf ed-Devle'nin muharebeleri ile ün kazanan ve Arap kaynaklarında adları sık geçen bu iki kalenin yerini -özellikle Arap kaynaklarını önyargılı yorumlaması sonucu- Amasya ve Ziyare olarak kabul eden H.Hüsameddin bu yöredeki tarihsel gelişmeleri de Amasya ve çevresine mal etmiştir. Kaynak olarak gösterdiklerinin çoğu, 1. Bölümde geniş olarak tanıtılan Dânişmendnâme ve onu -Yinanç'ın değerlendirmesiyle değiştirerek/ tahrif ederek- aktaran tarih çalışmalarıdır. Yine sözlerinin doğruluğunu onaylatmak için gösterdiği kaynaklardan gerek Mu'cem al-Buldan gerek Bezm u Rezm'de Harşene'nin Amasya olduğu konusunda en ufak bir not yer almadığı gibi her iki yapıtta da Harşene (Bezm u Rezm' de Harsenos olarak geçiyor) Kayseri yakınlarında bir kale olarak tanımlanmaktadır [33, II, s.422, III, s.144; 34, s.181, 189-90].

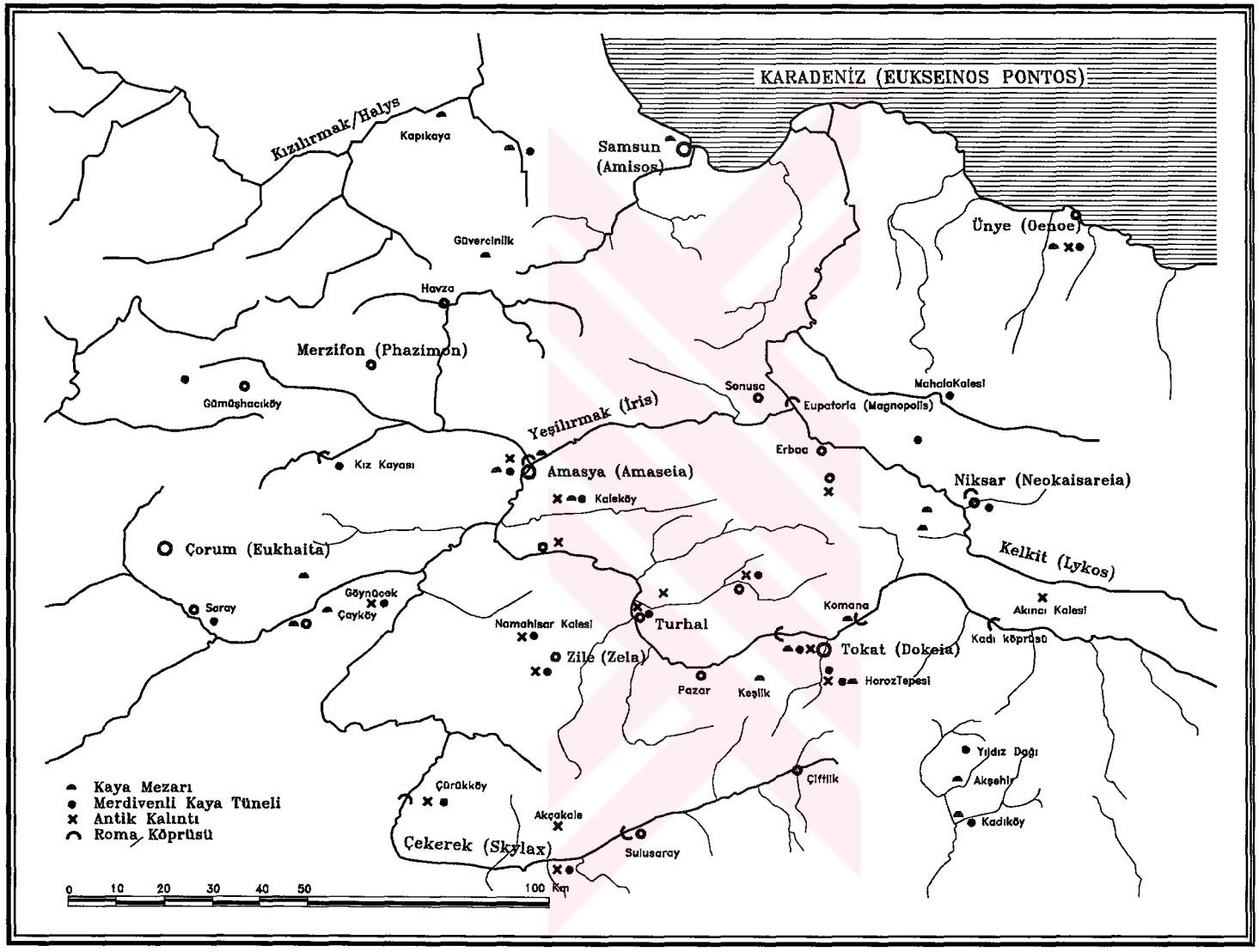
Bizans kaynaklarında "Kharsianon Kastron (Καστρον Καρσιανον) ", Arap Kaynaklarında "Hisn Harşana (حصن خرشنه)" olarak geçen müstahkem mevkiin ayni adı taşıyan themada (Kharsian Tema'sı), Kızılırmak/Halys'ın büklümü içinde ve Çekerek Suyu/Skylaks'ın güneyinde yer aldığı genel kanıdır [35, s.41,46,Harita.2; 10,

s.274]; ayrıca bazı batılı araştırmacıların ortak görüşü bu mevkiin bugünkü "Muşalem Kalesi" olduğu yolundadır [35, s.47]. Sümer, H.610(1213-14) tarihli Sivas Subaşısı Yavaş Arslan adına düzenlenmiş bir vakfiyede Kayseri Vilayetine bağlı Kharsana adlı bir kalenin kayıtlı olduğunu belirtmekte, ayrıca Seyf ed-Devle'nin Bizans ile yaptığı muharebelerde Tzamantos' dan sonra Kharşene üzerine yürüdüğüne dikkati çekerek, arada bu kadar uzaklığın olamayacağı nedeniyle, Kharsianon'un Kayseri'nin güneyinde aranması gerektiğini söylemektedir [36, s.34, n. 2]. Bütün bu tartışmalar Kharsianon'un yerini tam olarak belirlemese de bütün araştırmacıların ulaştığı nokta Pontos' da değil Kappadokia' da olduğu yönündedir.

Daha güneyde ve Kayseri/Kaiseria'nın doğusunda ve bu gün de ayni adı taşıyan ırmağın "Zamantı Suyu" kıyısında yer alan Semendu veya Zamantı /Tzamantos (Τζαμαντως) 'un mevkii için gösterilen noktalar ise birbirine çok yakındır. Ramsay'ın Aziziye (Pınarbaşı) [10, s.319-21], Honigman'ın yine Viranşehir yakınındaki bir tümülüs [35, s.63-64] olarak gösterdikleri Tzamantos' un yeri Sümer tarafından, yerinde yapılan incelemeler ve arşiv belgelerine dayanılarak Pazar Ören yakınlarında ki "Kuş Kalesi" olarak belirlenmiştir [36, s. 33-42].

Bu iki kalenin yerlerini irdelemek bu tezin amacı dışındadır. Ancak Amasya' nın Harşene Kalesi olmadığını belirtme gereği ve Hüseyin Hüsameddin'de yer alan bu bilgilerin birçok yayında (çeşitli makaleler, lisans tezleri ve ansiklopedik yayınlarda) tartışılmadan onaylanmış olması bu değerlendirmeleri yapma zorunluluğunu getirmiştir.

Amasya'da -Kentin kuruluşu ile ilgili açıklayıcı olguları elde edebileceğimiz arkeolojik araştırmalar da yapılmamış olduğundan-Pontos Krallığı öncesine maledebileceğimiz maddi kalıntılar olarak ancak merdivenli kaya tünellerini gösterebiliriz. Yeşilırmak havzasında bu kaya tünelleri ve benzer diğer elemanlar (tonozlu dikdörtgen sarnıçlar, suni mağaralar ve açıkta yer alan kayalara oyulmuş basamaklar) birçok stratejik noktada antik izler taşıyan kale kalıntıları ile birlikte yer almaktadır. Özellikle Amasya, Çorum, Tokat ve Niksar kentlerinin çevrelediği bölgede yoğunlaştıkları ve kompakt bir grup oluşturdukları (Şekil 3.1) görülmektedir [37, s.24]. Leonard, *"Paphlagonia*, s.239-41" [37, s.27'deki alıntı] bu kaya elemanlarının ancak dini amaçlarla yapılmış olabileceğini ileri sürmektedir. Kaya mezarları dışında, sözünü ettiğimiz bu elemanların hepsi büyük olasılıkla askeri amaçlarla gerçekleştirilmişlerdir.

Şekil 3.1 Yeşilırmak Havzası'nda Yer Alan Antik Kalıntılar
(G. de Jerphanion, Melanges d'archeologie Anatolienne, Beyrouth, 1928, Pl.X–XI'den yeniden çizim)

G. de Jerphanion [37, s.28-29] birbirlerine oldukça yakın olan bu noktaların, savunma amacıyla ve klasik dönemden önce (Hititler döneminde) oluşturulmuş olabileceğini söylemektedir. Ancak bu kaya elemanlarının çok yalın olmaları, üzerlerinde tarihsel yoruma olanak verecek bir iz, bezeme ve ipucu bulunmaması kolayca bir yargıya varılmasını önlemektedir.

Aslında yukarıda belirtilen bölge ve bu bölge içinde yer alan Amasya, Anadolu halklarını bir konfederasyon altında toplamayı başaran Hititlerin kızılırmak büklümü içindeki özyurtlarına komşudur. Alacacahöyük'de yapılan arkeolojik kazılar Hititlerin önemli merkezlerinin yer aldığı bu bölgede kültür tarihinin kalkolitik çağa kadar uzandığını ortaya koymaktadır. Amasya'nın 20 km. güneyindeki Mahmatlar Köyü yakınında ortaya çıkartılan buluntular (Altın kaplar ve tunç baltalar) Alacahöyük'de eski tunç çağı katlarındaki (yaklaşık İ.Ö.2400) arkeolojik buluntularla benzerlik göstermektedir [38, 1950, s.481-485]. Yine Hitit maden tanrı figürlerinin en tanınmışlarından biri Amasya yakınlarındaki Doğantepe'ye ait bir tunç heykelciğidir [39, s.49, n.6]. Ancak Kentin yakın çevresinde ortaya çıkartılan Hitit ve öncesi dönemlere ait buluntular, Amasya'daki kentsel yaşamın başlangıcını aydınlatmaya yeterli değildir.

Kızılırmak büklümü içinde İ.Ö. 1800-1200 yılları arasında uygarlıklarını geliştiren Hititlerin hemen kuzeyinde, bugünkü Amasya kentinin de bulunduğu Karadeniz'e kadar uzanan bölgede, yaban olarak nitelendirilen, yerleşik düzene geçmemiş, Hitit Devletine tam olarak boyun eğmemiş, sürekli başkaldıran ve dahası yıkılmasının önemli nedenlerinden biri olarak gösterilen Kaska/Gaşkalar bulunmaktaydı [39, s.8; 40, I, s.35,53,55,70; 31, II, s.283-84, n.1]. Hititlerin sağladığı siyasi birlik aslında gevşek bir konfederasyon olduğundan, bağımlılıklarını sağladıkları halklar ve devletçiklerin yönetimine genellikle karışmamışlar ve toprakları üzerinde büyük düzenlemeler yapmamışlardır. Bu nedenle, bu halkların toprakları üzerinde, özellikle egemenliklerini tam olarak kabul ettiremedikleri Gaşkaların bölgesinde berkitilmiş askeri noktalar, veya yerleşim birimleri oluşturdukları kolaylıkla söylenemez.

Hitit Uygarlığını (İ.Ö.1200 yıllarında) yerle bir eden Frigler ile "Deniz Kavimleri" denilen güçlerin başlattığı yıkım, Anadolu'da büyük bir kültür değişikliğiyle birlikte, yüzyıllar sürecek pek ilkel bir yaşam biçimini de egemen kılmıştır [40, I, s.70-72,89; 31, II, s.119,282-286]. Yazının kullanılmasının dahi unutulduğu bu karanlık dönemlerde Yeşilırmak Havzasında ve Kuzey Anadolu Dağlarına yakın bölgelerde

ortaya çıkan çeşitli halklar, topluluklar yaban olarak ve yerleşik düzene geçmeksizin yaşamlarını sürdürmüşlerdir.

Anadolu'yu egemenlikleri altına alan Perslerin, burada ilk siyasi birliği sağlamış olan Hititlerden çok daha etkin bir yönetim sistemi kurduklar_ görülmektedir. I.Darius zamanında İmparatorluğun bütününde olduğu gibi Anadolu'da da, oluşturulan yönetim birimlerine (satraplıklara) Pers asıllı yöneticilerin atandığı, yeni arazi sahiplerinin stratejik noktalara kaleler ve yanlarında Pers ataşgedeleri inşa ettirdikleri bilinmektedir. Egemen olduğu topraklar üzerinde askeri ve ticari ulaşımı gerçekleştirecek, çeşitli bölgelerle krallık merkezi arasındaki iletişimi kolay ve ivedi sağlayacak bir yol sistemi, Pers asıllı yöneticilerin güvence altında olabilecekleri korunaklı, sağlam kaleler I.Darius için güçlü bir yönetimin vazgeçilmez koşulları olarak görülmüştür. Büyük bir iaşe kaynağı olan Anadolu da bu yöndeki çabalardan, yoğun imar faaliyetlerinden nasibini alır. Düzgün menzil ve hanlar, Kızılırmak / Halys üzerinde asker denetiminde köprüler oluşturulur [31, IV/I, s.25; 10, s.44].

Yukarıda sözünü ettiğimiz, Kapadokya Satraplığı içinde yer alan ve Yeşilırmak havzası içinde yoğunlaşan bu berkitilmiş noktaların en erken, Anadolu'da bu imar faaliyetlerinin yoğunlaştığı Pers egemenliği döneminde oluşturulmuş olması en yakın olasılıktır. Pontos Krallığı boyunca da var olanlarının sağlamlaştırıldığı ve özellikle Mithridates Eupatoria tarafından sayılarının arttırıldığı bilinmektedir. Strabon, Mithridates Eupatoria'nın Pontos' da Ermeni Krallığı sınırına kadar ulaşan 75 kale yaptırdığını söyler [5, XII, s.555]. Bu kalelerin bir çoğu Pompeius tarafından yıktırılmış, ve ya zamanla yok olmuş ya da yalnızca stratejik birer nokta olarak kalmışlardır. Bazıları ise hemen yanlarında gelişen kentlerle bütünleşmişlerdir. Amaseia da bunlardan biridir. Güçlü stratejik konuma sahip olan yukarı kalenin inşa edildiği dağın eteklerinde, Yeşilırmak sahilinde oluşturulmuş ve kaleyle bütünleşmiştir.

İskender'in ölümünden sonra Anadolu'da oluşan yerel krallıklarından biri olan Pontos Krallığı bu kalenin surları içinde filizlenmiştir. Anadolu'nun en büyük siyasi gücü olacak ve iki yüzyıl sonra Roma ile egemenlik kavgasına girecek olan bu krallığını kurucusu Perslerin en soylu ve Anadolu satraplıklarında görev alan ailelerinden birinden gelen "Mithradates Ktistes"dir. Ktistes(Κτιστης)/Kurucu ünvanını taşıyan Mithradates, İskender'in halefleri arasındaki kavgalar sırasında, amcasının Antiogon tarafından öldürülmesi üzerine Paphlagonia Dağlarına çekilir ve burada Kimiata'da üstlenerek yerel halktan bir güç oluşturmaya çalışır [5, XII, s.562; 41, s.189; 42, s.42; 43, s.150] , daha sonra Kızılırmak'ı aşar ve Yeşilırmak vadisini

izleyen yolu kontrol altında tutan Amasya Kalesi'ne yerleşir ve zamanla durumunu sağlamlaştırarak İ.Ö.281 yılından sonra egemenliğini kabul ettirir [42, s.42-3]. Kalenin altında ve ırmağın kuzeyinde yeralan surlarla çevrili kentin (İçeri Kent) bu günkü boyutlarına Pontus Krallığı döneminde ulaştığını söyleyebiliriz.

4.BÖLÜM: TÜRK İSLAM ÖNCESİ AMASYA KENTİ

4.1. ANTİK DÖNEM / PAGAN AMASEIA

4.1.1. Pontos Krallığı Dönemi

Amaseia uzun süren Pontos Krallığının başkenti olmuştur. I. Pharnakes İ.Ö.183 tarihine kadar bağımsızlığını korumuş olan Grek Kenti Sinope/Sinop'u ele geçirmiş ve krallığın yönetim merkezini buraya taşımıştır [5, XII, s.545]. Ancak, Anadolu'yu batıdan doğuya ve Karadenizin önemli liman kentlerini Anadolu içlerine ve güneye bağlayan yolların kavşağında, önemli stratejik konuma sahip olan Amaseia önemini krallık dönemi boyunca hiç yitirmemiştir. Ünlü Pontos Kralı Mithradates Eupatoria'nın da eski başkenti imar ettiği ve bir kültür merkezi haline getirdiği bilinmektedir [31, V/II, s.465].

Bu döneme ait çok az sayıdaki maddi kalıntıların dışında, kent hakkındaki tek aydınlatıcı bilgi Amaseia'lı olan coğrafyacı Strabon'un kısa betimlemeleridir. Yazdığı yıllar (İ.Ö.7) Roma egemenliğinin ilk dönemi de olsa, Strabon, Pontos Krallığı'nın mirası olan Amaseia'yı betimlemektedir [5, XII, s.561]. Strabon'dan öğrendiğimize göre kenti güneyden, Yeşilırmak kıyısında kuşatan surlar kalenin bulunduğu bulunduğu dağın her iki tepesine doğru (doğu ve batıdan) uzanır. İris üzerindeki köprülerden biri kenti varoşlara bağlar. Bu bugün de mevcut olan "Alçak Köprü"dür. Varoşları dışarı (Merzifon Ovası/Khiliokomon) 'a bağlayan ikinci köprü bugünkü Kuş/Kunç Köprü yerinde veya yakınında olmalıdır.

Kalenin yerleştiği iki tepeye doğru yükselen surların çevrelediği bu bölge içinde, iki kaya tüneli, sarnıçlar, kral saraylarını ve yine krallara ait kaya mezarlarının yer aldığını anlatan Strabon yukarıdaki kaleden açık biçimde söz etmez. Ktistes'in gelip yerleştiği kalenin niteliği kesin olarak bilinemez. Ancak eski ve ortaçağ kentleri için ulaşım kolaylığı ve su ile birlikte askeri-stratejik konumun vazgeçilmezliği düşünülürse, kalenin ırmak kıyısındaki kentsel yerleşmenin oluşmasından sonra, bugünkü konumda olduğu kesin olarak söylenemezse de en az iki tepeyi çevreleyen ve güney yamacı kontrol altında tutan güçlü bir savunma noktası niteliğinde olduğu kuşku götürmez. Nitekim I.Pharnakes döneminde kendisine ithaf edilen bir kaya

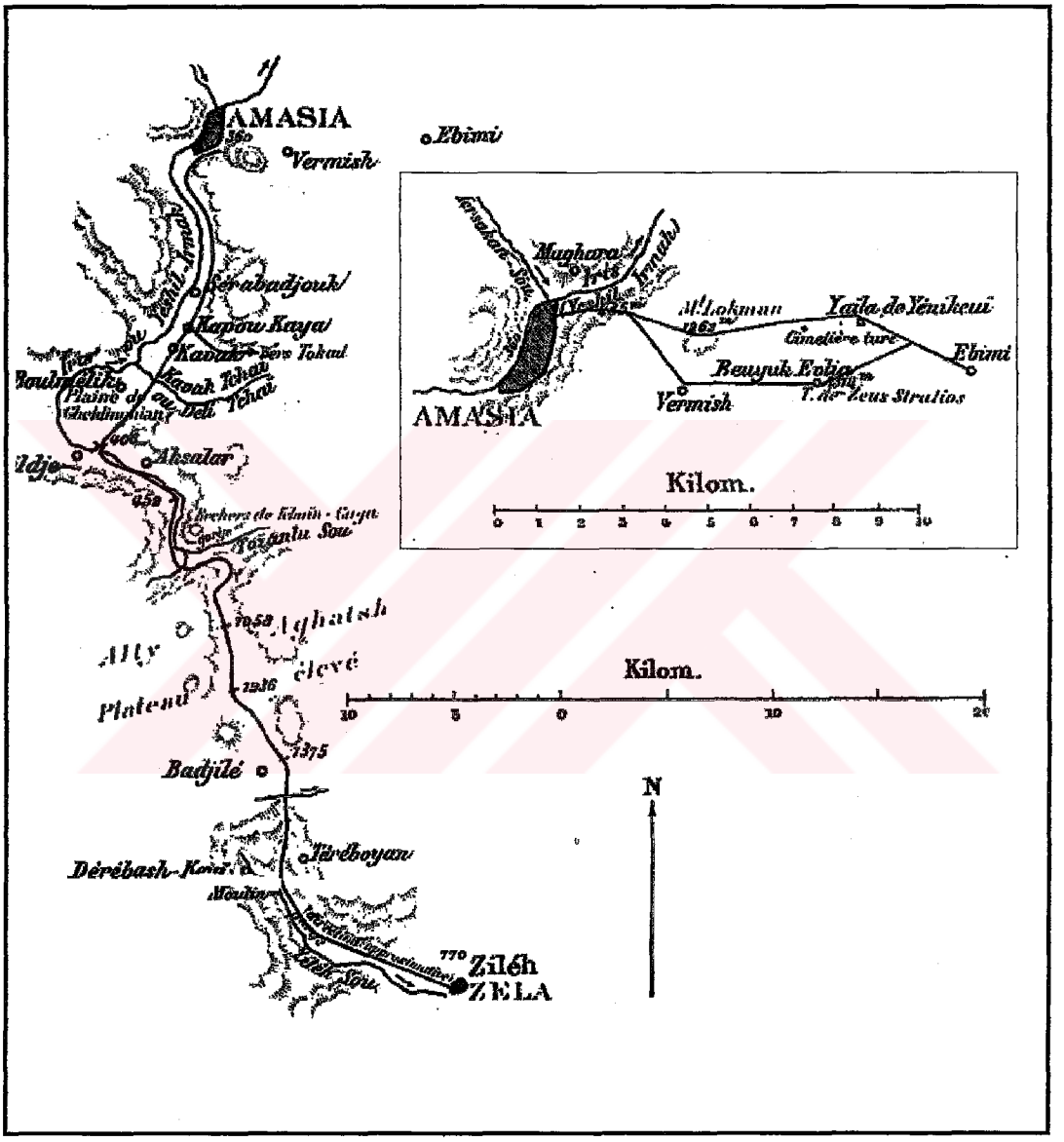
yazıtından [8, s.114, Yazıt No.94] burada bir kral garnizonunun barındığı anlaşılıyor. Roma'ya meydan okuyan, Pontos bölgesinin bütün stratejik noktalarını tahkim ettiren Mithradates Eupator zamanında kentin çok daha güçlü bir durumda olduğu kabul edilebilir.

Amasya'da bulunan kaya mezarları toplam 16 adettir. Strabon'un "Kral mezarları" olarak nitelendirdiği en büyük beş tanesi iki grup halinde kalenin eteklerinde yer alır (Şekil 4. 5). Kentin kuzeyinde, merkeze yaklaşık 2 km. uzaklıkta olan ve "Aynalı Mağara" diye adlandırılanın dışında hiç birinde aydınlatıcı bir yazıt veya başka bir iz bulunmaması kronolojik bir değerlendirmeye olanak vermiyor. Sözünü ettiğimiz "Aynalı Mağara" üzerinde yarısı tahrip edilmiş bir yazıt bulunmaktadır. Üzerinde "Rahip Tes" yazısı okunabilen bu mezarın kral gücünde bir rahibe -büyük bir olasılıkla bölgenin büyük kült merkezleri olan Komana veya Zela/Zile rahiplerinden birine- ait olabileceği yaygın kanıdır [7, s.160-165; 8, s .115, Yazıt No.95; 37, s.11-13, Pl.I-VII; 44, I, s.370; 45, s.153-4; 1, s.606]. Magie ise [41, s.180] bu mezarların Pers egemenliğinde oluşturulduklarını ve Pers asilzadelerine ait olduğunu söylemektedir. Strabon'un betimlemelerinde geçen saraylardan biri, büyük bir olasılıkla, bugünkü "Kızlar Sarayı" diye anılan kalıntıların olduğu taraçada bulunuyordu [31, IV/II, s.547; 41, s.180].

Pontos Amaseia'sının nüfusu ve yapısı hakkında fazla söz söyleme olanağından yoksunuz. Ancak Strabon'un sözünü ettiği nehrin güneyindeki varoşlar az yoğunlukta ve kırsal nitelikte yerler olmalıdır. Amasya Ovası ile Tersakan'ın suladığı Khilikomon Ovası'nın ise çok verimli tarım ve hayvancılık alanları olduğu ve buralarda birbirine yakın sayısız köy niteliğinde yerleşmelerin bulunduğu biliniyor [5, XII, s.561]. Nitekim Khilikomon Ovası/ Bin Köy Ovası adı da bundan kaynaklanmaktadır.

Pontos Krallığında yönetim sınıfını oluşturan Pers asıllı aristokratlar ile burjuva sınıfını oluşturan Grekler, yerli halka karışmışlardır [31, IV/II, s.461]. Grek kültürünün zamanla hakim olmaya başladığı yazı dilinin Grekçe olduğu görülmektedir. Özellikle Grek kültürüne yakınlık duyan Mithradates Eupator zamanında Amasya'nın Grek Sitesine yaklaştığı söylenebilir. Magie de bu dönemde Pontos'un iç bölgelerindeki tek gerçek kentin Amasya olduğunu söyler [41, s.180]. Yerli halk ile Pers ve Grek unsurların dinsel platformda da bir araya geldiği görülmektedir. Mithradates Eupator zamanında kentin en önemli tanrısı Doğu ve Batı kültlerinin Pontus'daki sentezi olan "Zeus Stratios" dur. Bu tanrıya ait bir tapınak ve sunağın bulunduğu, Amasya'nın 7-8 km. doğusunda Vermiş ve Ebimi köyleri arasındaki kült yerinin Mithradates Eupator zamanında kentin sosyal ve dini yaşamında önemli bir

yeri olduğu bilinmektedir [7, s.171-184; 8, s.150-154'de 140-144 no'lu yazıtlar]. (Şekil 4.1) Mithridates Eupator, İ.Ö. 82' de Murena'yı yendiğinde ve İ.Ö.73' de Bytinya üzerine yürümeden önce, bu iki tanrıya iki büyük tören düzenler. Bu törenlerden birincisinin bu kült yerinde gerçekleştirilmiş olması büyük olasılıktır [41, s.1072].

Şekil 4.1. Amasya ve Yakınlarındaki Zeus-Stratios Kült Yeri'nin Bulunduğu Bölge
(F. Cumont ve E. Cumont, Studia Pontica, II, Bruxelles, 1906, Harita XIII.)

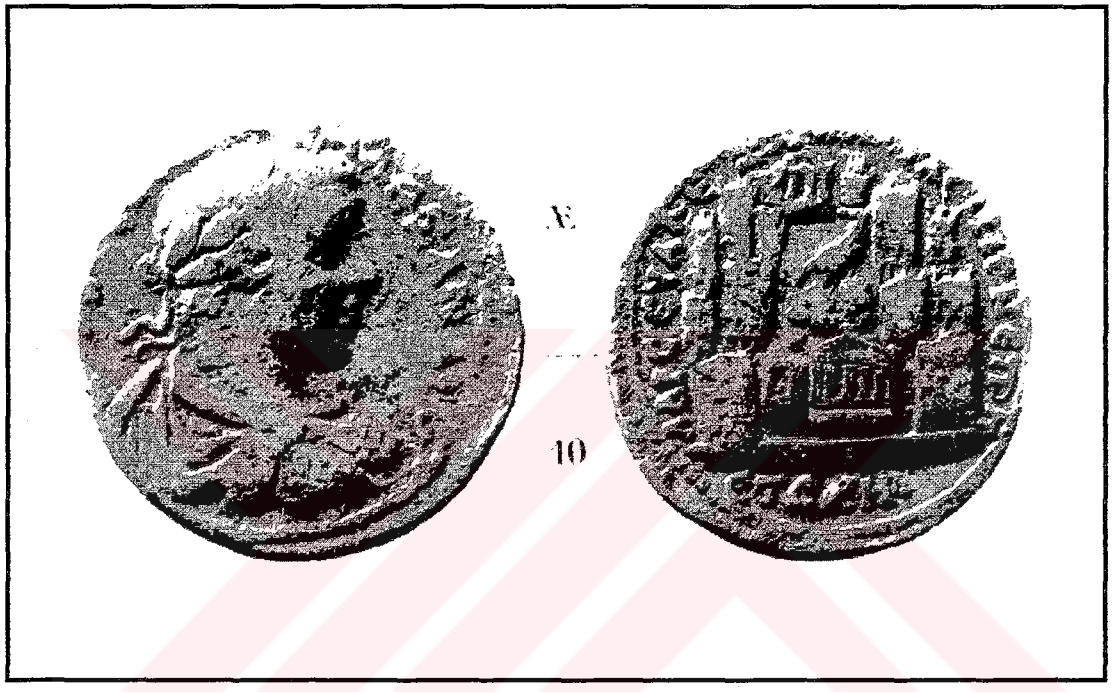
4.1.2. Roma Egemenliğinde Amaseia

Amasya uzun süren Roma-Mithridates savaşları sonunda önce Lucullus (İ.Ö.70) sonra da Pompeius (İ.Ö.66) tarafından ele geçirilir.Roma üzerinde büyük kin ve korku yaratan Mithridates Eupator -Bosphoros'a kaçmış ve ordusu yok edilmiş de olsa- yaşadığı sürece büyük bir tehlike olarak görüldüğünden, Pompeius Pontus'un bütün stratejik ve berkitilmiş noktalarıyla birlikte Amasya'nın da kent ve kale surlarını yıktırır [1, s.603]. Ancak stratejik konumu, askeri avantajları nedeniyle Amasya ve kalesinin yeniden yapılması uzun sürmeyecektir.

Pompeius'un işgalinden sonra Pontus Krallığı'nın toprakları çeşitli yönetim birimlerine ayrılır. Roma'ya bağlı uydu krallıkların toprakları dışında kalan ve Bithynia'ya bağlanan Pontos Krallığındaki "11 site" den birisi de Amasya'dır. Roma Egemenliği boyunca, Pompeius'dan sonra da, çeşitli düzenlemeler yapılır [5, s.541, 547; 8, s.109; 10, s.509; 40, II, s.177-9; 41, s.370,435,605; 42, s.132; 43, s.168-70].

Anadolu'da Romalılar, siyasi birliği sağlamak amacıyla, egemenlikleri boyunca sürdürdükleri bu idari düzenlemelerin yanısıra yoğun imar faaliyetine girişirler. Büyük Pers Kralı Darius döneminde olduğu gibi, büyük yollar, berkitilmiş kaleler yine vazgeçilmez unsurlardır. Pontos Krallığı döneminde de işlek olan kuzey limanları Samsun ve Sinop'u İç Anadolu ve güneye bağlayan yollar ile Marmara ve Ege'den gelerek Ankara'da birleşen ve Amasya'ya ulaşan bu yollar, Roma İmparatorluğu döneminde daha da önem kazanır [10, s.283, 285-6; 46; 47, s.100'de Harita 62]. Anadolu'da geliştirilen yeni yol şebekesi içinde, önemli yolların kavşağında Amasya kenti - paraların üzerinde görülen ünvanlardan da anlaşıldığı gibi - imparatorluk dönemi boyunca, uzun yıllar zengin bir kent olarak yaşar ve Roma eyaleti olduğu süre içinde metropolis ünvanını sürdürür. İ.Ö.2'de yapılan düzenlemelerle Roma'ya bağlanan ve Galatia-Pontos'un metropolü olan [8, s.109-10, s.119-20'de yazıt.97, s.121-23'de yazıt. 99, 100] Amasya'da basılan paraların üzerinde Hadrianus (117-38)'dan sonra "Metropolis (Μητροπολις)", Antonius Pius (138-61)'den sonra Pontos'un en önemli kenti olduğunu vurglayan "Πρωτη του Ποντου" Markus Aerelius (161-80)'den sonra ise "Neokoros (Νεωκορος)" ünvanları görülür [32, s.32, 35-51'de n.10-111, Pl.IV'de fig.12-22, PL.V'de fig.1-26, Pl.VI'da fig.1-15, Pl.suppl.D'de fig.4-21, Pl.suppl.E'de fig.1-12].

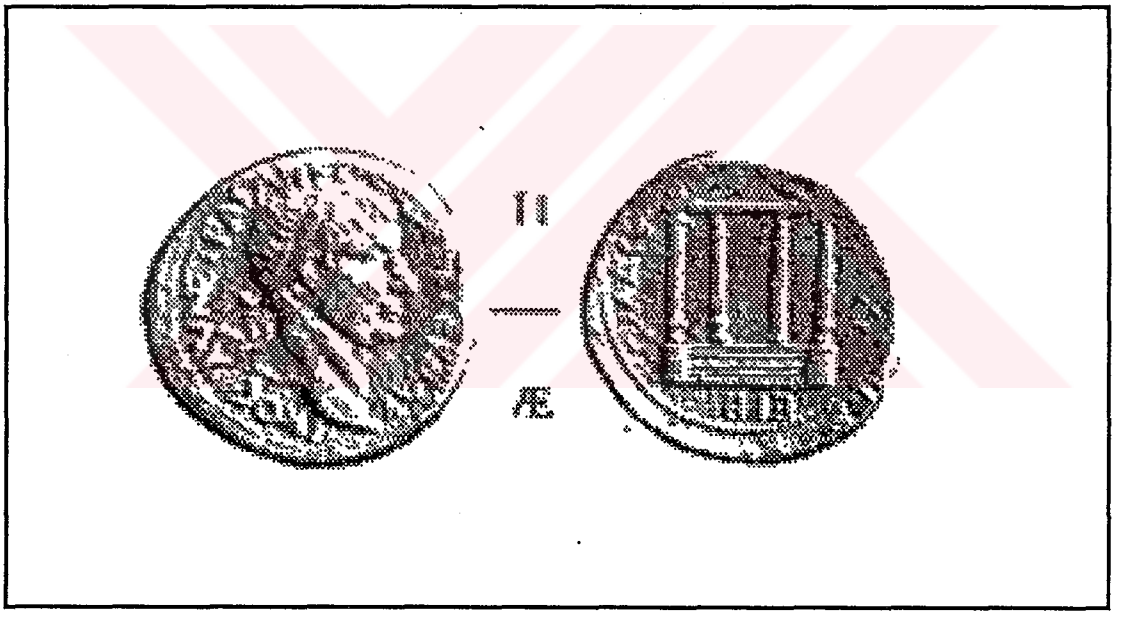
Bu dönem ile ilgili veriler de kentin fiziksel yapısı hakkında ayrıntılı bir yorum yapmaya olanak vermemektedir. Ancak kent ile ilgili paralar ve yazıtlar bazı kentsel elemanların varlığını ortaya koymakta ve kentin topoğrafyası hakkında olmasa da toponomisi hakkında bilgi vermektedir.

Şekil 4.2. Amasya'da Basılan Markus Aurelius Aleksander Severius (222-235) Dönemine Ait Bir Para

Pompeius tarafından yıkılan Amasya Kalesi'nin, Markus Aurelius Aleksander Severius (222-235) dönemine ait bir sikke üzerine kenti simgeleyen en önemli bir öge olarak kazınmasından, İmparatorluğun bu döneminde güçlü ve tahkim edilmiş durumda olduğunu anlıyoruz. Bir yüzünde imparator portresi olan sikkenin diğer yüzündeki Kale perspektifi üzerinde, kentin başka bir önemli simgesel ögelerinden olan tetrastyle bir tapınak ile yanı başında bir sunak ve daha aşağılarda hexastyle bir tapınak figürleri görülmektedir [32, s.49, Pl.VI'de fig.10](Şekil 4.2). Daha önce Traianus dönemine ait bir para üzerinde de yer alan tetrastyle tapınak figürü Babelon ve Reinach [32, s.34, n.8 ve Pl.IV, fig.11] tarafından "İmparator Tapınağı" olarak nitelendirilmiştir (Şekil 4.3). Ancak daha önce belirtildiği gibi, "Neokoros (Νεωκορος)" ünvanının paralar üzerinde görülmesi Markus Aerelius (161-80)'den sonradır.

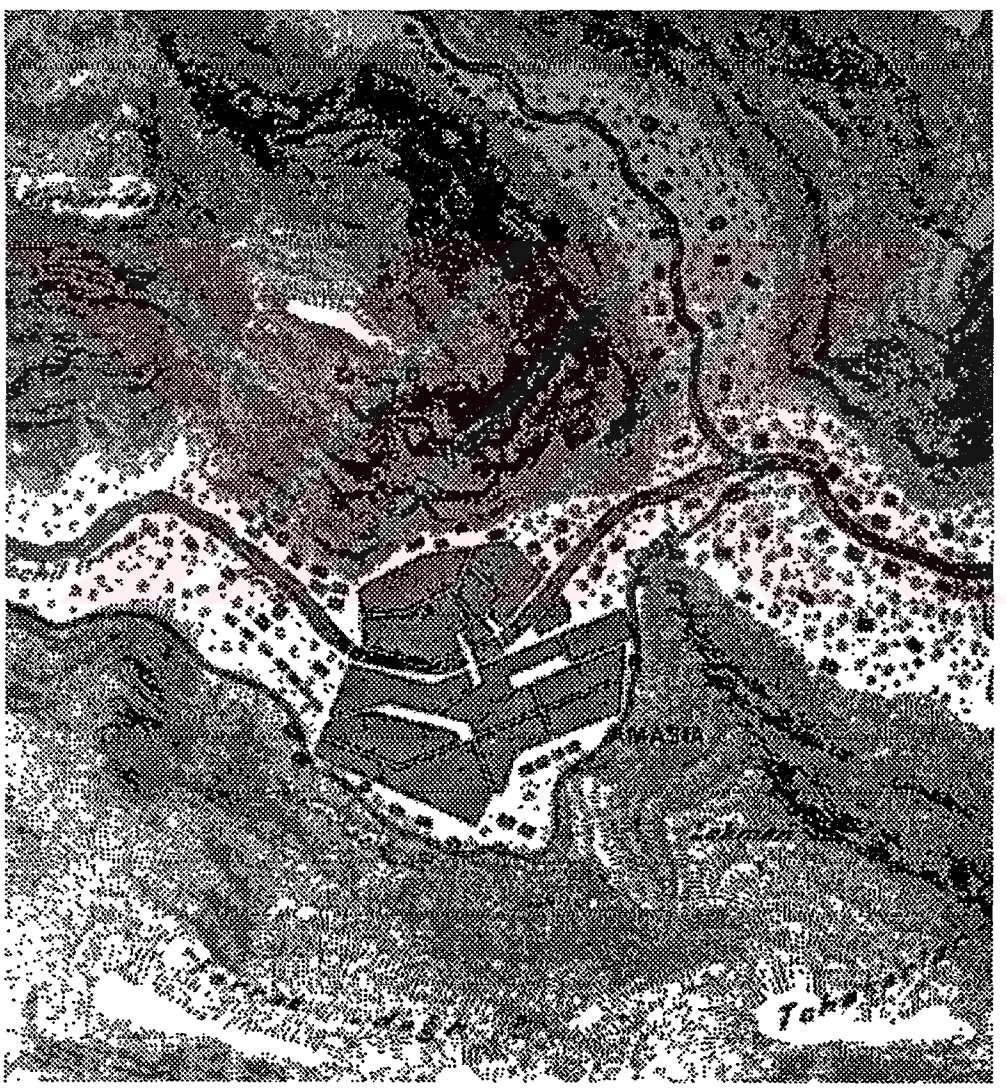
Bu dönemde kentin surları dışında, nehir kıyısında- F.Cumont ve E.Cumont'un yorumuna göre muhtemelen II.Bayezid Külliyesi yerinde veya yakınında- bir "Ana Tanrıça Tapınağı" olduğunu Nisia/Nissalı Gregorios'dan öğreniyoruz [7, s.165]. Pontos Krallığı döneminde kentin sosyal ve dini yaşamında önemli yeri olan Zeus-Stratios'un Roma egemenliğinde de önemini sürdürdüğü anlaşılıyor. İmparatorluk döneminde kentte basılan paralar üzerinde değişik biçimlerde yinelenerek yer alan sunak da, büyük bir olasılıkla, Ebemi Köyü yakınlarındaki kült alanında bu tanrıya ait tapınak yanında bulunandır. Bu sunak figürleri Antoninus Pius (138-61), Commodus (176-92), Septimus Severus (193-98), M.Aurelius Antoninus/Caracalla (198-217), L.Septimus Geta (208-212), M.Aurelius Severus Aleksander (222-35) dönemlerinde Amasya paraları üzerinde görülmektedir [32, s.35,38,42, 46-47,49-50, Pl.IV-VI, PL.Suppl.D-E] . Kentin bir stadyuma sahip olduğu - gladyatör ve ayı döğüşlerinden söz eden- yazıta [7, s.166; 8, s.132-33, Yazıt No.109] dayanarak söylenebilir.

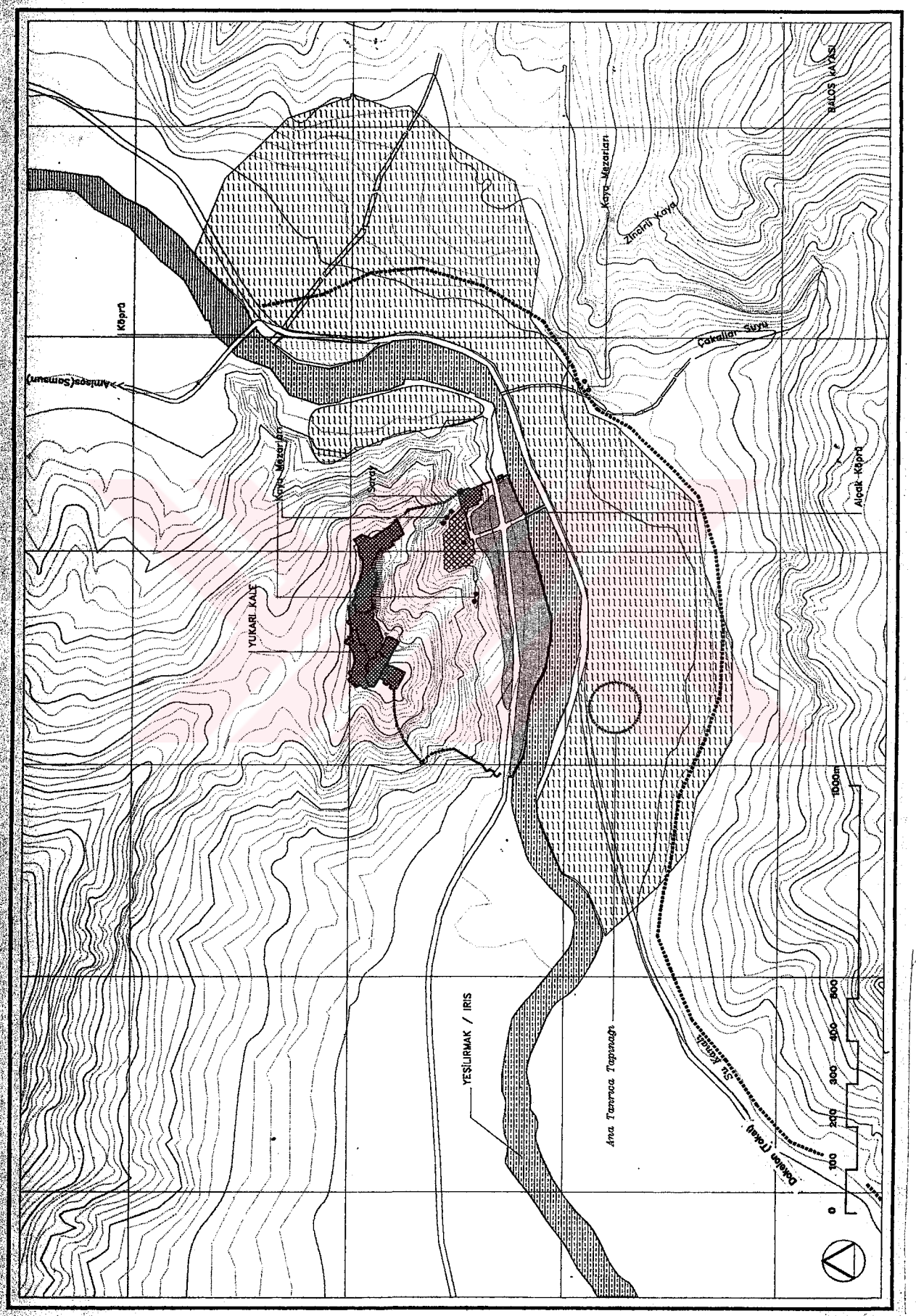
Şekil 4.3. Amasya' da Basılan Traiunus (98-117) Dönemine Ait Bir Para

Kente içme suyu getiren, yaklaşık 18 km. uzunluğundaki su yolunun Pontos Krallığı döneminde mi yoksa Roma egemenliğinde mi oluşturulduğuna kesin olarak yanıt vermek zordur. Strabon bundan hiç söz etmez. Ancak Romalılar döneminde onarıldığı ve yetkinleştirildiği yine kentte bulunan ve bir yazıttan anlaşılmaktadır. [8, s.110-122'de Yazıt No.110]. "Ferhat Su Kanalı" olarak tanınan bu su yolu, Amasya'nın yaklaşık 15 km. güneyindeki Şahin Kaya önünden başlayarak Ferhat

Dağı'nın eteklerini dolaşır ve kente ulaşır. Büyük bir bölümü kayalara oyularak oluşturulan ve kent dışında bu gün de gözlenebilen su yolunun, topoğrafik yapıya uyarak, kentin güneyinden dolaştığı ve Bayezit Paşa Mahallesine ulaştığı bilinmektedir. H. Hüsameddin [29, I, s. 36-37] su yolu kalıntılarının kent içinde ve özellikle Şamice ve Mehmet Paşa Mahallelerinde gözlenebildiğini söylemektedir. H. Hüsameddin'in betimlemeleri E. Reclus [61, s.559'da Harita.90] ile uyum göstermektedir (Şekil 4.4).

Şekil 4.4. Amasya Gravürü
(Reclus, E., Nouvelle Geographie Universelle, IX, Paris, 1884.)

Şekil 4.5 Roma Döneminde Amaseia

4.2. BİZANS - HIRİSTİYAN DÖNEMİ

4.2.1. Hıristiyanlığın Yayılma Yıllarında Amaseia

Özellikle Anadolu'da yayılmaya başlayan ve ilk yüzyılda zaman zaman şiddet gören Hıristiyanlık, 3.yüzyılın 2.yarısına kadar yöneticiler katında genellikle hoşgörü ile karşılanır ve 2.yüzyılın başından itibaren etkisini Pontos Bölgesi'nde de göstermeye başlar [40, II, s.283 vd.]. İlk Hıristiyan öncüler çevresinde örgütlenmeye başlayan yeni din yandaşları ile çoktanrıcı inanca bağlı kalanlar arasındaki çekişme kentlerin sosyal yaşamına yeni boyutlar getirirken, kent strüktürüne de yeni elemanlar kazandırır. Bütün Anadolu'da olduğu gibi Amasya'da da pagan tapınakların yanı sıra yeni dine ait kilise ve manastırların ortaya çıktığı görülür.

Azizlerin hayatlarından ve bazı yazıtlardan varlığı öğrenilebilinen bu yeni kentsel elemanların tam yerini ve niteliğini belirlemek oldukça zor, hatta olanaksızdır. Bu yapıların Amasya'da bilinen en eskisi Aziz Andre/Hagios Andreos ("Αγιος 'Ανδρεος)'a ait olanıdır "Harnack, Ausbreitung, II, s.173 vd." [8, s.111'deki alıntı]. Aziz Basil/Hagios Basileos ("Αγιος Βασιλεος)'un hayatı ile ilgili bir kaynaktan anlaşıldığına göre bu azize ait bir kilise de 4.yüzyılın başında mevcut idi ve sur içinde bulunuyordu [8, s.166, Not 5; 9, s.966].

Hıristiyanlar için bir baskı dönemi olan Decius (249-51), Valerianus (253-60) ve de özellikle şiddetle kovuşturuldukları ve çok sayıda kilisenin tahrip edildiği Diokletianus (284-305) dönemlerinden sonra Hıristiyanlığın koruyucusu olan Konstantin ile birlikte İmparatorluğun genelinde bu kovuşturma ve baskıların dindiği ve Hıristiyan tapınaklarının çoğaldığı görülür [48, I, s.526-87; 49, s.407,416,503-05,573-76; 40,II, s.297-300].

Ancak Licinius egemenliğindeki Anadolu'da bu baskı ve tahribatlar bütün şiddetiyle sürer ve Amasya da bu uygulamadan nasibini alır. Bölgedeki diğer yerleşmelerle birlikte Amasya'da da bir çok kilisenin tahrip edildiği anlaşılmaktadır [50, X. viii. 12-15].

3. yüzyılın 2. yarısı ile 4. yüzyılın ilk çeyreği arasındaki bu dini platformdaki çekişmenin, tüm Anadolu'da olduğu gibi Amasya'da da gerek pagan gerek Hıristiyan tapınakların tahribine ya da yok edilmesine yol açtığı görülmektedir. Amasya askeri

yöneticisi olan Theodoros (Θεόδωρος)'un -ki daha sonra aziz mertebesine ulaşacak ve İmparator Anastasios tarafından adına bir bazilika inşa ettirilecektir (Bkz. s. 26)- bir pagan tapınağını basarak yakması ve karşı saldırıyla çoktanrıcı inancı besleyenlerce öldürülmesi "Delehaye, *Les légendes grecques des saint militaires*, Paris, s.11-43,127-213" [9, s.966'daki alıntı] bu yıllardadır (306). H.Hüsameddin ise [II, s.189] Amasya'da Hıristiyanlığın gelişme süreci içinde 306'da öldürülen Aziz Theodoros'un, 380-410 yılları arasında Amasya piskoposluğu yapmış olan Aziz Asterios'un [51, s.1163-64] etkisinde kalarak Hıristiyanlığı benimsediğini ve sonra da bu eyleme giriştiğini anlatırken, yaklaşık yüzyıl arayla yaşamış bu kişiler arasında gerçek dışı ilişkiler kurarak kendine özgü mizansenlerinden birini daha yaratmaktadır. İmparatorların tavrına göre ivmesi ve yönü değişen bu devinim Hıristiyanlığın devlet dini olduğu Theodosios dönemine kadar (379-395) sürer. Artık bundan böyle- İmparatorun buyruğu ile- çoktanrıcı dinler yasaklanır [48, III, s.5-27; 52, s.49].

4.2.2.Bizans Kenti Amaseia

4.yüzyılın son çeyreğinde Hıristiyanlığın parlak zaferiyle birlikte İmparatorluğun ve buna bağlı olarak Kilisenin bölünmesi de kesinleşir. Kısa sürede güçlü bir dinsel sınıf oluşturan Doğu Kilisesinin zenginliği, Doğu İmparatorluğunun yükselmesiyle artar. Devlet desteği ile hakları, ayrıcalıkları ve mal varlığı artan ve yine devletin rızası ile hükümet ve belediye işlerinin bir çoğunun yönetimini üstlenen kilise [53, s.28-29], artık kentlerin konumunu ve yapısını belirleyen önemli ögelerden birisidir. Anadolu kentlerinin zengin ve güçlü olarak tanımlandığı, Levtchenko'nun ifadesiyle (53, s.23) nüfuslarının onbinler, hatta yüzbinler ile sayıldığı, İmparatorluğun 7.yüzyılına kadar süren bu dönemde Ramsay [10, s.358] özellikle Kuzey Anadolu kentlerinin büyük gelişme gösterdiğini söyler. Amasya da bu bölgede önemini yitirmeyen kentlerden biridir. İmparatorluğun önemli dini merkezlerinden biri olarak gelişmiş ve metropolis ünvanını sivil yönden olduğu kadar dini yönden de sürdürmüştür. 12.yüzyılda bünyesinde Amisos, Sinope, İbora, Andrapa, Zalichai/Leonilopolis ve Zela piskoposluklarını toplayan, İstanbul patrikliğine bağlı 12. sırada bir metropolistir [9, s.353; 10, s.353].

7.yüzyıldan başlayarak Anadolu'yu kasıp kavuran İran savaşlarıyla birlikte Bizans ordu ve yönetim sistemini temelinden değiştiren "Tema" düzeninin oluşturulmasından sonra, Armeniokon Teması'nın önce merkezi, sonra da önemli bir kenti olarak görülür "Constantinus Porphyrogenitus, *De Thematibus*, s.21 ve Gelzer, *Die Genesis der byzantinischen Themenvefassung*, s.102" [8, s.112; 52, s.108, Harita

II]. Önce İran sonra Arap akınlarıyla sarsılan Anadolu kentlerinin canlılığını yitirdiği ve birer "Kastron" a dönüştüğü 7-11.yüzyıllar arasında Amasya, artık savunma açısından uygun stratejik konumu ile güçlü bir müstahkem nokta, gerek askeri birlikler ve gerek sivil halk için emin bir sığınak olmuştur. Örneğin 572 ve 602'de İran akınları sırasında çevre kentlerde yaşayanlar ve İmparatorluğun askeri birlikleri buraya sığınırlar [8, s.112]. Surları içinde güçlü bir garnizonun yanısıra önemli bir devlet hapishanesini de barındırır "Psellus-Renauld, II, s.166" [54, s.22, n.122' daki alıntı], ancak bütün bu elverişli konumuna karşın zaman zaman güç anlar yaşar; örneğin 712 de Emir Mesleme'nin işgalinden kurtulamaz "Brooks, 'The Arabs in Asia Minor, 641-750, *Journal of Hellenic Studies*,XVIII (1898),s.193" [55, s.6, n.6'daki alıntı].

Yerli ve yabancı araştırmacıların çoğunun ortak görüşü, Anadolu kentlerinin antik dönemden sonra gittikçe küçüldükleri ve özellikle 7.yüzyıldan 11.yüzyıla gelindiğinde fakir ve bakımsız kaldıkları yönündedir [26, s.21,164; 56, s.79; 57, s.116,123-25; "Kirsten, *Die byzantinische Stadt. Berihcte zum XI. Internationaler Byzantinistenkongress*, Münih, 1958, V.3., s.31-34 1958, V.3., s.31-34" (58, s.43' deki alıntı)]. Ancak genel değerlendirmeler ve yorumlar dışında Bizans kentlerinin fiziksel yapısını kavrayacak olgulardan yoksunuz. Bu Anadolu'nun orta ve kuzey doğusu için daha da geçerlidir. Morfolojik ve demografik veriler kesin yargılara varılacak nitelikten uzaktır. Amasya için durum pek farklı değildir ve eldeki veriler birkaç maddi kalıntının dışında çoğu dinsel bazı yapıların varlığından ibarettir. Hemen hemen hepsi 7.yüzyıl öncesine ait olan bu yapılarla ilgili bilgileri kilise kayıtlarından, Eusebios, Eutchius, Theophanes, Nisia/Nissalı Gregorios gibi zamanın kilise babalarının hayat ve notlarından ve bazı yazıtlardan öğrenebiliyoruz.

Hıristiyanlığın resmi din olmasından sonra Amasya'da oluşturulan dini yapılardan ikisi önceki yüzyılda bu uğurda can vermiş, aziz mertebesine ulaşmış öncülere adanmıştır. Bunlar, 5.yüzyıl başlarındaki Hagios Phokas ("Αγιος Φωκας) Kilisesi " Van de Verst, *Analecta bollandiana*, xxx,s.252 " [9, s.966] ve ayni yüzyılın sonu veya 6.yüzyılın başında inşa edilen Hagios Theodoros ("Αγιος Θεόδορος) Bazilikasıdır. İkincisinin İmparator Anastasios (491-518) tarafından adı geçen aziz için yaptırıldığı, kentte bulunan bir yazıtta ifade edilmiştir [8, s.124, Yazıt 101]. İmparatorluğun ve Kilisenin güçlü olduğu bu dönemde, 565 yılında Amasya'ya sürgüne gönderilen Eutchius'un hayatı ile ilgili bir belgeden [8, s.112; 9, s.966] Akropolde (Yukarı Kalede) en az üç önemli dinsel yapının varlığı öğrenilmektedir:

1. Phlabias (Φλαβιας) adında bir kadınlar manastırı ki ayni adı kentin mahallelerinden biri de taşımaktadır.
2. Hagios Ioannes ("Αγιος Ιωαννης) Manastırı.
3. Hagios Thalelaios ("Αγιος Θαλελαιος) Kilisesi.

Yine ayni belgeden kentte Hagios Ioannes'e ait başka bir kilise (belki de sözü edilen manastırın içinde), Amasya piskoposları Meletios ve Seleukios'un inşa ettirdikleri ve daha sonra içindeki kiliseye gömüldükleri bir manastır ile sonradan kiliseye çevrilmiş olan Hagios Mikhael ("Αγιος Μιχαηλ) ve Meryem'e adanan birer şapelin varlığı ortaya çıkmaktadır. Ramsay [10, s.363, n.1] Meletios ve Seleokios'un yaptırdıkları manastır ile Phlabias adındaki kadınlar manastırını ayni manastır olarak yorumlamıştır.

529 yılındaki bir deprem kentin bu dönemde gördüğü en büyük felaket olmuştur [59, VI, s. 174]. Iustinianos depremden sonra bir çok kiliseyi restore ettirmiştir [6, VII, s.260].

Kale surları üzerinde gözlenebilen Bizans dönemine ait izler dışında, bu döneme ait günümüze ulaşabilen tek önemli kalıntı, bugün Fethiye Camii olarak tanınan bir kiliseye ait olandır. H.Hüsameddin'in [29, II, s.202] H.1300(1883)'de minare eklenirken yapılan kazıda ortaya çıktığını söylediği bir Grekçe yazıta dayanarak, İmparator I.Phokas'ın kızı "Eleni/Helena" adına yaptırdığını ileri sürdüğü bu yapı sur dışında, ırmağın güneyinde Fethiye Mahallesinde bulunmaktadır. Bu kiliseyi "Nasturiye(نسطورية)/Nasturien Manastırı" olarak tanımlayan Mustafa Vazıh [28, v.3b] Amasya ve civarında 19.yüzyılın başında gözlenebilen diğer manastır kalıntılarından söz eder ve bunları genellikle bulundukları yerlere göre adlandırır [28, v.4a]. Bu gün mevcut olmayan bu kalıntıların çoğunun, özgün Bizans kaynaklarında geçen kilise ve manastırlardan hangilerine ait olduğu ,ya da gerçekten Bizans dönemi yapılarının harabeleri olup olmadığı konusunda söz söylemek oldukça zordur. Benzer bir yaklaşım H. Hüsameddin'in Bizans ve öncesi dönemler ile ilgili değerlendirmeleri için de geçerlidir. Dönemin bilinen siyasi olaylar ve kişileri ile bilgilerin dahi bu yazarca düzensiz ve zaman zaman yanlış aktarılmış olması kısır verilere sahip olduğumuz bu dönemin kentsel elemanlarla ilgili aşırı ölçülere varan, bazan o çağdaki bir yerel tarihçinin gözlemlerini yansıtırcasına yaptığı değerlendirmelere çok ihtiyatlı yaklaşmayı zorunlu kılmaktadır.

Ancak bu iki yerel tarihçi tarafından bir yüzyıl arayla (19.yüzyıl ve 20.yüzyıl başlarında) kaleme alınan kentsel elemanlar ile ilgili gözlemler yüzyılımıza kadar

ulaşabilen, büyük olasılıkla Rumca kökenli olan ve Bizans toponomisinin izlerini taşıyan yer adları ile birlikte değerlendirildiğinde kent topoğrafyası ile ilgili bazı ipuçlarına ulaşmak olası görülüyor.

Tablo 4.1. Mustafa Vazıh'ın İslam Öncesi Amasya ve Yakınında Bulunduğunu Söylediği Manastırlar

Adı		Yazarın Gözlemleri
Ca'nan / Çağlan	(جعنان)	Harabe
Altekin	(التكين)	Bir bölümü mevcut
Venk	(ونك)	Harabe
Nasturiye	(نسطوريه)	Fethiye Camii
Çevikçe	(جوكجا)	Kuşbaz Tekkesi ve Çilehane yerindeydi
Ayvasıl	(ايواصل)	Harabe
Dragot	(دراغوت)	Bir bölümü mevcut
Frenkler	(فرنكلر)	Harabe
Zana	(ظنا)	Ayni addaki köy içindeydi
Ziyre / ziyere	(زيره)	Ayni addaki köy içinde, Harabe
Yağubiye	(ياغوبيه)	Kendise /Kilise Önü, Harabe
Kökliz / Gökliz	(كوكليز)	Gezinti yeri

M.Vazıh, v.4a' dan düzenlenmiştir.

Bugünkü Bayezid Paşa Mahallesi bu bölgelerden biridir. Burada toprak altından çıkan kubbe ve diğer kalıntılardan söz eden H. Hüsameddin [29, I, s.101] H.647 (1249) tarihli arşiv kayıtlarında bu mahallenin "Foka (فوقا) / Phokas Mahallesi" olarak adlandırıldığın belirtmektedir. Bu kayıtın varlığının onaylanması burada Aziz Phokas'a ithaf edilen bir yapının varlığını, en yakın olasılıkla özgün Bizans kaynaklarında adı geçen ve daha önce sözünü ettiğimiz Hagios Phokas Kilisesi'ni akla getirmektedir (Bkz. Bölüm 4.2.2, s. 26).

Benzer bir yaklaşım bu mahallenin kuzey-doğusunda yer alan Ayvasol/Ayavasil(ايواصل) Bağları için de geçerlidir. İlk Hıristiyan öncülerden ve Licinius dönemi dini şehitlerinden olan Aya Vasil/Hagios Basilios ("Αγιος Βασιλεος)'un Amasya piskoposu olarak görev yaptığı ve daha sonra içine gömüldüğü kilisenin sur içinde yer aldığı bilindiğine göre (Bölüm 4.2.1, s. 24) M.Vazıh'dan öğrendiğimiz yapı kalıntısı [28, v.3b] ve günümüzde kullanılan "Aya Vasil Bağları" adı burada bu azize adanmış başka bir kilise veya manastır olasılığını ortaya koymaktadır.

Sözünü edeceğimiz bir diğer bölge de kentin güneybatısında, Tokat yolunun güneyinde, mezarlığın yanı başında "Venk/Vank" diye anılan yerdir (Şekil 4. 5). Bugün ayni adı taşıyan bir çeşmenin de yer aldığı bu bölgede, M. Vazıh [28, v.3b] Bizans dönemine ait yapı harabelerinden -bir kilise veya manastır- varlığından söz etmektedir. H.Hüsameddin [29, I, s.44] benzer bilgilerin yanısıra H.622 (1225) tarihli bir vakfiyede buraların "Venekios(ونك)" olarak adlandırıldığını söylemektedir. 20.yüzyıl başına kadar Hıristiyanların ziyaret yeri olduğu anlaşılan bu bölgedeki harabelerin "Aya Nikos (ايا نيقوس)/ Aya Nikaos (ايا نيقاوس)" diye anıldığı yine H.Hüsameddin tarafından [29, II, s.200] ifade edilmektedir. Aziz Petros'un Roma'ya geçmeden önce aziz Niketios 'u Amasya piskoposu olarak kutsadığı "Aziz Basilios'un Hayatı" nda [8, s.111; 9, s.966] yer alan bir söylenti olduğuna göre, bu "Aya Nikos/Hagios Niketios" adının bundan kaynaklandığı ve burada, Hıristiyanlığın yükseldiği yıllarda, bu aziz adına bir kilise veya manastır inşa edildiği ve/veya bu söylentiye dayanarak Aziz Petros'un Aziz Niketios'u piskopos plarak kutsadığı yer olduğu varsayılarak günümüze kadar önemini koruduğu söylenebilir.

Bizans kenti Amaseia'yı tanımak ve tanımlamak için Anadolu Kentleri ile ilgili genel değerlendirmeler ve yukarıda özetlenenler dışında somut veriler olduğu söylenemez. Sayısı çok az olan maddi kalıntılar ve derlenen bu bilgiler ayrıntılı bir restitüsyon için çok yetersiz kalmakta, kent planı üzerine aktarıldıklarında söylenebilenler bir kaç cümleyle özetlenebilmektedir.

Morfolojik bilgilerin eksikliğine karşın "sur içi" nin her zaman yoğun bir yerleşme olduğu, ırmağın güneyinde yayılan ve daha Strabon zamanında topoğrafik sınırlara dayandığı anlaşılan varoşların ise en azından ortaçağın ilk yüzyıllarında yoğunluğunu koruduğu söylenebilir. Gabriel'in "*...Antik çağdan bu yana varoşların, kentin kendisinden daha önemli olduğu...*"[55, s.10] yolundaki görüşüne tam olarak katılmak olası değilse de, kentin Hıristiyan bir görünüme büründüğü erken ortaçağda, dini yapıların bu alanlarda da yayıldığı yukarıda açıklanan kalıntılar ve yer adlarından anlaşılmaktadır.

Samsun ve Sinop limanlarını güneye ve Anadolu'yu boydan boya aşan önemli ulaşım akslarına bağlayan va Amasya'dan geçen önemli Roma ticaret yolunun konumunda büyük bir değişiklik olduğu söylenemez. Maydanos/Magdenos ile Helkis veya Sergis/Sergios gibi Rumca kökenli oldukları anlaşılan adları günümüze kadar taşıdıklarına bakılırsa, ırmağın güney çizgisini izleyen bu yoldan biri sur içine, diğeri

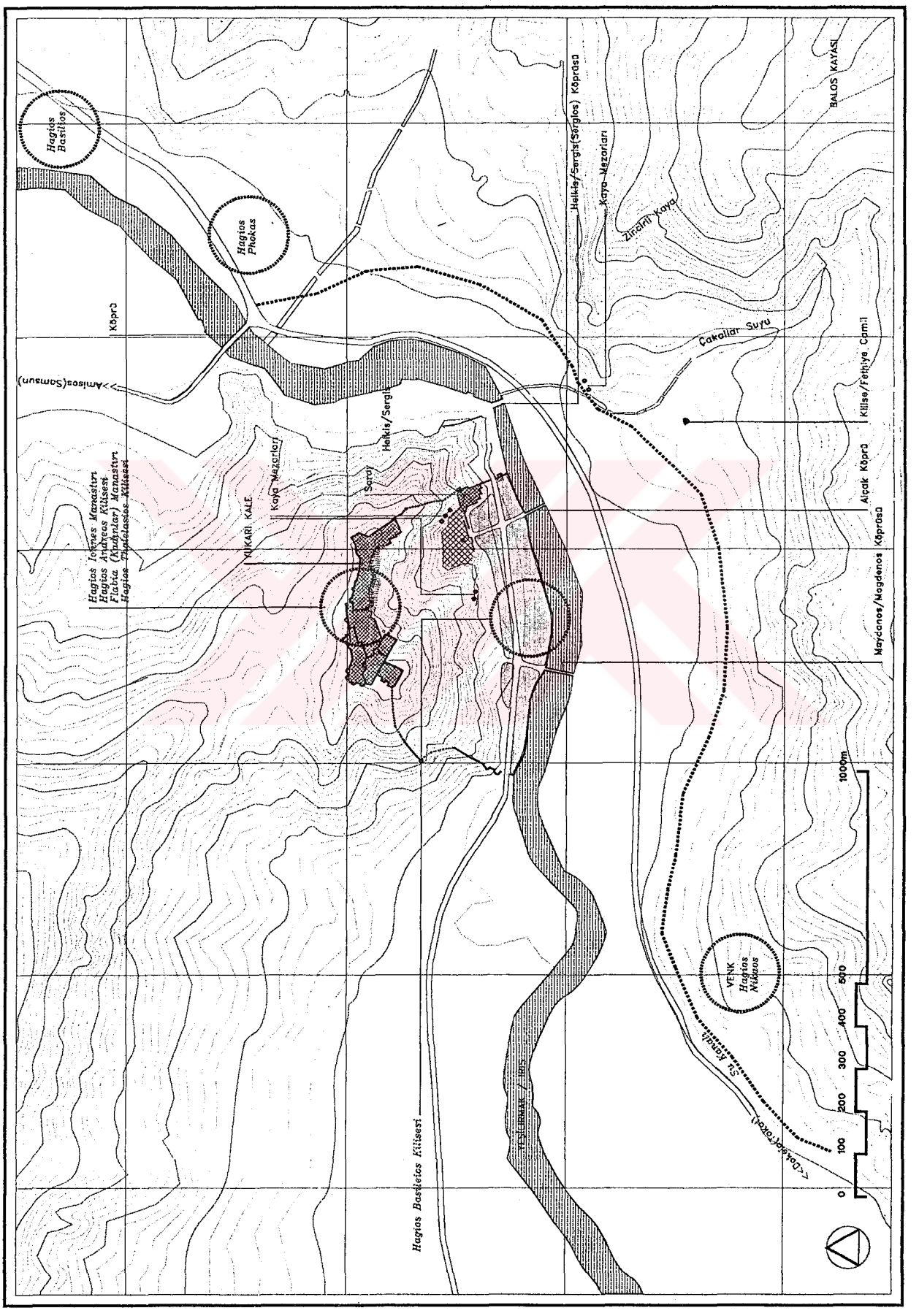
bugünkü Helkis Mahallesine bağlanan iki köprünün bu dönemde mevcut olduğu anlaşılıyor. Alçak Köprü ve Magdenos Köprüsü ile delinen kent duvarları, büyük bir olasılıkla doğu ve batıda olmak üzere iki yerden daha dışarıya açılıyor ve bu kapılar- bugün de mevcut olduğu gibi- ırmağa parelel bir aks ile birleşiyordu; Strabon'un betimlemelerinden tanıdığımız ve bugün de mevcut olan Alçak Köprü'yü izleyen yol da bu aksı keserek iç kalenin diğer savunma kademelerine ve saray taraçasına ulaşıyordu (Şekil 4.6).

Kentin daha ayrıntılı fiziksel ve işlevsel şemasını çıkarmak ve söylediklerimizin dışında kentsel ögelerin yerlerini saptamak oldukça zor; örneğin Tanyeli'nin ticaret alanının yerini Meydan Kapısı olarak belirleyen görüşüne katılmak olası gözükmüyor(*). Yazar Meydan Kapısı dışında bir han vakfedildiğini belirterek ve Türk döneminin ilk yüzyılları ile Bizans'ın geç dönemlerinde bazı kent ögelerinin hemen hemen ayni yerde bulunduğu varsayımı ile hareket ederek çarşı alanının burada olduğunu söylemekte daha sonra bunun karşısında nehrin güneyinde bir başka ve daha büyük bir çarşı alanının geliştiğini ileri sürerek 13.yy da "Meydan Köprüsünün iki başındaki" bir ticaret alanının varlığından söz etmektedir [60, s.70, Lev.3.7.2]. Irmağın güneyinden geçen ve Pontus Krallığından bu yana sürekli kullanılan önemli ticaret yoluna bağlanan -bir tanesini Strabon'dan tanıdığımız- köprülere açılan kapılarla karşılaştırıldığında, yazarın "...*zaten topoğrafik durum nedeniyle, surlarla çevrili kent ancak buradan dışa açılabilmektedir...*" diye tanımladığı Meydan Kapısının kentin dışa açılan en önemsiz bağlantısı olduğu kolayca görülebilir. Surla çevrili bir ortaçağ kentinin dışa açıldığı her kapının içinde ve/veya dışında bir ticaret alanının olasılığı elbette göz ardı edilemez. Ancak Amasya için kentler arası bağlantıların gerek kırsal nüfus ile olan ilişkilerin öncelik sırası göz önüne alındığında, Meydan Kapısındaki bir ticaret alanının olsa olsa birden fazla ticaret alanının varlığı durumunda ve de diğerlerinden daha önemsiz konumda olabileceği açıktır. Nitekim sözünü ettiği han, dayandığı tek kaynak olan Halifet Gazi Vakfiyesinin gerek Arapça metninde gerek Türkçe çevirisinde "...*Amasya Şehrinde çarşıda bulunan hanın...*" [11, s.12,19] olmak

---

* Haziran 1986'da İTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü'ne sunulan bu doktora tezi çok sayıda kent üzerinde yürütülen ve Anadolu-Türk kentinin fiziksel evrim sürecini açıklamayı amaçlayan kentlerle ilgili olguları kent planları üzerinde irdeliyerek fiziksel yapılar hakkında somut önermeleri tartışmaya açan bir çalışmadır. Ancak yazarın birbirinden farklı özellikler gösteren kentleri, belirlediği ortak modellere oturtma çabası zaman zaman kentsel veriler ve olguların önyargılı değerlendirilmesini de beraberinde getirmiştir.

üzere tanımlanmaktadır. Ayrıca yazarın birisi Bizans dönemine ait olmak üzere iki ucunda iki çarşı nüvesi oluştuğunu söylediği Meydan Köprüsü'nün 13.yüzyılda mevcut olmadığı, 100m kadar aşağıda sur içinde mevcut olan "Sultan Köprüsü" nün H.718(1318)'de yıkılmasından sonra önce ahşap, sonra kargir olarak yapıldığı da bilinmektedir [29, I, s. 92].

Şekil 4.6 Bizans Döneminde Amaseia (7.YY Öncesi)

BÖLÜM 5. TÜRK-İSLAM DÖNEMİ

5. 1. Erken Türk Dönemi

1074 yılında Anadolu'da bir Norman Devleti kurmak serüveniyle Bizans İmparatoru'na savaş açan Urselius kısa bir süre Amasya'ya egemen olmuş ve yerel halk tarafından da destek görmüştür [62, I, s.52; 56, s.88]. Ayni yıl önce Artuk tarafından yakalanıp serbest bırakılan Urselius başka bir Türk emiri tarafından para karşılığı Aleksios Komnennos'a teslim edilmiştir [56, Ayni yer]. Bu gelişmeler de, Malazgirtten hemen sonra Türk liderlerinin bu bölgede söz sahibi olduklarını göstermektedir. Ancak Türklerin Amasya'yı ne zaman ve kimin önderliğinde ele geçirdikleri kesin olarak bilinmemektedir. Aksarayî "Malazgirt" den hemen sonra bu bölgenin (Niksar, Tokat, Sivas) Melik Dânişmend'in kontrolünde olduğunu [63, s.113], H. Hüsameddin ise, yine kaynak belirtmeden ancak kesin tarih vererek, 1075 yılında Melik Dânişmend tarafından alındığını söyler [29, II, s.277]. M. H. Yinanç ve Turan ise bu bölgeyi fethedenin Artuk olduğunu belirtirler; hatta Turan Dânişmendnamedeki "Artuhî" adı ile Amasya yöresindeki Artuk-âbâd ve Artuk-ova yer adlarının da buradan kaynaklandığını, ileri sürer [26, s.80,87; 64, s. 134].

Bu yıllarda kent, birkaç kez el değiştirmiş de olabilir. Ancak kesin olarak bilinen, 11. yüzyıl sonunda bu bölgedeki en etkin gücün Dânişmendliler olduğudur.

Erken Türk Dönemi içindeki Dânişmendli, Selçuklu, Moğol, Eretna ve Şadgeldi Paşa alt başlıkları -bir anlamda politik (veya siyasi) sıralama- Amasya'da bu dönemde kentsel elemanlarla ilgili bilinenleri siyasal gelişmelere parelel olarak verebilmek, olabildiğince kronolojik sırayla kent planı üzerine aktararak değerlendirmek, tartışmak amacını taşımaktadır ve mimari üsluplar ile tanımlanmış dönemleri yansıtmamaktadır. Çünkü bu değişik egemenlik dönemlerinin her biri ayni gelişme sürecinin evrelerini oluşturmaktadır. Hatta, Amasya'da Osmanlıların ilk yılları için de bu geçerlidir. Ayrıca bu dönemlerin her birinde, birbirinden çok farklı nitelikte fiziksel biçimlenme gerçekleşmiş olsa bile- ki bu hemen hemen olanaksızdır- bunları açıklayıcı bilgilerin ve ayrıntıların eksikliği daha fazla yoruma olanak vermemektedir.

5. 1. 1 Dânişmendli Dönemi (~1080 - 1175)

Amasya Yaklaşık yüzyıl Dânişmendlilerce yönetilmiştir. Melik Gazi ve oğlu Mehmed'in ölümüne kadar (1143) en güçlü devirlerini yaşayan bu emaret veya devlet egemenlik alanını Kuzey Anadolu'dan Doğu Anadolu'nun güneyine, Malatya'ya kadar genişletmiştir. Hatta Melik Gazi'ye ölüm döşeğinde iken Halife Mustarşid tarafından hükümdarlık ünvanı ve işaretleri gönderilmiştir[65, s.470].

Bu yıllarda Anadolu yaylasındaki egemenlik çekişmesi Bizans-Selçuklu-Dânişmendliler ve hatta diğer emirler arasında sürekli değişen dengeler, ilişkiler, dayanışmalar ve çatışmalar sergilemiştir. Amasya kentinin bunlardan ne kadar etkilendiğini bilemeyiz. Ancak 1101' de Anadolu'ya giren Toulouse Kontu Raymond komutasındaki Haçlı ordusu ile Türkler arasındaki çatışmanın etkilerini kentin yakından duyduğu rahatlıkla söylenebilir.

Dânişmendlilerce esir edilerek Niksar'a getirilmiş olan Kont Bohemond'u kurtarmak ve ürkütücü biçimde büyüyen bu gücü canevinden vurmak amacıyla Kuzey Anadolu'ya yönelen Raymond, yalnızca bu haçlı ordusunun güzergahını değil belki de yazgısını değiştirir. Kastamonu önlerinde başlayıp Amasya'ya kadar uzayan çatışmalarda, geniş bir alanda kırsal kesimlerin ve özellikle Amasya'da sur dışının tamamen tahrip olduğu bilinmektedir [66, XI.viii.2, s.289]. Bu tahribatın düşmanı yıpratmak amacıyla her iki taraftan kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Hatta yerli hıristiyan halktan yeterli desteği görmeyen bu kızgın haçlı gücünün yıkıcı meziyetini bizzat Anna Komnena anlatır [Aynı yer]. Bu haçlı ordusunun Dânişmenliler tarafından, Amasya yakınlarında yok edilmesinden sonra kent uzun bir süre benzer bir olay yaşamaz.

Türklerin eline geçtiğinde Amasya Kenti ne durumdaydı? Bu soruya kolay yanıt verilemez, ancak Türk akınlarından önce Anadolu'nun genel durumu da göz önüne alındığında, Türklerin eline geçen kentin sur içindeki küçük bir yerleşmeden ibaret olduğunu söylemek çok yanlış olmaz. 12. yüzyıl başlarında, yukarıda sözünü ettiğimiz bu son gelişmeler sırasında, kırsal kesimde kalan halkın da buraları terkettiği veya sur içlerine sığındığı bilinmektedir [54, s.168].

Başlangıçta Türklerin de sur içine yerleştikleri, buralardaki boşlukları veya bırakılan yerleri doldurdukları anlaşılmaktadır. Sur dışında ise çok odaklı bir yerleşme söz konusudur. Anadolu'nun bir çok yerinde olduğu gibi savaşçılarla birlikte gelen

göçebe-Türkmen topluluklarının sur dışında bir mescid veya zaviye etrafında yerleştikleri ve çeşitli noktalardan başlayan bu büyümenin topoğrafik koşulların izin verdiği sınırlara ulaşana kadar sürdüğü anlaşılmaktadır. Bu gelişme, Anadolu'ya ikinci göç dalgasından sonra, Erken Osmanlı döneminde tamanlanmıştır. bundan sonraki fiziksel değişme, bu çerçeve içinde yenilenme ve yoğunlaşma biçiminde olmuştur.

Türklerin başlangıçta -bir çok kentte olduğu gibi- kiliselerin bir bölümünü cami olarak kullandıkları rahatlıkla söylenebilir. Bunlardan bir tanesi günümüzde Fethiye Camii olarak anılanıdır. Osmanlı tahrir defterlerinde "Kilise Mescidi" olarak geçen yapı bu olmalıdır[16, v. 2b,7a].

H. Hüsameddin yukarı kalede Andronikos Komnennos'un 11. yüzyılda yaptırdığı bir kilisenin "fethi" den hemen sonra camiye çevrildiğini söyler ve yazdığı yıllarda temel kalıntılarının gözlenebildiğini belirttiği bu kilisenin adını Andre (اندره) olarak verir [29, I, s.69; II, s. 256]. Evliya Çelebi de [24, s.184] kalede bir caminin varlığını -Yıldırım Han Camii- bildirmektedir. Özgün Bizans kaynaklarında, kalede Aziz Andre / Hagios Andreos adına bir kilise inşa edildiği daha önce belirtilmişti (Bölüm 4. 2. 1, s.24). H.Hüsameddin ve Evliya'nın sözünü ettiği caminin bu yapı olduğu anlaşıyor.

12. yüzyılın ilk üç çeyreği Anadolu'daki egemenlik kavgalarının en yoğun olduğu dönemdir. Bu yıllarda kentlerdeki imar faaliyetlerinin çok yoğun olduğu kolaylıkla söylenemez. Amasya'da Dânişmendlilere ait olduğu bilinen ilk yapı sur dışında Şamlar Mahallesinde, bugünkü Ayas Ağa veya Küçük Kapı Ağası Cami ve Medresesi yerinde Melik Gazi'nin yaptırdığı söylenen mesciddir [29, I, s. 120].

Bu döneme ait, bugün de kalıntıları mevcut olan tek yapı ise sur içindeki Enderun Camii' dir. Kısa, küt minaresi nedeniyle halk dilinde "Loğ Minare" olarak adlandırılan bu yapının Osmanlı arşiv belgelerinde Cami-i Enderûn, Cami-i Şehr-i Enderûn diye yer almasının [14, s.; 16, s.; 19, s.7] nedeninin sur içinde inşa edilen ilk cami olmasından kaynaklandığı açıktır. Bu gün yalnızca minare tabanının ve bazı duvarlarının kalıntısı gözlenebilen bu cami M. Vazıh'a göre Danişmendoğlu İsmail Bey [28, v.10b] tarafından yaptırılmıştır. 1555 'de Kanuni ile görüşebilmek için, onun peşinden Amasya'ya kadar uzun bir yol kateden Dernschwam bu caminin güzel tuğla desenli bir minaresinin olduğunu belirtmiş basit bir şeklini de çizerek notlarına eklemiştir; ayrıca Amasya'daki yerli Hıristiyan işçiliği örnekleri içeren diğer Erken Türk dönemi yapılarında olduğu gibi bu yapıyı da Türk-İslam öncesi ürünü olarak değerlendirmiştir [23, s. 209].

Varlığı kesin olarak bilinen bir diğer Dânişmendli yapısı Yağıbasan Hanı'dır. 1225 tarihli Halifet Gazi Vakfiyesinde, vakfedilen bir dükkanın sınırı olarak belirtilen bu yapının [11, s. 12, 18] sur içinde Kurşunlu Mahalesinde olduğunu ve mahalleye de bu nedenle Mahalle-i Yağbasaniye / Mahalle-i Han-ı Yağbasaniye dendiğini, yine H. Hüsameddin söylemektedir [29, I, s. 160; II, s. 320].

Dânişmendoğulları'nın sarayının surdışında Gökmedrese Mahallesi'nde,Yukarı Bakacak denilen yerde olduğu, M. Vazıh tarafından ileri sürülür [28, v. 8b], Yağıbasan'a ait H560 (1164-65) tarihli bir vakfiyeye dayanarak, H. Hüsameddin bu savı güçlendirir [29, II, s. 292, 320]. Ancak M. H. Yinanç sahte olarak nitelendirdiği bu vakfiyeyi kesinlikle reddetmektedir [65, s.477].

5. 1. 2. Selçuklu Dönemi (1175- 1243)

1176'daki Myriokephalon savaşı ve sonuçları, gerçek olarak, Anadoluda'ki fiili durumun Bizans'a onaylattırılması anlamını taşımaktadır. Danişmenli gücünün ve diğer bazı emirliklerin de tamamen ortadan kaldırılmasından sonra, artık, Orta ve Doğu Anadoluda'ki tek siyasi güç Konya Selçuklu Devleti'dir. Her ne kadar Alman Barbarossa yönetimindeki 3. Haçlı ordusu son bir kez Anadolu'yu çaprazlamasına geçerse de Runcimanın deyişiyle bir daha hiç bir silahlı güç bu yürekliliği gösteremiyecektir [62, III, s. 115].

13. yüzyıl başında güneyde Antalya, kuzeyde Sinop ve Samsun limanlarının, hatta Kırımın, denetim altına alınması Anadolu'daki ticari ve sosyal hayatı önemli ölçüde etkilemiştir. Bu askeri eylemlere parelel olarak gelişen imar hareketleri, ticari yollar üzerindeki düzgün menziller, uzun bir süreden sonra ilk kez bu yarımadayı kervanların güvenle geçebileçeği bir ülke haline sokmuştur. Cahen Anadolu'da 12. yüzyılda yeniden canlanmaya başlayan kentsel yaşamın, 13. yüzyılda , Bizans yönetiminin son birkaç yüzyılında olduğundan çok daha üstün bir düzeye ulaştığını savunur [56, s.190]. Amasya'da da, Türk-İslam dönemindeki imar faaliyetleri gerçek anlamda bu dönemde artmaya başlar.

Bu dönemin en eski ve de en önemli yapılarından biri Halifet Gazi Medresesidir. 20. yüzyıl başlarında duvar kalıntıları gözlenebilen yapının bugün ayakta olan tek parçası yapının doğusunda ve güney duvarı doğrultusunda yer alan türbesidir. Bu dönemde ve Moğol egemenliğindeki yıllarda inşa edilen diğer bazı yapılarda olduğu gibi, yerli hıristiyan ustaların taş işçiliğinin örneklerini yansıtan ve Emir Mübarezeddin

Halifet Gazi tarafından H.606 (1209) yılında yaptırılan [13, s. 94-95; 29, I, s.197] bu yapının vakfiyesi 1225 yılında düzenlenmiştir. Türk dönemine ait en eski özgün kaynak olan bu vakfiye [11] Amasya Kenti'nin toponomisi hakkındaki bilgilerin yanısıra topoğrafyası hakkında da bazı ipuçları vermektedir (Tablo 5. 1).

Tablo 5. 1. Halifet Gazi Vakfiyesinnde (Kent İçinde) Belirtilen Yapı ve Yer Adları

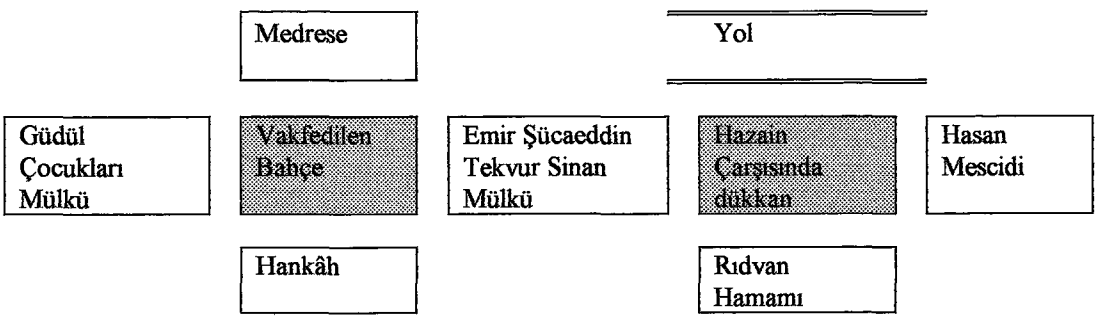
Yapının Adı	Yeri
Hankâh (Tekke)	Medrese'nin güneyinde
Halifet Gazi Hamamı	Sur içinde, Meydan Kapısı üzerinde ve sura bitişik
Melik Yağıbasan Hanı	---
Bez Çarşısı	Sur içinde
Lala Mescidi	Sur içinde
Halifet Gazi Hanı	Çarşıda (?)
Medreseye bitişik bir bahçe	Sur dışında, Medrese'nin güneyinde
Hazain (Ayakkabıcılar) Çarşısı	Sur dışı,Medrese yakınında
Hasan Mescidi	Sur dışı,Medrese yakınında
Emir-i Ahur diye bilinen Rıdvan Hamamı	Sur dışı,Medrese yakınında
Kertos Mahallesi	---

Yinanç, R., Selçuklu Medreselerinden Amasya Halifet Gazi Medresesi ve Vakıfları,Vakıflar Dergisi,XV, Ankara, 1982 'den düzenlenmiştir.

Vakfiyede adı geçen bez çarşısının bir yönü Cemal Mülkü, diğer üç yönü ise Yağıbasan Hanı, Lala Mescidi ve yol ile sınırlıdır. H. Hüsameddin'in Yağıbasan Hanı'nı ile ilgili söyledikleri onaylanırsa, bu çarşı nüvesinin Magdenos Köprüsü girişi ile yatay aksın düğümlendiği yerde olması en yakın olasılıktır. Sur içindeki ulaşım şemasının, Pontos'dan günümüze gelene kadar, ufak ayrıntılar dışında büyük değişiklikler gösterdiğini söylemek hemen hemen olanaksızdır. Değişiklik, ancak, sur içini boydan boya kateden yolun ırmağın karşısına olan bağlantılarının sayısı ve konumunda gerçekleşmiş olabilir. Sur içinin topoğrafik yapısı başka seçeneklere olanak vermemektedir. Bu nedenle, bu şemanın Osmanlı döneminde de geçerli olduğu ve içerdeki bu küçük çarşı nüvesinin yerini koruduğu ileri sürülebilir. Derschwam'ın 16. yüzyılın ortasında anlattıkları -biraz karışık da olsa- bunu doğrulamaktadır. Yazar, 80 adım uzunluğunda bir ahşap köprüden geçerek kente (sur içine) girdiklerini ve sonra da konaklıyacakları hana ulaştıklarını anlatır. Konakladıkları hanın hemen kral mezarlarının altında ve Enderun Camii'ne yakın olduğunu da sözlerine ekler. Sözünü ettiği ahşap köprü Magdenos Köprüsüdür [23, s. 208]. Bu betimlemelerden, kaldıkları

hanın Selçuklu dönemi için yerini belirlediğimiz bu çarşı bölgesi içinde olduğu anlaşılmaktadır.

Vakfiyede yer alan sur dışındaki iki taşınmazın tanımlanan sınırları kağıt üzerine aktarıldığında karşımıza aşağıdaki şema çıkar (Ayrıca Bkz. Şekil 5. 1).

Şekil 5.1. Halifet Gazi Vakfiyesinde Yer Alan Sur Dışındaki Taşınmazların Konumu

Vakfiyede adı geçen Hankâh'ın bugün Çıkrık, Osmanlı tahrirlerinde Şeyh Kırık diye belgelenen mahallede bulunan bir tekke olduğu biliniyor. Başbakanlık Arşivindeki 776 no'lu tapu tahrir defterinde bu mahalledeki vergi nüfusu "Şeyh Kırık Ma' Hankah" başlığı altında toplanmıştır [15, s. 8]. Amasya 'da özgün kaynaklara dayanarak adını verebileceğimiz ilk tekke veya zaviye bu yapıdır ve H.1257 (1841)'de yok olmuştur [29, I, s. 238].

Adı geçen diğer yapılarla ilgili başka bir belge görülmemektedir. H. Hüsameddin Yağıbasan'ın komutanlarından Hüsamüddevle Hasan Gazi'nin sur içinde bir mescit yaptırdığını söylemektedir [29, II, s. 321]. Ancak Vakfiyedeki Hasan Mescidi'nin kesin olarak sur dışında, Halifet Gazi Medresesi yakınında olduğu bilindiğine göre ya bu bilgi yanlıştır, ya da sözü edilen başka bir yapıdır. Osmanlı belgelerinde de Amasya'da bulunan bir 'Taşanoğlu Hasan Camii'nden söz edilmektedir [67, 22793]. Ancak bilinen ilk Taşanoğlu, Altunbaş'ın Atabeyi ve H.740 (1339) tarihli vakfiyesinin şahidi olduğundan [68, s.55-59] Taşanoğlu Hasan Camii, Amasya'da Osmanlı dönemine ait yeri bilinmeyen yapılardan biri olmalıdır.

Amasya'da Halifet Gazi Medresesi'nden başka, bu döneme ait, günümüzde de var olan veya maddi kalıntıları 20. yüzyıl başlarında gözlenebilen yapıları şöyle sıralayabiliriz:

Doğrakiye Mescidi: Bugünkü adıyla Pirinççi mahallesi'nde, ırmak kıyısında bulunan ve 20. yüzyıla kadar ulaşabilen medresenin, Emir Nureddin Doğrak tarafından H.631 (1234)'de yaptırılan bir mescit olduğu kapısındaki kitabesinden anlaşılmaktadır . Daha sonra H.900 (1495)'de medreseye dönüştürülmüştür [13, s.93-94; 29, s. I, 289-91]. Tahrir defterleri ve vakıf listelerinde Doğrakiye, Doğrak olarak kayıtlı olan medresenin yanısıra mahalle de Doğrak veToğrak olarak yer almıştır [14, s.353; 16, v.10b-11a; 18, s.1]. 387 No'lu tapu tahrir defterinde medrese olarak değil buk'a olarak kaydedilmiştir [14, s. 355].

Burmalı Minare Camii: Erken Türk döneminde birçok yerde denenen çok ayaklı (ulu cami) tipinin ilk versiyonlarından biri olan bu yapının Moğol egemenliğinden hemen önce, Gıyâseddin Keyhüsrev (12 37- 1246) döneminde, Emir Ferruh Bey ile Kardeşi Hazinedar Yusuf Bey tarafından yaptırıldığı kitabesinden anlaşılmaktadır [13, s.99-101]. Büyük bir olasılıkla yapımına 1243 Kösedağ Savaşından önce başlanmıştır. Pervane Mahallesinde yer alan, vakıfları da İzzeddin Mehmed Pervane tarafından düzenlenen[29, I, s. 115-16] ve Evliya Çelebi'nin Mahkeme Camii olarak adlandırdığı [24, s. 187] bu yapı Osmanlı belgelerinde 'Pervane Bey Camii' olarak geçer [67, No. 4387; 7916; 15167; 17114; 23703; 27703; 27075; 28367; 30860]. Giriş aksındaki açıklıklar kubbeler, yan neftlerindeki açıklıklar beşik tonozlar ile örtülen caminin kuzey doğu köşesinde, camiye bitişik bir de türbesi (Cumudar Türbesi) bulunmaktadır. Başlangıçta ahşap olarak yapılan ve 1602 ve 1730 yangınları sonucu yok olan minaresi taş olarak yenilenmiş [29, I, s. 115-16] ve burma dekorasyonlu olan bu minare yapıya da adını vermiştir. Minarenin yanısıra, ön cephe ve türbe de kesme taştan yapılmıştır.

Sultan Köprüsü: H. Hüsameddin'e göre H.540 (1146) 'da Sultan Mes'ud tarafından yaptırılmıştır. H.718 (1319) depreminde yıkılan köprü ahşap olarak, daha sonra da H.776 (1374-75) yılında Şadgeldi Paşa tarafından kagir olarak yinelenmiştir. H.1241 (1826) 'da selden yıkılınca, H.1244 (1829)' da Hacı Yusuf Ağa tarafından, sur dışındaki Meydan Köprüsü yapılmıştır [29, I, s. 91-92].

Bu döneme ait olan ve varlığı ikincil kaynaklardan öğrenilen kentsel elemanlardan biri Selçuklu Sarayı'dır. Sur içinde, Kurşunlu Mahallesi'nde ve Yeşilırmak kıyısında olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca, M. Vazıh 19. yüzyıl başında, kapısının gözlenebildiğini yazmaktadır [28, v. 10a,b; 29, s. 160].

Tablo 5. 2. Varlığı İleri Sürülen Diğer Kentsel Elemanlar

Adı	Tarih	Mahallesi	Kaynak
Emir Mübarûziddin Behramşah Mescidi	1209-15	Sofiler	29, I, s. 152
İmadûddin Sülü Bey Mescid ve Hamamı	1209	Kamerûddin	29, I, s. 158-59
Aydın (kağnı) Mescidi ve Hamamı	1223	Devehane	29, I, s. 138
Şehinşah Hamamı	12. yy sonu	Köprübaşı	29, I, s. 162
Musalla	12. yy	II. Bayezid Külliyesi Yeri	28, v. 10b

5. 1. 3. Moğol Egemenliği (1243- 1341)

13. yüzyılın ilk yarısında en görkemli günlerini yaşayan Konya Selçuklu Sultanlığı, Kösedağ savaşından sonra Moğol Hanlığı'na vergi veren bir devlet, Bayco Noyan'ın Anadolu'ya ikinci gelişinden ve Aksaray Savaşından sonra H.654 (1256) [69, s. 30] Hanlığa bağlı koca bir eyalet haline düşer . Kuzey bölgesinin, özellikle Yeşilırmak Havzasının, büyük karışıklıklar yaşayan diğer bölgelere bakıldığında daha sakin ve güven verici olduğu görülür. Öyle ki, Rukneddin Kılıçarslan tek başına sultan olarak kabul edildiğinde bile kendisini Konya'da güvenlikte görmeyerek, hamisi Muineddin Pervane ile birlikte bu bölgeye gelecek ve Sultanlığı buradan (H. Hüsameddin'e göre Amasya'dan [29, II, s. 397-98]) yönetmeye çalışacaklardır [63, s. 145]. Daha sonra Hülâgü Sultanlığı ikiye böldüğünde, Kılıçarslanın hissesine kuzey ve doğu bölgeleri düşer. Her iki durumda da yönetim merkezi Tokat'dır [63, s. 153]. Daha sonra, Muineddin Pervane'nin gerçek olarak ülkenin yöneticisi olduğu dönemlerde olsun, doğrudan Moğol valilerinin yönetiminde olsun bu yöre daha sakin ve huzur içinde yaşayacaktır. Konya, surlarının yıkılışını görme yazgısını yaşarken, Amasya bazı diğer kentler ile birlikte imar işlerinin sürdüğü hatta arttığı bir yer olarak karşımıza çıkar.

Gerçekten Amasya' nın en görkemli yapılarından olan Gökmedrese, Torumtay Türbesi ve Şifahane'nin yapımları bu dönemde gerçekleştirilir. Amasya'da dördüncü medrese olarak karşımıza çıkan Atabey Medresesi, Hankâh'dan sonra gösterebileceğimiz ikinci tekke yapısı olan Mevlevihane Moğol egemenliğindeki dönemin ürünleridir.

Gök Medrese, Amasya Valisi Seyfeddin Torumtay tarafından yaptırılan bu cami-medrese ayni adla anılan mahallede bulunmaktadır. Kitabesi olmayan yapının vakfiyesi H.665 (1267) yılında düzenlenmiştir [70, s. 107]. Uzunlamasına üç neften

oluşan çok ayaklı cami tiplerinden olup daha önce Pervane Mahallesi'nde yapıldığını söylediğimiz Burma Minareli'nin benzer bir uygulamasıdır. Mimari kalitesi, taş işçiliği daha üst düzeydedir. Yapının kuzeydoğusuna bitişik olarak yapılan türbesi, taş duvarlı kübik hacmin üzerine oturtulan tuğla konstrüksiyonlu sekizgenden oluşmaktadır. Bunun üzerinde bulunan sırlı türkuaz tuğlalardan oluşan bezemeler yapıya adını vermiştir. Ayrıntılı taş ve tuğla işçiliği, türbesinin piramit örtüsü, karşısındaki Torumtay Türbesi ile birlekte Osmanlı döneminde gelen gezginler üzerinde Türk-İslam öncesi Hıristiyan yapısı izlenimi yaratmıştır. Daha önce sözünü ettiğimiz ve 16. yüzyılda Amasya'ya Tokat yolundan gelen Dernshwam "*...Yunanlılar tarafından yapılmış, sağda ve solda karşı karşıya olan ,iki eski, güzel, taş bezemeli yapı...*" nın yanından geçerek kente girdiğini söyler [23, s. 208]. Benzer yaklaşımla K. Porter Camiye dönüştürülmüş, Ani kilisesi stilini andıran bir kiliseden söz eder " K. Porter, *Reisen in Georgien, Persien, Armenien,* II, Weimar, 1883, s. 681" [55, s. 21, n. 3 'daki alıntı]. Cahen' in medrese [56, s. 258], Turan'ın hastane [64, s. 549, n.52] olarak nitelendirdikleri yapı, Erken Osmanlı döneminde bir çok örneğini gördüğümüz birden çok işlevi üstlenen yapıların erken bir denemesidir. Gök Medrese adı 387 No'lu Tapu tahrir defterinde , camiler ve medreseler arasında ayrı ayrı listelenmiştir [14, s. 355]. Diğer Osmanlı belgelerinde de Torumtay Medresesi ve Torumtay Camii adları görülmektedir [67, No. 4241, 7145, 9487; 71, No.1675]. Evliya Çelebi bu yapıyı cami ve medreselerin yanısıra tekkeler arasında da sayar [24, s.188]. Bütün bunlar, yapının yukarıda söylediğimiz çok işlevli özelliğini açık biçimde kanıtlamaktadır. Ayrıca atanan ilk müderrisin, Gıyâsüddin Mahmud-i Garmînî'nin, bir hekim olması medrese bölümünün bir tıp medresesi olduğunu göstermektedir [29, I, s. 296].

Torumtay Türbesi: Halk arasında Kılıçarslan Türbesi olarak da adlandırılan Yapı, yukarıda ayrıntılı olarak tanımladığımız Gökmedrese'nin yanında olup adı geçen Amasya Valisi Torumtay tarafından H.677 (1278) yılında yaptırılmıştır [13, s. 95-99; 29, I, 205]. Dikdörtgen planlı olan yapı, yine ince ve ayrıntılı taş işçiliği içermektedir.

Darüşşifa: Amasya 'da Bimarhane/Tımarhane olarak adlandırılan sözünü edeceğimiz bu yapı yine tıp tarihinde önemli yer işgal eden bir medresedir [72]. Kitabesinden Moğol Hanı Ulcaytu (veya Olcayto) ve karısı İldus Hatun'un saltanatında Anber bin Abdullah tarafından, H.708 (1308)'de yaptırıldığı anlaşılmaktadır [13, s. 101-2]. Yakutiye Mahallesi'nde bulunan yapı, avlusunun uzun kenarları revaklı, tek eyvanlı, açık medrese tipindedir. Ön cephesi ve özellikle portali bitkisel motifli yoğun taş bezemeleri içermektedir. 387 No'lu tapu tahrir defterinde, medreseler başlığı altında Bimarhane (veya Tımarhane) olarak yer alan yapı diğer bazı Osmanlı

belgelerinde Sultan Alâeddin Darüşşifası olarak yazılmıştır [73, No. 85, 261, 444, 1033, 1257, 1446].

Mevlevihane: Saraçhane Mahallesi'nde Hükümet/Helkis Köprüsü yakınında olan yapı yine H. Hüsameddin'e göre H.714 (1314)'de yapılmıştır. Yazarın "...*ikinci derecede tarihi bir tekke* ..." olarak tanımladığı yapı Evliya Çelebi tarafından Amasya'da'ki tekkelerin en mükemmeli olarak anlatılmaktadır [24, s. 188]. Âriflerin Menkîbeleri'nde, Mevlânâ Celâleddin'in torunu Arif Çelebi (1271-1319) ile ilgili iki hikaye, Mevlevihane'nin yerini ve bu kişi zamanındaki varlığını onaylamaktadır [74, II, s.275, 8/34-35]. Darüşşifa gibi, bu yapı da arşiv belgelerinde Amasya Mevlevihanesi, Alâeddin Mevlevihanesi gibi sıfatların yanısıra, "Sultan Alâeddin Mevlevihanesi" olarak kayıtlıdır [67, No. 5623, 12273, 19132, 27075]. H. Hüsameddin, bu kayıtların Alâeddin Ali Pervane'nin bu yapıların vakfiyesini düzenleyen kişi olmasından kaynaklandığını ileri sürmektedir [29, I, 172]. Ancak, bu sözü edilen kişinin, Âriflerin Menkîbeleri'nde sözü edilen, Amasya ile ilgili hikayelerde adı geçen Mevlevi ünlülerinden ve Amasya Mevlevihanesi şeyhi Amasyalı Mevlânâ Alâeddin olması akla daha yakın gelmektedir. Ayrıca bunun onaylanması kayıtlarda yer alan " Sultan" ünvanını -Mevlevilerce kullanılması nedeniyle- daha kolay açıklamış olacaktır.

Atabey Medresesi: Uzun Mustafa Mahallesi'nde, Sığır Pazarı'nda, dere kenarında, H.727 (1327)'de Nasırûddin Ahmed Ata Bey tarafından yaptırıldığı H. Hüsameddin tarafından söylenmektedir [29, I, s. 274, II, s.479]. Yazar, temellerini gördüğünü söylediği yapının yerinin H.1294 (1877) yılında boş bir arsa olduğunu, daha sonra da burada demirci dükkanlarının yapıldığını anlatmaktadır. Elimizdeki eski ancak çok net olmayan bir fotoğrafta, tanımlanan yere ve medreseye uyan bir yapı görülmektedir. Medrese ile ilgili en son arşiv kayıdı H.1256 (1840) tarihli vakıfların listelendiği evkaf defteridir [18, s. 2].

Tablo 5. 3 Moğol Döneminde varlığı ikincil kaynaklarca ileri sürülen kentsel elemanlar

Adı	Tarih	Mahallesi	Kaynak
Rukneddin Kılıçarslan Sarayı	13.yy 2.yarısı	Darüsselâm	29, II, s.398
Mu'ineddin Pervane Sarayı	13.yy 2.yarısı	2.Darüsselâm	29, I, s. 137; II, s.398
Darphane	13.yy 2.yarısı	---	29, II, s. 398
Kepûk Selgûrî Mescidi	1262	Küpceğiz	29, I, s.161
Hoca Muhibüddin Mevdûd-i Ziyari Mescidi	1291	Helkis	29, I, s.170-71
Taciye Camii	1325	Gümüşlüzâde	29, I, s.166-67
Nureddin Kutlu Bey Mescid ve Çeşmesi	1339	Sebkûddin	29, I, s.145

5. 1. 4. Eretna Beyliği ve Şadgeldi Paşa Dönemi (1343 - 1393)

İran-Moğolları'nın çözülme sürecine girmesi, Anadolu sorumlusu Demirtaş (veya Timurtaş)'in komutanlarından Eretna'nın Merkezi Sivas olan bağımsız bir bölge ilan etmesine yol açmıştır. Eretna Bey bu bölgedeki egemenliğini, anında tavır alan Moğollar'a karşı kazandığı Karanbük (Gerenbük) zaferi ile pekiştirir [69, s.105]. Eretna kısa bir sürede Kuzey Anadolu'dan Kayseri ve Konya sınırlarına kadar egemen olur. Eretna'nın ölümünden sonra gevşemeye başlayan beylik veya devlet, torunu Alâeddin Ali Bey'in küçük yaşta yönetime geçmesiyle birlikte çözülür [75, s. 158]. Bu tarihten sonra, Eretna Devleti varisleri ve Kadı Burhaneddin'in baskılarına karşın, Hacı Şadgeldi Paşa ve oğlu Emir Ahmed yönetiminde kalan Amasya H. 795 (1393)'de Yıldırım Bayezid tarafından Osmanlı topraklarına katılır [34, *s. 420*, s.278].

Bu sözünü ettiğimiz yarım yüzyıllık yıllık süre içinde sayısı çok olmayan yapıların çoğu Şadgeldi Paşa'ya ait olup, içlerinde en önemlisi Saraçhane Camii olarak tanınanıdır. Şadgeldi Paşa tarafından H.773 (1372)'de yaptırılan cami'ye, yakınında bulunan Saraçlar Çarşısı, adını vermiştir [29, I, s. 145-46; II, s. 117-18; 75, s. 239-41]. Başlangıçta kübik bir hacim üzerine oturtulan tek kubbeden oluşan yapının batısına, sonradan benzer hacimde bir bölüm daha eklenmiştir. Yapının kuzeybatı köşesindeki minaresi de ilginç biçimde iki kubbe arasında kalmıştır. Evliya'nın listelerinde ve arşiv belgelerinde Saraçlar Mescidi olarak yer alan yapı birçok onarımdan sonra günümüze ulaşabilmiştir [24, s. 187; 67, No. 8679, 8813].

Bu cami'nin doğusuna yine Şadgeldi Paşa tarafından H.775 (1373)'de yapılan medrese Alaca Yahya Medresesi olarak bilinir [29, I, 273; III, s. 117]. Tapu tahrir defterinde Alaca İmam olarak adlandırılan [14, s. 355] bu medrese Ziya Paşa tarafından yıktırılmıştır [29,I, Aynı yer].

Yukardakilerden sonra sözünü edeceğimiz yapılar, aynı yerde bir birinin benzeri olan iki eyvanlı türbedir. Recep Mahallesinde, Halifet Gazi Medresesi karşısındaki bir mezarlık içinde yer alan bu türbelerden yol kenarındaki bir kadı ailesine ait olup, yanında bir de çeşme bulunmaktadır. H.779 (1377) tarihli çeşme kitabesinde "Mehmed bin İmad bin Mehmedü'l-kadı " adı bulunmaktadır ve aynı ad içerdeki sandukalardan birinde de yazılıdır [13, s. 101- 106]. Kadılar Türbesi olarak tanınan bu türbenin hemen arkasında, yukardakinden biraz daha kısa olan bir eyvan daha

bulunmaktadır. H.783 (1381) yılında Kadı Burhaneddin ile yaptığı savaşta ölen Hacı Şadgeldi Paşa'nın içinde yattığı bu türbenin, aynı yıllarda yapıldığı sanılmaktadır.

Osmanlı Egemenliği öncesine ait, bildiğimiz en son yapı Çeribaşı Emînüddin Mehmed Çelebi Mescididir. Aynı adı (Çeribaşı) taşıyan mahallede adı geçen tarafından H.793 (1391)'de yaptırılmıştır. Arşiv belgelerinde de aynı adla yer alan mescid [67, No. 9149, 20052, 31308] büyük bir olasılıkla 1913 yangınına kadar işlevini sürdürmekteydi. Yangın sonrası fotoğraflarda yıkıntısı görülmektedir.

Bu döneme ait varlığı bildirilen bir yapı da H.986 (1383) yılında, Darüsselam Mahallesi'nde, Ali Paşa tarafından inşa ettirildiği söylenen mesciddir [29, I, 137].

5. 1. 5. Erken Türk Dönemi'ne Ait Olduğu Bilinen Ancak Tarihlendirilemeyen Yapılar

Alaca Yahya Hamamı: Köprübaşı Mahallesi'nde olduğunu, Selçuklular Döneminde yapılan bu yapının Hacı Şadgeldi Paşa'nın kontrolüne geçtiğini, bu nedenle Bayezid Paşa döneminde "Hacı Şadgeldi Paşa Hamamı" olarak anıldığını, daha sonra Hacı Şadgeldi'nin soyundan Alaca Yahya Bey'in (15. yüzyıl sonlarında) kontrolüne geçmesi nedeniyle yeni adıyla anıldığını H. Hüsameddin söylemektedir [29, I, 162; III, 115]. Bugün var olmayan bu yapının inşa tarihi veya dönemi hakkında kesin bilgiler yoktur. Ancak H.820 (1418) tarihli Bayezid Paşa Vakfiyesi'nde vakfedilen yapılar arasında " Emir Hacı Şadgeldi Çifte Hamamı" olarak yer alması [12, s. 6], H.929 (1523) tarihli 387 No'lu tapu tahrir defterinde Alaca Çifte Hamamı olarak kaydedilmesi [29, I, s. 355] Hüsameddin'in aktardığı bilgileri doğrulamaktadır.

Sultan Mes'ud Türbesi: Halk arasında bu ad ile anılan ve Recep Mahallesi'nde bulunan, ancak kime ait olduğu tam olarak bilinmeyen, erken Türk dönemindeki yerli Hıristiyan taş işçiliğinin yanısıra, yörenin simgesel motiflerini içeren bu ilginç yapının Erken Türk dönemine ait olduğu rahatlıkla söylenebilir. Mimari kimlik arama çabalarının tipik bir ürünü olan bu yapının, Amasya'daki diğer taş işçiliği örnekleri de göz önüne alındığında 13. yüzyılın sonlarında yapıldığı söylenebilir. Bazı araştırmacılarca 14. yüzyılın ortalarına tarihlendirilmiştir [55, s. 63; 77, s. 191-92]. Kuban'ın deyişiyle "*...cephesi Pontos krallarının kaya mezarlarından esinlenerek oluşturulan...*" [78, s.2-8] bu yapı, Türklerin uyguladıkları geleneksel eyvan tipi türbelerden farklı olduğu gibi, Anadolu'da benzer bir uygulaması da görülmemektedir.

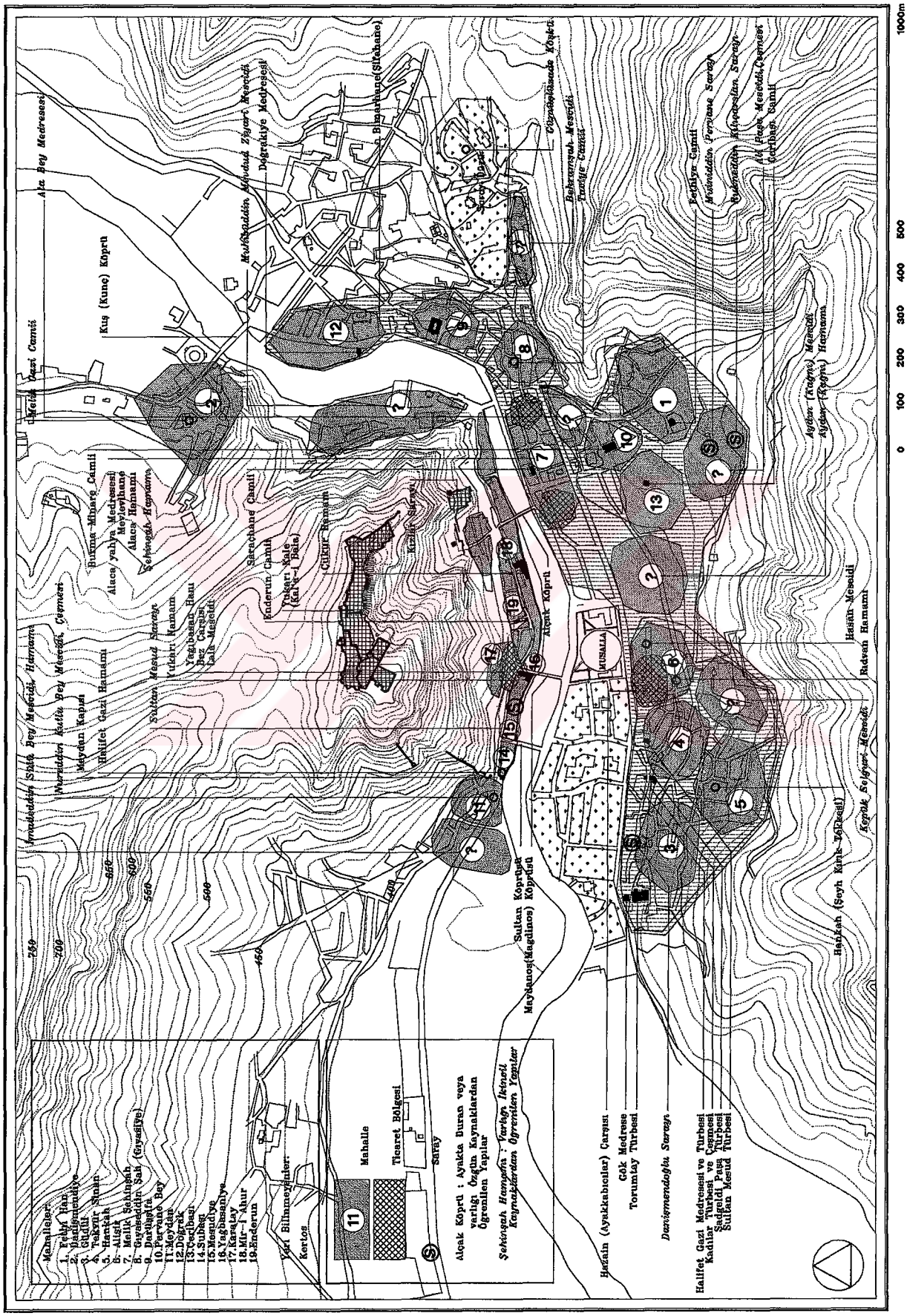
Erken Türk döneminde ve Amasya'da çok sık karşılaşacağımız, değişik yapıların kendi türünde ilginç yapı tiplemelerinden biridir.

Çukur Hamam: Alçak Köprü'nün özgün kotuna yakın konumu Amasya' daki en eski Türk yapılarından biri olduğunu göstermektedir. H.Hüsameddin yine arşiv belgelerine dayandığını belirterek, ancak kaynak vermeden, bu hamamın I.Mes'ud'un emirlerinden Rıdvan Bey tarafından yapıldığını ileri sürmektedir [29, I, s. 134]. Halifet Gazi Vakfiyesi'nde adı geçen Rıdvan Hamamı'nın sur dışında olduğu yine vakfiye 'den anlaşıldığına göre (Bölüm. 5. 1. 2.) bu yapı Ahur-i Emir Rıdvan'ın yaptırdığı başka bir hamam olabilir, ya da H. Hüsameddin'in aktardığı bilgiler yanlıştır. M. Vazıh ise sur içinde Çelebiler Hamamı olarak tanınan iki yapı olduğunu, bunlardan birinin sözünü ettiğimiz bu Çukur Hamam, diğerinin de Kurşunlu Mahallesinde, Meydan Köprüsü başında bulunan Yukarı Hamam olduğunu söylemektedir [28, v. 33a,b]. Yakut Paşa Zaviyesine ait H. (1407) tarihli vakfiyede, vakf edilen hayrat arasında, sur içinde bulunan bir 'Çelebiler Hamamı' da bulunmaktadır [12, s. 35]. Bu nedenle, başka aydınlatıcı bir belge de olmadığına göre, M. Vazıh'ın söyledikleri yani 'Çukur Hamam' ve/veya 'Yukarı Hamam'ın Çelebiler Hamamı olarak adlandırıldığı onaylanabilir.

5. 1. 6. Erken Türk Dönemi Sonunda Oluşan Fiziksel Yapının İrdelenmesi

Erken Türk Dönemi'nin siyasi gelişmeleri içinde kronolojik olarak anlatılan yapıların kent planı üzerindeki yerlerine ve ilişkilerine baktığımızda (Şekil 5. 2), daha önce de belirttiğimiz gibi, sur dışında çok odaklı bir yerleşme göze çarpmaktadır; sur içindeki gelişmenin de çok doğal olarak yenilenme ve yoğunlaşma biçiminde olduğu açıktır.

Sur dışındaki ilk yerleşmelerin en az üç noktadan başladığı görülmektedir. Birincisi Türkler tarafından hemen camiye çevrilen Eleni/Helena Kilisesi yeni adıyla Fethiye Camisi'dir. İkinci bölgenin Yeşilırmağın kuzeyinde Kuş/kunç Köprü'nün başında, bugünkü Şamlar Mahallesi yerinde olduğu görülmektedir. Dânişmendoğlu Melik Gazi Mescidi çevresinde oluşan ve Dânişmendiye olarak adlandırılan bu mahallenin [29, I, s.103] dışında, 18. yüzyıl sonuna kadar, ırmağın bu yönüne başka bir sıçrama olmamıştır. Bu bölgedeki ikinci yerleşme, daha kuzeyde, 1873 yılındaki Tatar göçmenlerinin yerleştirildiği Tatar Mahallesi ile olacaktır [29, I, s. 118-19]. Üçüncüsü ve en kalabalık görünen yerleşme ise Sultan Köprüsü'nün güneyinde olup, kısa sürede büyüdüğü görülmektedir. Dânişmendoğulları Sarayı'nın yer aldığı Yukarı

Şekil 5. 2. Erken Türk Dönemi Sonunda Amasya (14. Yüzyıl Sonu)

Bakacak Mevkiinden başlayarak genişleyen bu yerleşme alanı 13. yüzyılın başında Gök Medrese, Şamice, Receb, Hankâh ve Üçler Mahallesini içine alan geniş bir alana yayılmıştır. Halifet Gazi Medresesi, Şeyh Kırık Hankâh'ı, bir ayakkabıcılar çarşısı, Rıdvan Hamamı ve Hasan Mescidi bu bölgede bilinen ilk yapılardır. 13. yüzyıl ortalarında bu alana Günceğiz Mahallesi'nde bulunan Kepûk Selgûri Mescidi çevresinde oluşan yeni bir bölge eklenir. 14. yüzyılın başında batısına kentin en görkemli iki yapısını (Gökmedrese ve Torumtay Türbesi) katarak sınırlarını ve yoğunluğunu arttıracaktır. H. Hüsameddin'in Şehinşah Hamamı olarak tanımladığı hamamın gerçekten II.Kılıçarslan'ın oğluna ait olduğu onaylanırsa bu bölgelere Alçak Köprü'nün güney ucundaki yerleşme de eklenebilir. Burasının 14. yüzyılda, batısında yapılan Şadgeldi Paşa Hamamı (Alaca Hamam) ve doğusundaki Saraçhane Camisi ve Şadgeldi (Alaca Yahaya) Medresesi ve onlarında ilerisindeki Mevlevihane ile Köprübaşı Mahallesinden Hükümet Köprüsü'ne, Sel Ağzı'na kadar genişlediği görülmektedir.

Bu bölgelerden sonra hemen 13. yüzyıl başında görülen iki odak noktası Meydan Kapısının batısında Kamerüddin Mahallesi'ndeki İmadeddin Sülü Bey Mescid ve Hamamı ile Sofular Mahallesi'ndeki Emir Mubarezüddin Behram Şah Mescidi olmuştur.

Bu yerleşmeleri 13. yüzyıl başında, çok kısa zaman aralıklarıyla Devehane, Doğrak/Toğrak ve Pervane Mahalleleri'nin takip ettiğini buralardaki Aydın (Kağnı) Mescidi ve Hamamı, Doğrakiye Mescidi ve Burma Minare Camii'nin varlığı ile söyleyebiliriz. Bunlara 13. yüzyılın ikinci yarısında Kılıçarslan ve Pervane Saraylarının yeraldığı Darüsselam ve Yeşilırmağın kuzeyinde Hükümet Köprüsü'nün üzerinde yer alan Helkis Mahallesini ekleyebiliriz. Bu mahalle'de varlığı ileri sürülen tek yapı 1291 tarihli Hoca Muhibüddin Mevdûd Ziyari Mescidir.

14.yüzyıldaki yerleşmelerle boşlukların biraz daha kapandığı dairelerin birbirine yaklaştığı görülmektedir. Darüşşifa ile Yakutiye, Taciye Mescidi ile Gümüşlüzade mahallelerinin oluştuğu anlaşılmaktadır. Atabey Medresesi'nin yapımıyla Gümüşlüzade, Saraçhane ve Pervane Mahalleleri, Çeribaşı Eminüddin Mescidi ile yine Pervane, Fethiye, Darüsselam ve Devehane Mahalleleri arasındaki boşlukların azaldığı anlaşılmaktadır. Nureddin Kutlu Bey Mescid ve Çeşmesi ise Kamereddin Mahallesi ile Meydan Kapısı arasındaki birleşmenin sağlandığını göstermektedirler.

H. Hüsameddin, sonradan Osmanlı Şehzadeleri'nin sarayının (Beyler Sarayı) inşa edileceği yerin (Saray Düzü) H.614(1217) tarihli bir şeriye sicilinde Melik

Gıyaseddin Şah adına kayıtlı olduğunu, daha sonra Gümüşlüzadelerin kullanımına geçtiğini ve Gümüşlüzade Taceddin Mahmud Çelebi'nin Amasya Emirliği sırasında (1320-27) burada bir köşk yaptırdığını söyler. Bu nedenle buraya Gümüşlüzade Köşkü, batısında daha alçak kotta olan ve bugün Pirler Parkı olarak tanınan alanın da Gümüşlüzade Bahçesi olarak adlandırıldığını sözlerine ekler [29, I, s.50-51]. Günümüzde de park ve ziyaretgah olarak kullanılan bu alan Saray düzündeki köşk ve çevresi ile birlikte Beyler Sarayı yapılana kadar geniş bir yeşil alan olarak kalmıştır.

II. Bayezid Külliyesi yerinin Musalla olduğunu daha önce söylemiştik (Bölüm 5. 1. 2). Musalla'nın batısında ve Samsun-Tokat yolunun kuzeyindeki bölgede yer alan Erken Türk Dönemine ait bir yapı kaydına ne özgün ne de ikincil kaynaklarda rastlanmamıştır. Buranın da bu dönemde bağlık, bahçelik bir alan olduğu büyük olasılıktır. Zaten bu bölge, özellikle Meydan Köprüsü ile Yörgüç Paşa Camii arası günümüzde de yakın zamana kadar çok seyrek bir yerleşmeyi barındırmaktaydı. Daha doğrusu bağ-bahçe niteliğindeydi. M. Vazıh buraya Çukur Bağlar dendiğini söylemekte [28, v. 28b], H. Hüsameddin ise Altı Bahçeler olarak tanındığını ileri sürmektedir [29, I, s.]. 14. yüzyılda buradan geçen ve Sonisa'daki Rıfa'i Tekkesi'nde (İ. Parmaksızoğlu tarafından hazırlanan İbn-i Batuta'dan Seçmeler, İstanbul, 1971, s.27'de çevirideki küçük bir eksiklik nedeniyle bu tekke'nin Amasya İçinde olduğu izlenimi doğmaktadır) misafir kalan İbn-i Batuta da Amasya'yı ırmak kenarında bağ, bostan ve meyva ağaçlarıyla kaplı, cadde ve çarşıları geniş, güzel ve büyük bir şehir olarak anlatır; ırmak üzerine kurulan dolaplarla bostanlara ve evlere su çekildiğini de belirtir [21, s.327]. Bu su dolapları Kent' e gelen bütün gezginlerin ilgisini çekmiştir. Dernschwam ve Evliya Çelebi'nin notlarında da benzer gözlemler görmekteyiz. Evliya, Osmanlı Ülkesinde Hama, Adana ve Amasya kentlerinin su dolaplarıyla ünlü olduğunu da özellikle belirtmiştir [24, s. 186]. 20. yüzyılın ortalarına kadar duran bu dolaplar ırmak kenarında ve kent içindeki bahçe ve bostan ziraatinin açık kanıtıdır.

Böylece kentin yayıldığı alanı çevreleyen yeşilliğin yanısıra yerleşme lekeleri arasında da en az iki büyük yeşil alanın varlığı anlaşılmış olmaktadır. Bunların yanısıra Erken Osmanlı dönemine ait bazı vakfiyeler 15. yüzyıl başlarında-dolayısıyla bu dönemde de- yerleşme sınırları dışındakilerin yanısıra mahalle aralarında hatta mahalle içlerinde bağların, ziraat arazilerinin varlığını duyurmaktadır. 1418 tarihli Bayezid Paşa Vakfiyesinde Kâğıdhane'nin bulunduğu Yâkut Paşa Zaviyesine bitişik bir araziden, Atabey Medresesi yanında arazi ve ahırlardan ve Kağıdî Muhyiddin Mescidi (yeri bilinmemektedir) yanında ziraat arazisinden söz edilmektedir [12, s. 6' daki alıntı]. 1436 tarihli Yörgüç Paşa Vakfiyesinde hayrat arasında hemen imaret yakınındaki bir bağın yanısıra, yine sur dışındaki yerleşmeler arasında, Çukurbahçe adlı

bir bağ bulunmaktadır. Çukurbahçe denilen yer Yassı Kaya'nın altında Gümüşlüzade Mahallesindedir [29, I, s. 37, 38]. Biraz daha geç tarihli (1465) Hızır Paşa Vakfiyesinde de Meydan Mahallesinde bir bağın varlığı bildirilmektedir [79, s.28]. Ok Meydanı ve hatta Hızır Paşa Mahallesini de kapsayan alan belgelerde Meydan Mahalli olarak nitelendirilmektedir ancak "Meydan mahallesi" olarak tanımlanan yer bu tarihlerde (ve büyük bir olasılıkla Osmanlı öncesinde de), H. Hüsameddin'in Sabıküddin olarak adlandırdığı Mahalledir [29, I, s.145]. Arşiv belgelerindeki Meydan-ı Mescid-i Sebküddin (14, s. 354) ve Aşağı Meydan-ı Mescid-i Sebküddin [16, v 15b.] kayıtları bunu desteklemektedir. Ayrıca BB 387 'No'lu (H.929/1523) tapu tahrir defterinde hamamlar arasında "Hamam-ı Meydan der Şehr-i Enderun" kaydı sur içinde Meydan Hamamı diye nitelindirilen bir hamamın varlığını göstermektedir ki bu Halifet Gazi Vakfiyesindeki (Bölüm 5. 1. 2) Meydan Kapısı'nın yanında sura bitişik olduğu belirtilen hamam olmalıdır. Bütün bunlar Meydan Mahallesini surlardan çok uzakta, Ok Meydanı veya Hızır Paşa Mahallesi yerinde aramamak gereğini ortaya koymaktadır. Evliya Çelebi'nin bu iki bölgedeki mescitleri "Aşağı Meydan Mescidi" ve "Yukarı Meydan Mescidi" olarak tanımlaması da Ok Meydanı'nın dışında "Aşağı Meydan" ın varlığının başka bir kanıtıdır.

Bütün bunlar, Türklerle birlikte tekrar sur dışına taşan ve bir çok noktadan başlayarak serbestçe gelişen, yarı kırsal nitelikte olduğu anlaşılan gevşek dokulu bir yerleşmenin varlığını göstermektedir. Bu yayılmayı sınırlayan tek etken kentin topoğrafik yapısı olmuştur. Osmanlı dönemindeki gelişmeler ise bu topoğrafik sınırlar içinde yoğunlaşma ve kırsal niteliklerin biraz daha azalması biçiminde olacaktır. Kentsel özellikler biraz daha artacak, bahçeler küçülecek ancak hiç bir zaman ortadan kalkmayacaktır. Kuban, Anadolu kentlerinin tarihsel gelişimi ile ilgili makalesinde, kentlerin fiziksel, sosyal, ekonomik ve idari yapıları ve kurumları hakkında, kısa değinmelerle genel görüşler belirtirken ve eski kentlerin yanında veya dışında oluşan yerleşmelerin fiziksel niteliklerini "*...yarı-göçebe bir düzende, ağaçlar, meyve bahçeleri, ağıllar ve ahırlar arasında doğaya daha yakın bir çevre...*" olarak tanımlamıştır [57, s. 136]. Yukarıda Amasya ile ilgili olarak anlatılanlar ve verilen örnekler bir bakıma Kuban'ın teorik değerlendirmelerin somut örnekleri olarak görülmektedir.

Daha önce Halifet Gazi Vakfiyesi'ne dayanarak konumunu belirlediğimiz sur içi ve dışındaki çarşı bölgelerine ek olarak, bu dönemde, Saraçhane Mahallesi'nde bir çarşı ünitesinin iki uçdan başlayarak geliştiğini -yine Osmanlı dönemine ait yakın tarihli vakfiyelere dayanarak- söyleyebiliriz. Bayezid Paşa Vakfiyesi'nden (1418) varlığını öğrendiğimiz Emir Hacı Şadgeldi Paşa Çifte Hamamı yanında, Paşa'nın kendi

yaptırdığı 11adet dükkân [12, s.6'daki alıntı] ile Yâkut Paşa Vakfiyesi'nde (1407) adı geçen Mevlevihane'nin karşısındaki bir bez çarşısı (Suk al-bezzâziye) [12, s. 35'deki alıntı] bu ünitenin çekirdeklerini oluşturmaktadır. Sonra bu iki nokta Fatih Sultan Mehmed'in Şehzadeliğinde yaptıracağı Saraçhane ile birleşecektir [29, I, s. 146-47]. Bu anlattıklarımız elimizdeki somut verilere dayanarak söyliyebildiklerimizdir. Bu bilinen çarşıların adlarına dikkat edilirse Hazain (Ayakkabıcılar) ve biri sur içinde diğeri dışarıda bezzâziye ve Suk al-bezzâziye Ahi örgütü eliyle denetlenen meslek gruplarının oluştuğunu göstermektedir. Bunların varlığı, yanında diğer zenaat veya en azından küçük ticaret esnafının varlığını gerektirir. Bütün bunları ve Halifet Gazi Vakfiyesinde yeri belli olmayan ancak "çarşı"da olduğu belirtilen Halifet Gazi Hanı da göz önüne alındığında kentte yukarıda saptadıklarımızdan çok daha gelişmiş ticaret alanlarının varlığı rahatlıkla söylenebilir.

Yukarıda yerleşme alanları tanımlarken zorunlu olarak Osmanlı Mahalle adları kullanılmıştır. Erken Türk Dönemi'ndeki Mahalleler hakkında fazla bilgimiz yoktur. Doğrudan özgün kaynaklara dayanarak söyleyebileceğimiz tek mahalle, yeri bilinmeyen Kertos'dur [11, s. 12-18]. Ancak bu dönemin sonu ile Osmanlı Egemenliğinin başındaki kent toponomisinin hemen değişmediği varsayımıyla bu sayıyı çoğaltabiliriz: Yâkut Paşa Vakfiyesi'nden (1407) Darüşşifa [12, a.y.], Bayezid Paşa Vakfiyesi'nden (1418) Kibritiye [12, s. 6'daki alıntı], Darphaneci Tekkesi Vakfiyesi'den (1431) Pervane Bey mahalleleri [12, s 33-4'deki alıntı.]. Darüşşifa Mahallesi adından da kolayca anlaşıldığı gibi mahalle'deki ünlü tıp medresesi (Bimarhane)'nin bulunduğu bölgenin adıdır. Bu mahalle Osmanlı tahrirlerinde Müeyyidzade ve Yâkutiye olarak yer almaktadır. Pervane Bey Mahallesi Osmanlıların son günlerine kadar aynı adla gelmiştir. Diğerinin yeri belli değildir. Ancak Kibritiye adını herhalde işlevsel bir nedenle, Kibrid (Arapça kükürt) işlenen veya bulunan bir yer olması ile almıştır.

Görüldüğü gibi Erken Türk Döneminde inşa edilen iki yapı bulundukları veya oluşturdukları mahallelere adını vermiştir. Bunlardan Pervane adı kalmış, Darüşşifa Mahallesi Osmanlı Döneminde adını değiştirmiştir. Bu normal bir gelişmedir, ancak aksini düşünmek - halk arasında iki adla anılmadıkça - zordur. Yani yapıldığı yıllarda adını, özellikle yaptıranın adını, bulunduğu mahalleye bırakamayan bir yapının yüzyıllar sonra aynı adla anılması (özellikle sözünü ettiğimiz yıllarda) belki de örneği olmayan bir durumdur ve ancak çağımızdaki ulusal kültür ve tarih tutkusu ile açıklanabilir. Bu nedenle elimizde bir belge olmamakla birlikte, yukarıdaki varsayıma dayanarak bu dönemde yapımları gerçekleştirilmiş ve Osmanlı Döneminde Mahalle adı olarak karşımıza çıkan bazı yapıların, Erken Türk Döneminde de bulundukları

Mahallelere adını verdiğini ileri sürebiliriz. Bunları şöyle sıralıyabiliriz: Enderun Camii, Doğrak veya Toğrak Mescidi, Çeribaşı Mescidi.

Türk kentlerinde Selçuklu ve Beylikler Döneminde kişi adlarını taşıyan mahalleler çoğunluktadır. Kente ilk gelenler genellikle ikta sahipleri askeri önderler olduklarından, yerleştikleri bölgeler o kişilerin adını taşıyan mülkler ve giderek mahalleler olarak tanımlanmıştır. Vakfiyelerde bu örnekleri görmekteyiz. H. Hüsameddin de Osmanlı öncesine ait mahalle adlarını daha çok o bölgelerin kullanımını elinde bulunduran kişilerin adlarıyla vermektedir. Sur içinde Meydan Kapısı'ndan itibaren mahalleleri Subaşı, Mes'udiye, Yağbasaniye, Karatay, Mir-i Ahur olarak sıralar. Sur dışında Gök Medrese ve Şamice Mahalleleri'nin olduğu yerin Güdül; Hankâh'ın bulunduğu yerin kendi adıyla; Receb Mahallesi'nin yerinin (veya civarının) Tekür/Tekvur Sinan; doğusunun Alişir; Kazancı, Saraçhane, Hoca Süleyman ve Uzun Mustafa Mahallelerinin yerinin Melik Şehinşah; Fethiye Camii ve Temenna Mahallesi'nin bulunduğu bölgenin Fethi Han; Sofuzade, Yâkutiye ve Gümüşlüzade Mahallelerinin yerinin Melik Gıyaseddin Şah (Gıyasiye); Irmağın kuzeyinde Danişmendoğlu Melik Gazi Mescidinin bulunduğu çevreyi Dânişmendiye olarak adlandırıldığını ileri sürer [29, I, s. 103]. Bunların arasındaki Güdül ve Tekvur Sinan adları daha önce incelenen Halifet Gazi Vakfiyesi'nde Mülk olarak görülmüştü (Bölüm. 5. 1.2. s. 37).

Böylece özgün belgelere ve kabul edilen varsayımlara dayanarak ortaya çıkardığımız mahalleleri, H. Hüsameddin'in arşiv belgelerine dayanarak varlığını ileri sürdüğü mahallelerle birleşterdiğimizde Erken Türk Dönemi'nin sonunda 20 mahallenin varlığı saptanmış oluyor.

5. 2. Osmanlı Dönemi

14. yüzyılda büyük bir hızla güçlenen, Anadolu'da birliği sağlamaya çalışan Osmanlılar Amasya'yı topraklarına kattıktan kısa bir süre sonra Ankara Ovası'nda büyük acıyı yaşarlar. Yüzyıllık emek bir anda yok olma noktasına gelir. Ancak Osmanlıların gerçekleştirmiş olduğu sivil ve askeri yönetim örgütün alt yapısı buna izin vermeyecektir. Esir düşen Bayezid'in oğullarından kurtulanlar yanlarındaki güclerle, kısa zamanda güvenlikte olabilecekleri yerlere ulaşmaya çalışırlar. Çelebi Mehmed de valiliğini yaptığı Amasya'ya sığınır. O da diğer şehzadeler gibi Timur'a bağımlılığını sunmak zorunda kalır [80, s.318]. Timur kısa sürede Anadolu'ya egemen olduktan sonra, Osmanlıların tek elde topladıkları yetkileri tekrar çeşitli beyliklere dağıtarak gider. Kalan Şehzadeler arasındaki egemenlik kavgaların sürdüğü 11 yıllık bir yetki boşluğundan (Osmanlıca ve alışılmış deyimiyle 'Fetret Dönemi') sonra sağ kalan ve duruma hakim olan, Çelebi Mehmed'dir [80, s.335-44] ve Osmanlı Devleti kısa sürede eski gücüne ulaşır.

Osmanlılar, Amasya'yı ele geçirdikten hemen sonra burayı şehzade sancağı yapmışlardır. Çelebi Mehmed ile başlayarak 15. yüzyılın sonuna kadar birçok Osmanlı Şehzadesi'ni barındıran Amasya bu süre içinde -küçük kesintiler dışında- bu konumunu korumuştur. Çelebi Mehmed'den sonra Şehzade Murad, Ahmed Çelebi, II.Mehmed (Fatih), Alâeddin, II.Bayezid, Ahmed burada Valilik yaparlar. Amasya'da ölen Ahmed Çelebi Şehzadegân Türbesi'nde yatmaktadır. Mehmed Çelebi'den sonra II. Murad, II.Mehmed ve II. Bayezid sırayla Osmanlı tahtına çıkarlar.

15. yüzyıl Amasya'nın en görkemli çağıdır. Osmanlı Anadolusu'nun en gelişmiş 5-6 kentinden biridir. Ancak doğu sınır bölgesinde olması nedeniyle 16. yüzyılın başından itibaren durumu sarsılır. O günlerde İran'ın baskısını ve bölgedeki karışıklıkların etkisini çok yakından duymuştur [80, s.252]. Bu yörelerde Moğollardan kalan bazı göçebe Türkmen ve Tatar topluluklarının varlığı karışıklıkların önemli bir nedenidir. Amasya Anadolu'da kalan Kara Tatarların bulunduğu yerlerden biridir [69, s. 131]. Amasya valisi olan Şehzade Ahmed'in yeterli olamaması, hatta Şah İsmail'in ve Şii önderlerinin etkisinde kalması nedeniyle Osmanlılar bir ara kentin denetimini de yitirmişlerdir. Yavuz Sultan Selim tarafından tekrar kontrol altına alınan kent bu sultanın doğu seferlerinin kışlak yeri olmuştur. Kent Kanuni'nin oğlu Mustafa'nın yönetiminden (1538-1553) sonra Cumhuriyet dönemine kadar sancak olarak yaşamını sürdürmüştür.

Amasya, 16. yüzyılın 2. yarısından sonra, önce suhte olayları ile başlayan ve Celâli ayaklanmaları ile 17. yüzyılın başına kadar süren karışıklıklardan en çok etkilenen kentlerin başında gelir [81, s.183,188]. Başta Karayazıcı olmak üzere bir çok Celâli'nin şerrine uğrayan ve bu olaylardan büyük zarar gören kent en büyük yıkım ve tahribatı yine Karayacı'nın kurmaylarından Deli Zülfikar'ın elinden görür. İçeri Kenti ve Kale'yi kuşatan asiler direnişle karşılaşınca Aşağı Pazarı tamamen yakarlar [29,III, s.352]. H.1011 (1602)' deki bu olay Amasya'nın geçirdiği en büyük beş yangından biri olarak kaydedilecektir. Bu yılları, Amasya'nın Fetret Devri olarak nitelendiren H. Hüsameddin, bu dönemde isyancıların bir kısmının adlarına para kestirdiklerini bazı ferman ve ahkâm defterlerine dayanarak söyler [29, III, s. 355]. İsyancıların elinde altı yıl kalan kent, Kuyucu Murad Paşa tarafından H.1017(1608) tekrar Osmanlı erkine kavuşturulur. Amasya bundan sonraki yıllarda İmparatorluğun genel durumuna parelel olarak mütevazi bir kent olarak yaşar.

Kentin fiziksel gelişimi incelenirken, Osmanlı yönetiminde "Şehzade Sancağı" olarak en parlak günlerini yaşadığı ve en yoğun yapılaşmayı içerdiği dönem ayrı bir alt başlık olarak ele alınmıştır.

Osmanlı Döneminde arşiv belgelerine (tapu tahrir ve cizye defterleri) dayanarak çıkartılan, kentin mahalle düzenini gösteren haritalar hazırlanırken aynı şablon kullanılmıştır. H. Hüsameddin ile A. Demiray tarafından tanımlanmış olan mahalle adlarından yola çıkılarak Kentin, 20. yüzyıl başındaki durumunu yansıtan bir mahalle planı ve listesi oluşturulmuş ve bu şablon şemadan geriye gidilerek ilgili dönemdeki değerlendirmeler yapılmaya çalışılmıştır. Planlardaki mahalle yerlerini gösteren mahalle numaraları izleme ve karşılaştırma kolaylığı için her haritada aynen kullanılmış, o dönemde saptanamayan mahalle numaralarının karşılığı boş bırakılmıştır.

5. 2. 1. Şehzade Sancağı Amasya (1393 - 1553)

5. 2. 1. 1. Kente Eklenen yeni Fiziksel Elemanlar

Amasya'da Osmanlıların ilk imar uygulaması şehzadeler için yaptırılan Beyler Sarayı olmuştur. Pirler Parkı'nın doğusunda, Saray Düzü denilen ve Selçuklular döneminde Gümüşlüzade Köşkü olarak anılan yerde yaptırılmıştır [29, I, s.50-51]. M. Vazıh sarayı yaptıranın Sultan Bayezid olduğunu yazmaktadır [28, v. 26a]. H Hüsameddin bu yapıyı "*...Saray-i Âli, harebe-i kadimesine nazaran vaktiyle büyük*

harem-serâyı, selamlığı ,kapı önünde ağalara mahsus üç daire-i cesimeyi, iki hamamı, iki matbahı, cesim iki bahçeyi ve ortalarında mermerden masnû' birer havuzu ve garb-i cenûbî tarafında diğer bir kasr-ı müştemel ve kâffe'-i müştemelâtını muhît olmak üzere cesim, kargir duvar ile muhât olduğu anlaşılır..." diye anlatmaktadır [29,I, s.51-52]. Kanunî'nin bu sarayda kabul ettiği Avusturya elçisi Busbecq ile ayni ekipte yer alan Dernshcwam da bu sarayı ayrıntılı betimleyenlerden biridir. Büyük, ahşap bir kapıdan, daha doğrusu yanlarında kerpiç duvarlı odaları olan giriş yapısından geçilerek saray bahçesine girildiğini, çok geniş bir alana yayılmış bahçenin içinde ahşap kısımları kaba işlenmiş uzun, tek katlı, kerpiç bir bina ile bundan bir taş atımı uzaklıkta bir bahçe içinde (ikinci bir avludan söz ediyor) daha önce Mustafa'nın şimdi Sultan'ın oturduğu pişmiş tuğladan yapılmış yine tek katlı bir bina ve bunun önünde bir çardak bulunduğunu anlatan Dernschwam yapıların sadeliği karşısında hayretini gizleyemez ve girişteki odaları bir köy evinin odalarına, padişahın daha doğrusu şehzadelerin kaldığı yapıyı da kendi ülkesindeki sıradan bir esnafin evine benzetir [23, s. 212]. Görüldüğü gibi iki betimleme oldukça farklı; ya ikisi de biraz ya da birisi çok fazla abartıyor. II. Murad ve II. Selim'in doğdukları bu sarayın ne zamana kadar kullanıldığını bilmiyoruz. H. Hüsameddin bir çok kez onarım gören bu yapının H.1147 (1734) yılındaki depremden sonra kendi haline bırakıldığını, H.1241 (1825-6) depreminden sonra ise tamamen yıkılıp yok olduğunu söyler [Aynı Yer]. Ancak 1642'de Amasya'yı ziyaret eden ve çok ayrıntılı bilgi veren Evliya Çelebi nehir kenarındaki sarayları anlatırken buradan hiç sözetmez. Büyük bir olasılıkla H. Hüsameddin'in verdiği 1734 tarihinden çok önce terkedilmişti.

Osmanlıların yaptıkları diğer bir imar çalışmasının da kentin ve Yukarı Kale'nin surlarındaki hasarın onarımı olduğu rahatlıkla söylenebilir. Kent sur dışında büyük bir gelişme göstermiş olsa da, surlar işlevini 16. yüzyıl sonuna kadar sürdürmüştür. Gerek Celali isyanları, gerekse İran savaşları nedeniyle çıkan karışıklıklar sırasında kent halkı Aşağı ve Yukarı Kalelere sığınarak kendini savunmak zorunda kalmıştır. Nitekim 16. yüzyıl ortalarında Busbecq [22, s. 61] ve 17. yüzyıl ortalarında ise Evliya Çelebi [24, s. 185] kalede sürekli bir garnizonun bulunduğunu söylerler.

Osmanlılar 15. yüzyılın başından itibaren yoğun imar çalışmalarına başlarlar. Hemen hemen her yıl bir yapının inşaatına başlandığını söylemek abartılı olmaz. Hatta Yakûb Paşa ve Yakût Paşa gibi zaviyelerin yapımına fetret devrinde başlanmıştır. Bilinen yapıların büyük bir bölümü cami ve zaviye yapılarıdır. Bu bölümdeki yapıların tanıtılmasına geçmeden önce tekke, zaviye ve imaret kavramları üzerinde kısaca durmamız gerekiyor. Gerek fiziksel yapılar gerekse kavramlar düzeyinde, ayrıntılı çalışmalar yapılmış olan tarikatlar ve tarikat yapıları hakkında daha fazla söz söyleme

gibi bir amacımız yok. Ancak bu konuda bir kavram karışıklığı vardır. Kent ile ilgili yapılar tanımlanırken bazan aynı yapı için farklı yerlerde ayrı terimler kullanılmakta, bazan bu terimler bir birinin yerini almakta, bazan da çok genel anlamda kullanılan terimler çok dar çerçeve içinde değerlendirilmektedir. Örneğin H. Hüsameddin mahalleleri tanıtan bölümde [I, s. 105-177] Hızır Paşa [s.139], Hoca Sultan [s. 137], Kağnı [s. 138], Meydan [s. 145], Melik Gazi [s. 164] zaviye olarak tanımladığı yapıları başka bir bölümde [I, s.227-253] tekke olarak adlandırmaktadır. Hatta adları nedeniyle biraz daha farklı işlevi olan "Ahi Zaviyesi" niteliğinde olduğunu düşünebileceğimiz Daphaneci Ahi Zaviyesi ile Ahi Sa'deddin Zaviyesi tekke olarak adlandırmaktadır [29, I, s.118, 231, 238, 238-9].

Osmanlı Tarih Deyimleri Sözlüğünde "Tekke", tarikat üyelerinin / dervişlerin kaldıkları, eğitildikleri, ayin ve törenlerini yaptıkları dini ve mistik amaçlarla kullanılan yapı [17, III, s.445], "Zaviye" ise bu yapıların küçüğü olarak tanımlanmıştır [17, III, s. 648]. Tekke özellikle Anadolu'da, bütün tarikat yapıları için kullanılan bir terim olarak görülmektedir. Ancak zaviye dini-mistik işlevlerinin yanısıra bir barınma ve gelip geçene, özgün deyimiyle âyende ve revendeye hizmet etme özelliği de taşımaktadır [82, s. 67]. Bunlar kırsal alanda, yol üzerlerindeki ufak misafirhane niteliğinde olabildiği gibi kent ve kasabalarda daha gelişmiş yapılar da olabiliyorlardı. Kentlerde, özellikle Erken Osmanlı döneminde geliştirilen çok işlevli camiler de zaviye veya zaviyeli cami olarak adlandırmıştır [83, s. 250]. İslami fütuvvet ilkelerine göre üretim ve ticareti denetleyen Ahiler tarafından kurulan ve kullanılan örgüt yapılarına da zaviye denmektedir. Doğan bunları Ahî zaviyeleri olarak tanımlamaktadır [82, s. 58]. Bu çalışmada zaviye ve ahi zaviyesi niteliği anlaşılan yapılar bu adla, niteliği anlaşılamayanlar ise genel olarak tekke olarak adlandırmıştır.

Tekke ve Zaviyelerin dışında yine farklı yorumlanan bir terim de "İmaret" tir. Sözcük anlamıyla inşa edilmiş her türlü, her boy yapıyı kapsamaktadır. Ancak Türkiye'de mimari açıdan iki anlamda kullanılmıştır. İlki çok işlevli yapıların genel adıdır, ikincisi yoksul, öğrenci ve misafirlerin doyurulduğu yer anlamındadır. Bazan ikisi yanyana kullanılmıştır. Amasya'daki yapılardan Yakut Paşa, Hızır Paşa, Bayezid Paşa ve Yörgüç Paşa gibi yapılar arşiv belgelerinde, örneğin H. 1001 (1592-3) tarihli bir evkaf defterinde imaret olarak adlandırılmışlardır [84, s.172, 178, 190, 296-97]. Yörgüç Paşa İmareti ana başlığı altında mescid ve medrese ile imaret alt başlıklarıyla görevlilerin dökümü ve ilgili bilgiler verilmiştir. Benzer durum Bayezid Paşa İmareti'nde de görülmektedir. Buradaki görevli sayısı ve bilgileri cami-i şerif hizmetlileri ile imaret hizmetlileri olarak iki ayrı alt başlık altında toplanmıştır. Bu

çalışmada arşiv belgelerinde genel olarak imaret olarak adlandırılan çok işlevli yapılar da bugünkü işlevleri veya benimsenmiş adlarıyla tanımlanmışlardır.

Belirtilmesi gereken bir durum da çok işlevli yapıların içerdikleri farklı öğeler nedeniyle bazı belgelerde birden fazla kurum listelerinde yer alabilmeleridir. Bu da aynı adı taşıyan, farklı işlevde ayrı ayrı yapılar olduğu izlenimi verebilmektedir. Örneğin H.929 (1523) tarihli ve 387 No.lu tapu tahrir defterinde bir çok yapıdan oluşan II. Bayezid Külliyesi bir yana bırakılacak olursa, Mehmet Paşa Camii, cami, medrese ve imaret; Bayezid Paşa Camii, cami ve imaret; Gök Medrese, cami ve medrese; Abdullah Paşa (Sofular) Camii, cami ve buk'a gruplarında listelenmişlerdir [14, s.355]. Benzer yaklaşım Evliya Çelebi'nin saydığı yapılarda da görülmektedir. H. Hüsameddin büyük bir olasılıkla bu tür listeleri ve yapı kompleksi içinde yer alan kurumlar ile ilgili ayrı yazışmaları bu yönde değerlendirerek kütle olarak tek olan bazı yapıları bulundurduğu işlevler nedeniyle birden fazla yapı gibi göstermiştir.

Osmanlılar tarafından 15. yüzyıl başında Amasya'da görevlendirilen dönemin güçlü paşaları, hemen kendi adlarına görkemli, anıtsal nitelikte yapıları kentin çeşitli noktalarına oturtmuşlardır. Yakût, Yakûb, Bayezid ve Yörgüç Paşalar'ın inşa ettirdikleri yapılar çok işlevli başka bir deyişle zâviyeli yapılardır. Vakfiyelerinde ve evkaf defterlerinde sözedilen kadrolarında da bu açıkça görülmektedir. Bayezid Paşa ve Yörgüç Paşa Camileri ile daha sonra inşa edilecek olan Mehmed Paşa ve Hızır Paşa Camileri, yine Bursa'da ve Edirne'de benzerlerini gördüğümüz ve Bursa'daki Yeşil Cami ile en gelişmiş biçimini bulan, bazı araştırmacıların "Kanatlı" bazılarının "Ters T" tipi" olarak adlandırdıkları uygulamalardır. Ancak bütün bu tipolojik tanımların plan üzerinde geliştirildiği, çoğunda böyle bir mekânsal yapı algılanmasından söz edilemiyeceği açıktır. Bursa ve Edirne'de sultanların, Amasya'da paşaların yaptırdıkları bu anıtsal yapıların kırsal kesimde veya kent içindeki diğer zaviye-mescitlerden farklı olarak kesinlikle cuma namazı kılınması amacıyla düşünülmüş, minberi olan yapılar olduğu görülmektedir. Ancak Anadolu'nun Türkleşmesinde önemli bir işlevi olan tarikatların önemi, şeyhlerin saygınlığı ve halk üzerindeki yönlendirici etkileri hala sürdüğünden, bu yapılarda tarikat şeyhlerine işlevlerini sürdürecekleri mekânlar ayırma zorunluluğu duyulmuştur. Merkezi hükümetin güçlenmesiyle, bu yüzyıldan sonra bu tür uygulamalar terkedilmiştir. Ayrıca 16. yüzyıldan itibaren tarikatlar eski güç ve etkinliklerini kaybettiklerinden, tekke veya zaviyelerin yapımı da azalmıştır. Yüzyılın ilk çeyreğinde inşa edilen sözünü ettiğimiz bu dört paşanın yapıları hakkında kısa açıklamalar aşağıda yer almaktadır.

Yakub Paşa Zaviyesi : Bir adı da Çilehane olan yapı mescid hacmi de içeren bir Halvetiye Tekkesidir. Pirler Parkı'nın kuzeyinde yapılış tarihi tam olarak bilinmeyen yapının vakfiyesi H.815 (1413)'de düzenlenmiştir [12, s. 26; 29, I, s.175, 227]. Bu da benzeri olmayan ilginç bir tasarım örneğidir. Yapı, doğu-batı doğrultusundaki bir koridorun iki tarafına yerleştirilmiş iki mekân grubundan oluşmaktadır. Kuzey bölümü koridora açılan kubbe ile örtülü büyük bir eyvan ve iki yanında yer alan yine kubbeli iki hacimden oluşur. Büyük eyvan ayinlerin yapıldığı hacimdir; doğusunda yer alan mekân şeyh odası, batısındaki türbedir. Şeyh odasına koridordan, türbeye eyvandan girilir. Koridorun güneyindeki bölümde, ortada kubbeyle örtülü büyük bir mescid hacmi ile doğu ve batısında iki grup halinde çile hücreleri bulunur. Çile hücreleri her iki tarafta da orta koridorlu altışar hücreden oluşur. Güney bölümünün kotu diğer bölümlerden bir metre kadar yüksektir. Koridorun iki ucu da dışarıya açılır. Ancak asıl giriş batıdadan olup buradaki eyvanlı tac kapı kesme taştan yapılmıştır. Yapının duvarları almaşık olup malzemesi moloz ve kaba yontu taş ile tuğladır.

Bayezid Paşa Camii: Bugün de ayni adı taşıyan mahallede, Kuş Köprü'nün doğusunda ırmak kıyısında H. 817 (1414) 'de yaptırılmıştır [13, s.112; 29, I, s.110]. H. 821 (1418) tarihli vakfiyesinde, yapının iç mekânlarını da içeren ayrıntılı bir tanımı yer almaktadır : "...*San'at-ı 'aliye ile muttasıf olup, etrafında kulbsuz çanaklar, taze su dolu tulumlar, dizili akar sulu yalaklar, karşı karşıya iki kış odası, iki müsâvi hücre, mahzen ve bir hizada üst kat maksureleri, havz-ı ma'yi müştemil bina Hunc Köprü kurbündedir...*" [12, s. 5'den alıntı]. Arşiv belgelerinde imaret olarak kayıtlı olması [14, s. 355; 67, No. 7394, 10372; 84, s.190], yine vakfiyesinde hasılatın pay edilme koşullarının olduğu bölümde şeyh, imam, müezzin, hafizlar, aşçı ve çırağı, ekmekçi ve çırağı kadrolarının bulunması çok işlevli yapı olduğunun kanıtlarıdır [12, a.y]. Yapının ana bölümü, fenerli kubbeyle örtülü havuzlu bir orta sofanın iki tarafında sıralanan ikişer oda ile kıble yönündeki mescit eyvanından oluşmaktadır. Bu hacimlerin hepsi kubbe ile örtülüdür. Yüksek bir eyvan olan cami girişinin iki yanında iki küçük hacim ile bunların üstünde yine bu eyvana bakan iki maksure bulunmaktadır. Tamamı kesme taştan inşa edilen cami'nin, kubbeyle örtülü beş açıklıktan oluşan son cemaat yeri, kuşkusuz yapının en görkemli parçasıdır. İki renkli almaşık örgülü kemerler, geometrik ve bitkisel desenli bantlar üstün taş işçiliği örnekleridir. Yükseltilerek parapet haline getirilmiş olan revak duvarlarının kenarlarını dolanan geometrik bantın altında yer alan, taş üzerine işlenmiş cami vakfiyesi belki de tek örnektir. Son cemaat yerindeki kubbeler ve geçiş öğelerinin her biri farklı özellikler göstermektedir. Başka hiç bir camide görülmeyen bir özellik de camiin iç mekânlarında bir helanın yer almasıdır. Yapıdaki kitabelerden ilk mimarının Doğan,

ikinci (onarım) mimarının Yakub olduğu anlaşılıyor [13, s.113]. Yapının giriş kapısı ahşap oymacılığının en güzel örneklerinden biridir.

Yörgüç Paşa Camii : Bugünkü adıyla Gök Medrese, 16. yüzyıldaki adıyla Yörgüç Paşa Mahallesinde Meydan Köprüsü'nün batısında ırmak kenarındadır. Bugün yanı başında büyük bir hal binası bulunmaktadır. Kitabesinden H.834 (1430)'da yapıldığı anlaşılmaktadır [12, s.222; 13, s. 116; 29, I, s. 164-65]. Yapı, H.840 (1436) tarihli vakfiyesinde "... *karşılıklı iki kış odası, mahzen, havuz ve avlu duvarı içinde zarif matbahı olan kubbeli mahalleri...*" diye tanımlanmaktadır [12, s.222'deki alıntı]. H. Hüsameddin mahalleler bölümünde [I, s.164-65] ve II.ciltte [s.204] cami, medrese ve bir imaretten sözetmekte, medreseler bölümünde caminin içinde medrese işlevi üstlenen bölümlerin yapının vakfiyesinde belirtildiğini ileri sürmektedir [I, s.312]. Bu bilgilerin bulunduğu vakfiye, aynı tarihli de olsa, Ayverdi'nin aktardığından farklı bir vakfiye olmalıdır. Ancak yapı, daha önce de belirttiğimiz gibi, H.929 (1523) tarih ve 387 No.lu tapu tahrir defterinde hem imaretler arasında hem de medreseler arasında listelenmiş [14, s. 355], ayrıca H.1001 (1592-3] tarihli bir evkaf defterinde de Yörgüç Paşa İmareti'ndeki görevler cemaat-i medrese ve mescit ile cemaat-i hademe-i imaret başlıkları altında sıralanmıştır [84, s 296-97]. Bu kayıtlar da H. Hüsameddin'in belirttiği gibi bir medresenin veya yapı içinde medrese işlevinin varlığını onaylamaktadır. Yine kubbeyle örtülü ve aydınlatılmış bir orta sofanın iki yanında yer alan kapalı iki mekânla, güneyinde yer alan bir namaz eyvanı caminin ana şemasını oluşturmaktadır. Girişin solunda, içeriden bağımsız bir hacim ile sağında yine başka bir örneği olmayan açık bir türbe mekânı yer alır. Bütün bu hacimleri kubbe ile örtülü olan yapının boyutları Bayezid Paşa Camii ile karşılaştırıldığında çok daha mütevazi ölçülerdedir. Kesme taştan inşa edilen caminin kemerleri geçmeli ve iki renkli almaşık örgülüdür. Diğerlerinden farklılık gösteren giriş açıklığındaki kemer nişli konsollar üzerine oturan bir Bursa kemeridir. Yapının küçük bir ahşap minaresi vardır.

Bugün var olmayan Yakût Paşa Zaviyesi aynı adı taşıyan mahallede H.810 (1407) yılında yaptırılmıştır. Aynı tarihli vakfiyesinde "...*zâhir-i beldede, Dar'üşşifâ Mahallesi'nde Müte'addid hücerâtı, matbah ve fırını olan zâviyesinin* ..." olarak tanımlanmakta [12, s.35], bir mescidden söz edilmemektedir. H. Hüsameddin I. ciltte mahalleler bölümünde, H.816(1413)'de yaptırılan bir zaviye, yanında bir mescid ve misafirhaneden [s. 174] , tekkeler bölümünde H.814 (1411)' de yaptırılan mescidi, şeyh odası, misafirhanesi ve imareti olan bir tekkeden [s. 252], III. ciltte ise H.810 [1407]'de inşaatı tamamlanan zaviye, imaret ve mektebden söz etmektedir [s. 184]. Görüldüğü gibi tam bir kavram ve tarih karışıklığı vardır. Yazar, büyük bir olasılıkla yukarıda belirttiğimiz gibi yapı kompleksindeki bu farklı işlevlere ve onlarla ilgili

yazışmalara dayanarak yan yana oluşturulmuş birden çok yapı anlatmaktadır. Vakfiyede geçen "zaviye" sözcüğünün de çok işlevli bir yapıyı içerdiği anlaşılmaktadır. 538 no'lu tapu tahrir defterinde buk'a, daha sonra H.1001 (1592-3) tarih ve 626 no'lu evkaf defteriyle [84, s. 172] ve H.1223 (1808) tarihli belgede ise imaret [67, No. 19366] olarak tanımlanması bunu kanıtlamaktadır. Bu 626 no'lu defterde yer alan Bayezid Paşa ile Yörgüç Paşa yapılarındaki bölümlerin imaret adı altında cami, medrese, imaret alt başlıklarıyla sıralanmasına karşılık bu yapıdaki mescit ve tekkeye ait kadroların Yakût Paşa İmareti tek başlığı altında birlikte verilmesi bu yapının mescit ve tekke işlevlerini içermesinin yanısıra diğerlerinden daha küçük kapasitede olduğunu göstermektedir. Ayrıca, H.1228 (1813) tarihli, camiye imam atanması ile ilgili bir ilâm [67, No. 19595] ve H.1230 (1815) tarihli, vakfın tevliyet ve meşihat cihetlerine berat verilmesini içeren başka bir ilâm [67, No. 13306] 19. yüzyılda da imamlık ve şeyhlik kadrolarının bulunduğunu, dolayısıyla cami ve tekke kurumlarının işlediğini göstermektedir.

Yüzyıl başındaki bu yapılardan sonra Yüzyılın son çeyreğine kadar anıtsal nitelikteki yapıların seyrekleştiği görülmektedir. Tabi bu arada, çoğunlukla mescit ve zaviyelerden oluşan daha küçük boyutta imar çalışmaları kesintisiz sürmekteydi. Bunların dökümü ilerde verilecektir.

15. yüzyılın sonlarında büyük ölçekli mimari çalışmaların tekrar yoğunlaştığı görülmektedir. En büyüğü ve önemlisi cami, medrese, imaret, tabhane ve mektebi bir avlu duvarı içinde toplayan II.Bayezid Külliyesi'dir (1485). Bunun yanısıra, Sofular (1485) ve Mehmed Paşa (1485) Camileri, Kilâri Camii (1485); Büyük Kapı Ağası Medresesi (1489), Küçük Kapı Ağası (Ayas Ağa) mescid ve medresesi (1495) önemli anıtsal yapılardır. Mustafa Bey (1437) ve Kumacık (1495) Hamamları ve Bedesten (1495) bu dönemin ayakta duran önemli sivil mimari örnekleridir.

II. Bayezid Külliyesi : Yeşilırmak'ın güneyinde, Maydanos (Magdenos) Köprüsü'nün doğusunda geniş bir alana (yaklaşık 100x160 m.) yerleşen Külliye cami, medrese, imaret, tabhane (misafirhane) ve mektepten oluşmaktaydı. Depremler sonucu camiin doğusunda yer alan imaret, tabhane ve mektep sık sık hasar görmüş ve çeşitli onarımlar geçirmiş olup, bugün mektep mevcut değildir.Yapımına H.886(1981) yılında başlanan Külliye H.891(1486)'da tamamlanmıştır [13, s.125; 29, I, s.129].

Roma dönemi Amasyası'nda belirttiğimiz gibi külliyenin yerinde pagan dönemde "Ana Tanrıça Tapınağı"nın bulunmaktaydı (Bölüm 4. 1. 2, s. 21). Erken Türk döneminde burası "Musalla" idi (Bölüm 5. 1. 2, s. 39). Musalla bilindiği gibi

yalnızca cenaze namazlarının kılındığı yer olmayıp mihrap ve hatta bazılarında minber de bulunan [17, II, s.] daha sonra Türkler'de görülen "Namazgâh" niteliğinde alanlardı. Arap ülkelerinde, musallaların daha geniş merasimler için kullanıldığı ve hatta buralarda idamların bile yapıldığı bilinmektedir [85, s.673-74]. Kısacası ırmak kıyısındaki bu alan gerek pagan gerek İslam dönemlerinde kentin dini ve sosyal yaşamında önemli yer işgal etmiştir. Kentin sur içine sıkıştığı, bir kastrona dönüştüğü yıllar dışında Bizans döneminde de aynı önemi korumuş olabilir. Amasya'da iken, kardeşi Cem Sultan ile iktidar kavgasına tutuşmak zorunda kalacağını anlayan II. Bayezid'in Osmanlı Sultanı olduğu takdirde buraya bir cami yaptıracağını vaat ettiği rivayeti pek yaygındır. Her ne şekilde olursa olsun II. Bayezid Osmanlı tahtına geçince 27 yıl valilik yaptığı sancağı bu yapıyla ödüllendirmiştir. Oğlu Şehzade Ahmed'e gönderdiği ve cami, medrese, imarethane ile tabhaneden oluşan bu külliyenin yapımını buyurduğu fermanda inşaat yerini de bizzat "Musalla" olarak bildirmesi [28, v. 30a; 86, VIII, s.427] bu alanın Osmanlılar döneminde de önemini sürdürdüğünü göstermektedir. Bu seçim, ister kendi adını taşıyan çok işlevli ve anıtsal bir kompleksin kentin merkezi bir yerinde, ticari olduğu kadar sosyal işlevi de olan bir alanda yükselmesinin önemini pekiştireceği ve var olduğu sürece kentin en önemli elemanı olma özelliğini koruyacağı bilincinden kaynaklanmış olsun ister bir rastlantı sonucu olsun külliye yapılışından bu yana kentin ayrılmaz bir parçası olmuştur. Nitekim aynı sultanın aynı yıllarda Edirne'de, kentin yanıbaşında yapımını gerçekleştirdiği diğer bir külliyesi, mimari açıdan çok güzel tasarım örneklerini de içermesine, işlerliğini sürdürmesi için çeşitli kullanma önerileri geliştirilmesine rağmen, kent eski canlılığını yitirince, uzun yıllar terkedilmiş bir kompleks olarak, bir anlamda kaderiyle başbaşa kalmıştır.

İslam toplumunda cuma namazlarının sosyal ve dini örgütlenme açısından önemli bir işlevi olduğu açıktır. Bu külliyenin kentin merkezi bir yerinde sosyal ve dini toplantı merkezi olarak etkinliğini arttırmak amacıyla kent yöneticilerince de çaba gösterildiği, külliyenin tamamlanmasından sonra Yukarı Pazar'daki bütün cami ve mescitlerin minberlerinin kaldırılmasından anlaşılmaktadır [29, I, s. 117]. Bu uygulama uzun süreli olmuş örneğin Burma Minare'nin kaldırılan minberi ancak 1733 yılında yerine konmuştur [Aynı Yer].

Külliyenin camisi yaklaşık 20x35 m. tabanında iki kubbe ile örtülen yüksek bir dikdörtgen prizma ile bunun doğu ve batısında yer alan kubbe ile örtülü üçer açıklıklı alçak iki nef ve bütün bunlara kuzeyden birleşen beş açıklıklı bir son cemaat yerinden oluşmaktadır. Son cemaat yeri ile neflerin birleştiği köşelere birer şerefeli iki minare yerleştirilmiştir. Kübik bir görünüşü olan camiin kubbeleri, yükselen prizmaya

sekizgen tamburlarla otururlar. Prizmanın dört köşesinde birer ağırlık kulesi bulunmaktadır. İki kubbenin örttüğü hacimlerin arasına büyük bir kemer yerleştirilerek iki mekânın sürekliliğinin sağlanması arzulanmıştır. İki büyük kubbeden bu kemere aktarılan yüklerin düşeyde iki ayak ve bunları destekleyen yan nef kemerleriyle karşılanamayacağı kaygısıyla, bu kemer doğrultusunda, yan nefleren dışına birer payanda ve ağırlık kulesi yerleştirilmiştir. Caminin mihrap sahnını örten kubbe biraz daha büyük tutulmuştur. İki büyük kare hacimden köşe trompları ve eşit sekizer kemerle kubbe tamburlarına geçilir. Ancak kubbeyi taşıyan bu kemerler doğrudan iki hacim arasındaki büyük kemerin üzerine oturmuşlardır. Bu da zaviyeli camilerden merkezi bir mekâna geçme çabalarında karşılaşılan, farklı boyut ve strüktürler karşısında tam (veya uygun) çözülemeyen detay uygulamalarından biridir.

Caminin batısında yer alan medrese "U" planında dizilen bir sıra hücre ve önündeki revaktan oluşmaktadır. "U"nun tabanına, orta aks üzerinde bir kenarı üç hücre boyutunda olan kare prizma dershane olarak yerleştirilmiştir. Bütün bu hacimler kubbe ile örtülüdür. Caminin doğusundaki imaret, tabhane ve yan mekânları avlunun güney - doğu köşesinde revaklı bir "L" oluşturmuşlardır.

Avlu duvarları içinde caminin tam önünde bir şadırvan, ayrıca cami ile imaret arasında Şehzade Osman Türbesi bulunmaktadır.

Sofular Camii : Aynı adı taşıyan mahallede Abdullah Paşa tarafından H.890 (1485) 'de [29, I, s.152] yaptırılan bu çok işlevli yapının da yine değişik bir tasarım ürünü olduğu görülmektedir. Kubbe ile örtülü büyük, kare planlı namaz hacmi ile önünde fenerli, kapalı bir avlu ve onun iki yanındaki ikişer hacimden oluşmuştur. H. Hüsameddin bu hacimlerin medrese odaları olduğunu söyler [Aynı Yer]. Bu yapı da, cami ve medrese işlevleri aynı yapı içinde yer almasına rağmen 387 no'lu Tapu tahrir defterinde (1523) cami ve medreseler bölümünde ayrı ayrı gösterilmiştir [14, s. 355]. yapı Zincirli Kaya yamacında olduğundan sokaktan itibaren kademeli olarak yerleşmiştir. Kapalı avluya yoldan, cami hacmine de avludan çok sayıda basamakla çıkılır. Bu nedenle büyük ve yüksek olan cami bölümü ve kubbesi olduğundan daha yüksek görünmektedir.

Mehmed Paşa Camii : Yine çok işlevli yapılardan biri olan ve Mehmed Paşa tarafından H.891 (1486)' da yaptırılan [13, s.126] cami Yâkutiye Mahallesi'nde ırmak kıyısından geçen yol üzerinde bulunmaktadır. Yapının cami bölümü kubbeyle örtülü, yaklaşık 10x10 m boyutlarında bir kare prizmadan ibarettir. Doğrudan girilen bu namaz alanına doğuda yer alan daha küçük boyutlarda eyvanlı bir hacim katılır.

Namaz alanından, batısında yer alan iki kubbeli bir mekâna minarenin arkasındaki bir geçit ile ulaşılır. H. Hüsameddin'in imaret olarak tanımladığı [29, I, s.168], bu imaret veya tabhane işlevli mekâna son cemaat yerinden açılan ayrı bir giriş daha vardır. Doğudaki eyvanlı hacim büyük bir olasılıkla dershane veya medrese alanıydı. Her ne şekilde olursa olsun bu yan mekânların imaret ve medrese işlevi gördüğü 387 no'lu tapu tahrir defterindeki (1523) kayıtlardan anlaşılmaktadır [14, s.355] (Ek.). Evliya Çelebi de bu yapıyı cami, medrese ve imaret olarak ayrı ayrı saymaktadır [24, s.186,188]. Mehmed Paşa'nın türbesi yapının doğusunda ve yapıya bitişik olarak yer alımıştır. Son cemaat yerinin kemerleri Bayezid ve Yörgüç Paşa camilerinde olduğu gibi iki renkli almaşık örgülüdür. Caminin ilgi çekici elemanlarından biri de ayrıntılı taş işçiliği içeren ve tamamen mermerden yapılan minberidir.

Büyük Kapı Ağası (Hüseyin Ağa) Medresesi: Amasya'da diğer yapı türlerinde de sık karşılaştığımız, kendi türünün ilginç tiplemelerinden biri de bu medrese yapısıdır. İstanbul'daki, kare çerçeve içine oturtulan sekizgen şemalı Rüstem Paşa Medresesini bir yana bırakacak olursak, gerçek olarak sekizgen şemanın uygulandığı tek medrese örneğidir. II. Bayezid'in kapı ağalarından Hüseyin Ağa tarafından H.894 (1489)' da yaptırıldığı kitabesinden anlaşılmaktadır [13, s.130; 29, I, s.278]. Sekizgenin güney kenarına kubbeyle örtülü bir orta mekân ve buna açılan, yarım kubbeyle örtülü iki eyvandan oluşan namaz ve dershane hacmi yerleştirilmiştir. Medrese avlusuna kuzey-batı kenarının ortasından girilir. Sekizgenin diğer kenarları üçer adet hücreden oluşmuştur ve hücrelerin önündeki kubbeler ile örtülü bir revak avluyu boydan boya dolanmaktadır.

Küçük Kapı Ağası (Ayas Ağa) Mescit ve Medresesi: Dânişmendliler Döneminde sözü edilen ve Melik Gazi Bey tarafından Şamlar Mahallesi'nde yaptırdığı ileri sürülen mescid'in yerine H.900 (1495)' de inşa edilmiştir [29, I, s. 149,306-7]. Yapının açık avlulu dikdörtgen şemalı bir medrese olduğu anlaşılmaktadır. 387 no'lu tapu tahrir defterinde (1523) yalnızca medrese olarak kaydedilmesi bunu doğrulamaktadır. Zamanla doğu bölümündeki hücrelerin ve revağın bir bölümünün yok olduğunu, sonraları, kubbeyle örtülü mescid ve dershane hacminin yalnızca mescid işlevine ayrıldığını söylemek yanlış olmaz. Nitekim geç dönemlere ait belgelerden (1801-1831) medresenin yanısıra cami işlevinin de bulunduğu görülmektedir [67, No.1410, 1763, 7228]. Gabriel'in restitüsyonuna [55, s.57, Şekil. 37] eklenecek fazla bir şey görülmemektedir.

Tablo 5. 4. 1393-1500 Yılları Arasında Varlığı Bilinen Kentsel Elemanlar

Adı	Tarih	Mahallesi	Kaynak
Üçler Mescidi	15.yy. bş.	Üçler	29,I,s.107-8 ; 67,n.5863,5320,29899
Müeyyed Mescidi	15.yy. bş.	Yakutiye	28,v.29b; 67,n.16551,16592.
Bedreddin Mahmud Çelebi Zaviyesi	1404-5	Karatay	67,n.4367.
Bez Çarşısı (Sukü'l-bezzaziye)	<1407	Saraçhane	12, s.35.
Cüzamlı Evleri	<1407	?	12, s.35
Ya Vedûd (Selâmet Hatun) Tekkesi	1413	Pirinççi	19; 18,
Melik Gazi Tekkesi	1416	Gök Medrese	29,I, s.246.
Kağıdı Muhyiddin Mescidi	<1418	?	12, s.6.
Kağıthane	<1418	Yâkutiye	12, s.6.
Molla Yahşi Halife Mescidi	1420	Kazancı	19.
Çevikçe Tekkesi	1428	Yakub Paşa	19.
Kapısı Kıble Mescidi	<1432	Eski Kethuda	19.
Mahmud Çelebi (Şahbula) Mescidi	1432	Sofuzade	19; 67, n.8099,21646.
Ahi Darphaneci Zaviyesi	1433	Acem Ali	29, III, s.205.
Kapan Hanı	<1436	Sur Dışı (?)	12, s.215
Çardaklı Hamam	<1436	Gök Medrese	12, s.215
Alaeddin Ali Çelebi Mescid ve Çeşmesi	1436	Kurşunlu	19;18,
Şahbula Mektebi	1437-8	Sofuzade	18;18;67,n.23320
Şemseddin Ahmed Şamiçe Mescid, Mekteb ve Çeşmesi	1443	Şamice	67, n.1175.
Şehzade Türbesi	15.yy or.	Hacı İlyas	29, I, s.202.
Gülçiçek Hatun Türbesi	15.yy or.	Enderun	29,I, s.210.
Bedesten	<1465	Sur Dışı (?)	79, s.28.
Hoca Bahşayiş bin Hızır Amasi Hanı	<1465	Sur Dışı (?)	79, s.28.
Han	<1465	Zincirli Koğa	79, s.28.
Oruç Bey Türbesi	1465-6	Hızır Paşa	19.
Ehli Hatun (Meydan) Tekkesi	1466-7	Sebküddin	18,67,n.24365.
Ehli Hatun Türbesi	1466-7	Sebküddin	18.
Sefer Ağa (Hacı Hamza)	<1469	Hacı Hamza	29,III, s.229.
Ahi Sadeddin zaviyesi	1473	Sadeddid	67, n.11356,21856.
Saman Pazarı Camii (Hoca Süleyman)	1473	Hoca Süleyman	67.n.23320.
Hoca Sultan Zaviyesi	1475-6	Darüsselam	18; 19.
Mehmed Paşa Tekkesi	1485	Mehmed Paşa	29, I,133.
Receb Mescidi	<1494	Receb	67, n.11546.
Firuz Ağa Mescidi	1495	Saray	67, n.27792.
Kadı Medresesi	1494-5	Fethiye	24, s.188.
Uzun Hoca Mustafa Mescidi	1500	Uzun Mustafa	19; 18.
Ali Paşa Mektebi	1510	Gümüşlüzade	19.
Sinan Hamamı	1511	Gümüşlüzade	29,I, s.178.
Pirinççi Sinan Mescidi	1506	Pirinççi	67, n.164,17998.
Bâli Bey Camii (Yanık minare)	1511	Acem Ali	67, n. 11538,30875.
Masume Hatun (Dere Mescidi)	1516	Dere	19.
Garibler Mescidi	1517	Saraçhane	29, I, s.
Aşağı Pazar Mescidi	<1523	Aşağı Pazar	67, n. 14631,15634,19311.
Bayram Paşa (Şeyh) Camii	1534	Karatay	18; 19.

Hızır Paşa Cami, Medrese ve Hamamı : Ok Meydanı'nın kuzeyinde, aynı adı taşıyan mahallede H.870 (1465)' de Yörgüç Paşa'nın kardeşi Hızır Paşa tarafından yaptırılan bu zaviye ve hamam hayli tahribat görmüştür [29, I, s.135; 78, s.28]. H. Hüsameddin'in betimlediği medrese ise yok olmuştur [29, I, s.282]. Zaviye plan olarak, orta sofa ile buraya açılan biri ibadet işlevine ayrılmış üç hacimden oluşan bu türün tipik bir örneği gibi gözükmektedir. Ancak yan cepheden ve doğrudan namaz hacmine girilmesi, yine, ortaya başka örneğini görmediğimiz bir uygulama çıkarmaktadır. Bir bölümü ayakta duran hamamın mescid ve medresenin hayratı olduğu vakfiyesinde belirtilmiştir [78, s.28].

Bedesten: Yukarı Pazar denilen bölgede Büyük Kapı Ağası Hüseyin Ağa tarafından, Kazancı Mahallesinde H.888 (1483)'de yaptırıldığı kitabesinden anlaşılmaktadır [13, s. 130; 75, s.280]. H. Hüsameddin tarihi H.890 (1485) olarak vermiştir. Bugün dört duvar ve ortadaki ayakla taşınan dört kubbeden oluşan bedestenin doğu ve batı duvarlarının kuzey yönündeki uzantıları ile kuzey duvarındaki farklılık daha büyük bir yapının parçası olduğu kanısını uyandırmaktadır. Doğusundaki sokağın (Bedesten Arkası Sokak) üzerinde de bir ayakları bedesten duvarına oturan kemerlerin varlığı başka bir yapıyla bağlartılı olduğu izlenimi vermektedir. Bedesten Osmanlı döneminde gelişen büyük çarşı bölgesinde yer almaktadır. 17. yüzyılda da biraz güneyine büyük bir taş han inşa edilecektir.

Bu dönemin ayakta duran dini yapılarından biri de Kazancı Mahallesinde, Taş Han'ın kuzeyinde yer alan ve H.890 (1485)' de Kilari Süleyman Ağa tarafından yaptırılan [13, s124; 29, I, s.157] önünde kubbeyle örtülü iki açıklıklı son cemaat yeri olan tek kubbeli bir camidir. Bu caminin onarılan son cemaat yeri, tuğla taş almaşık örgüsü ile kesme taş konstrüksiyonlu ana gövde duvarlarından farklı bir görünüm oluşturmuştur.

Kilari Süleyman Camii ile aynı boyutlarda ve aynı tipte bir diğer yapı da Yassı Kaya'nın hemen altında, Çakallar Suyu'nun kıyısında Sığır Pazarı olarak tanımlanan yerde Pir Mehmed Çelebi'nin yaptırdığı aynı adı taşıyan camidir. H. 913 (1507) tarihinde vakıfları düzenlenen yapı [29, I, s.136] küçük bir kubbeyle örtülü kare planlı bir hacim ile önünde üç açıklıklı, yanları kapalı bir son cemaat yerinden oluşmuştur.

Yine bu dönemde sözünü edeceğimiz ayakta duran diğer bir yapı da Kubâ Camii veya arşiv belgelerindeki adıyla Kubâlı mescidi'dir [67, no. 3302). H. Hüsameddin aynı adı taşıyan mahallede, H.857 (1453) tarihinde Şeyh Hüsameddin Hüseyin El-Halveti tarafından bir cami, medrese, çeşme ve kendisine bir türbe yaptırdığını söyler .

Zamanla harap olan cami ve merdesenin 1694'de onarıldığını ve yanına bir de mekteb inşa edildiğini sözlerine ekler [29, I, s. 156; II, s. 222]. Bugün medrese yoktur. Değişikliğe uğramış Cami kırma çatılı, dikdörtgen planlı yalın bir yapıdır.

Mehmed Paşa Mahallesinde, Mehmed Paşa Camii ile Bimarhane arasında yer alan ve H.840 (1437)' de Yörgüç Paşazade Mustafa Bey tarafından yaptırılan hamam [29, I, s.168] ile Bayezid Mahallesinde H.900 (1495 yılında Küçük Kapı Ağası (Ayas Ağa) tarafından yaptırılan Kocacık Hamamı [29, I, s. 111] dönemin önemli sivil mimari örneklerindendir.

Tablo 5. 5. 1393-1500 Yılları Arasında Varlığı İkincil Kaynaklardan Öğrenilen Yapılar

Adı	Tarihi	Mahallesi	Kaynak
Gümüşlüoğlu Tekkesi	*15.yy. bş.*	*Gümüşlüoğlu*	*29, I, s.*
Bayezid Paşa Hanı	*15.yy. bş.*	*?*	*24, s188.*
Kaya Paşa Mescid ve Mektebi	*1402*	*Kazancı*	*29, I, s.157.*
Paşa Hatun Mescidi	*1418*	*Hatuniye*	*29,I, s.134.*
Yörgüç Paşa Hanı	*<1434*	*Gök Medrese*	*24, s.188; 29, I, s.287*
Eslem Hatun Mescidi	*1444*	*İslam*	*29,I, s.105*
Acem Ali Mektebi	*1468*	*Acem Ali*	*29,I, s.264.*
Temenna Mektebi	*1469-70*	*Temenna*	*29,I, s.262.*
Ali Çelebi Mektebi	*1479*	*Sa'deddin*	*29,I, s.148.*
Hekim Bedreddin Çelebi Mescidi	*<1485*	*Hekim Çelebi*	*29,I, s.133.*
Ali Ağa Mescidi	*1485*	*Uzun yol Mezarlığı*	*29,I, s.136.*
Sultan Bayezid Hanı	*1481-512*	*?*	*24, s188.*
Hoca Mehmed Hanı	*16.yy. son*	*?*	*24, s188.*
Abdullah Paşa Darülkurrası	*1505-6*	*Sofular*	*29,I, s.267.*
Fahrünnisa Hatun Mescidi	*1508*	*Kamerüddin*	*29,I, s.159.*
Kılıççı Yusuf Bey Camii	*1511*	*Kılıççı*	*29,I, s.160;24, s.187.*
Nuh Bey Darülkurrası	*1520*	*Yakutiye*	*29,I, s.267.*
İbadullah Mescidi	*1525*	*Bozahane*	*29,I, s.114.*
İbadullah Çarşısı	*1525*	*Bozahane*	*29,I, s.114.*
Darülhadis Medrese	*1527*	*Pirinççi*	*29,I, s.288.*
Gazi Bey Mescidi	*1531*	*Bayezid*	*29,I, s.111-12.*
Fatma Hatun Mescidi	*1544*	*Dere*	*29,I, s.137.*
Şamlar Tekkesi	*1544*	*Şamlar*	*24, s.188; 29,I, s.232.*
Halil Çelebi Mescidi	*1550*	*Çırakçı*	*29,I, s.123.*

Gümüşlü Camii : Gümüşlüzade Mahallesi'nde, H.725 (1325)'de Gümüşlüzade Taceddin Mahmud Çelebi'nin yaptırdığı Taciye Camisi'nin yanması üzerine yerine Gümüşlüzade Defterdar Ahmed Bey tarafından de kagir olarak yaptırılmıştır.

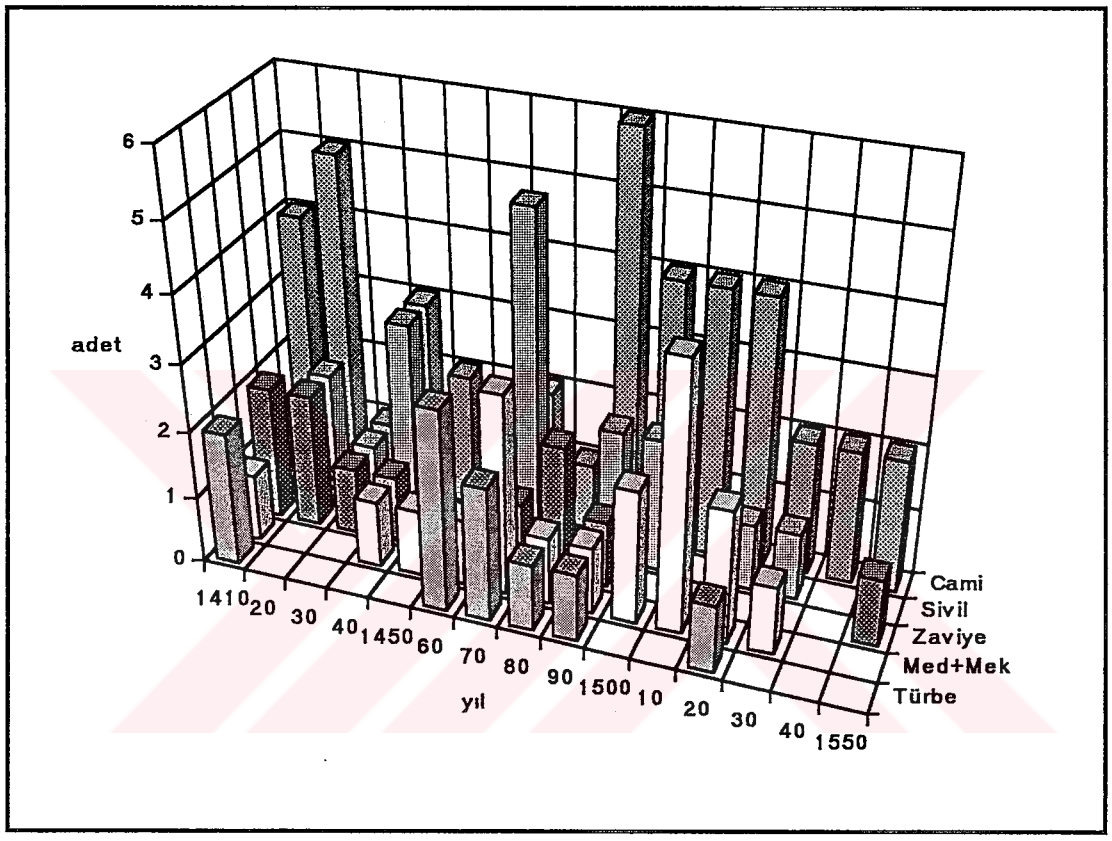
Uzunçarşılı ve H. Hüsameddin kitabesindeki ebcedle yazılı tamamlanış tarihini H.890 (1485) olarak okumuşlardır [13, s.125; 29, I, s.166]. Türkiyede Vakıf Abideleri ve Eserleri ise tarihini 1491 yaptıranını ise Defterdar Mahmut Bey olarak vermektedir [76, s.232]. 387 no.lu tapu tahrir defterinde Gümüşoğlu olarak kayıtlı olan cami [14, s. 355] kiremitle kaplı bir kubbe ile örtülü olan büyük, kare planlı ana mekân ve iki yanındaki galerili iki bölümden oluşmaktadır. Yapıda onarım ve değişiklikler olmuştur. 20. yüzyılın başında eklenen ahşap konstrüksiyon son cemaat yeri cami girişinin bir bölümünü örtmüş, mukarnasların bir bölümü açıkta kalmıştır.

Bülbül Hatun Camii : M.Vazıh'ın Selçuklulara ait bir kalıntının üzerine inşa edildiğini belirttiği [28, v. 33a] Cami sur içinde bugünkü adıyla Hatuniye Mahallesi'nde Yeşilırmak kıyısındaki bir teras üzerinde ve yanındaki Çukur Hamam'a bitişik durumdadır. Vakfiyesi H.915 (1509) tarihli olan [29, I, s.134] cami II. Bayezid'in karısı, Şehzade Ahmed'in annesi Bülbül Hatun tarafından yaptırılmıştır. Cami 1523 tarihli tapu tahrir defterinde de "İmaret-i Hatun-i Valide-i Merhum Sultan Ahmed der Şehr-i Enderun" gibi uzun bir tamlamayla yer almıştır [14, s.355]. Orta nefi iki kubbe yan nefleri ikişer tonoz ile örtülü üç neften oluşan caminin ırmağa bakan kıble duvarı kalın bir istinad duvarı niteliğindedir.

5. 2. 1. 2. Kentin Fiziksel Yapısının İrdelenmesi

15. yüzyılın başından 16. yüzyılın ortalarına kadar kentin en büyük gelişmeyi gösterdiği daha önce belirtilmişti. Bu dönemde oluşan kent dokusunun 20. yüzyıl başına kadar çok az değişme ve yenilenmelerle geldiği rahatlıkla söylenebilir. Değişmeler de çoğunlukla biraz daha yoğunlaşma ve yinelenmeyle gerçekleşmiştir. Yinelenmelerin büyük bir bölümünün nedeni de kentin karşılaştığı deprem, sel ve yangın gibi afetlerdir. Hoca Sadeddin'e göre H.821(1418)'de [87, s. 95], H. Hüsameddin [29, III, s. 194] ve Türkiye Deprem Katoloğuna göre [88, s.18] ise H.818(1415) yılında gerçekleşen deprem, yarattığı yıkımın yanısıra kent yaşamı da uzun bir süre etkilemiştir. Hoca Sadeddin deprem sonrası uzun süren sarsıntılar nedeniyle halkın iki aya yakın bir süre çadırlarda yaşadığını anlatılır [Aynı Yer]. Yangınlar da kentte değişim ve yenilenmelere yol açan etmenlerin başında gelir. 17. yüzyılın başından itibaren çok sayıda deprem ve yangın kentin fizyonomisini önemli ölçüde değiştirmiştir. 1913 yılındaki son büyük yangın ise kentin yaklaşık üçte birini yok etmiş, yirmiye yakın mahalledeki maddi kültür varlıkları artık ancak anılar ve arşiv belgelerinde izlenir olmuştur. Eldeki veriler, 1415 depreminden sonra 16. yüzyıl sonuna kadar belgelenmiş büyük bir afetin varlığını göstermemektedir. Ancak daha

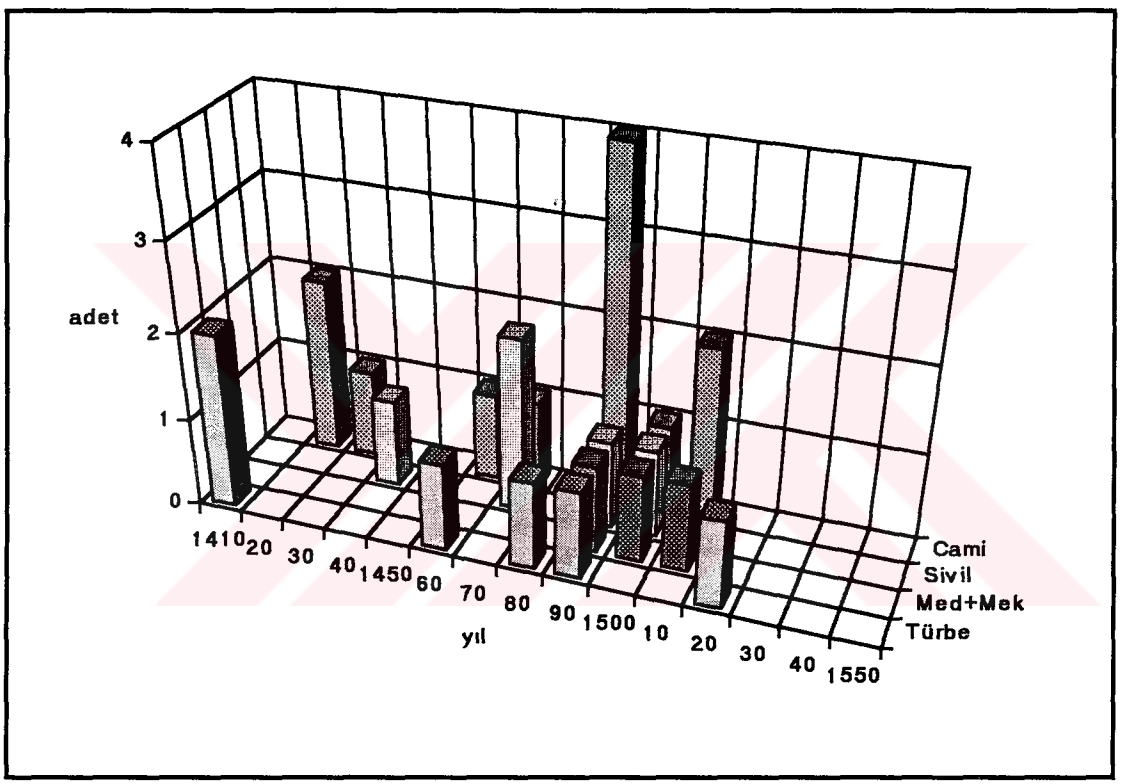
küçük boyuttaki yangınlar kentte hiç eksik olmamıştır. Aynı elçilik ekibinde yer alarak Kanuni ile görüşmeye gelen Dernschwam ve Busbecq Amasya' da kaldıkları süre içinde tanık oldukları bir yangını ayrı ayrı anlatırlar. Busbecq yangını söndürme görevini üstlenen yeniçerilerin yağmadan nasibini almak için bu yangınları bilinçli olarak çıkardıklarını da sözlerine özellikle eklemiştir [22, s. 62].

Şekil 5. 3. 1393 - 1553 Yıllarına Ait Yapıların Yıllara ve Türlerine Göre Dağılımı

1393-1553 yılları arasındaki dönemde küçük boyuttaki yapı faaliyetlerinin hiç durmadan sürdüğü görülmektedir. Mahalle mescitlerinin hızla çoğalması artık zamanımıza kadar ulaşacak olan Osmanlı mahalle yapısının oluştuğunun önemli bir göstergesidir. Bilindiği gibi Osmanlı mahallelerinin karakteristiği bir mescit çevresinde, çoğunlukla aynı etnik veya inanç grubundan oluşan insanların yerleşme birimi olmasıdır. 16 ve 17. yüzyıllarda, mahallelerin bir bölümünün, Mahalle-i Mescid-i Hacı Hamza, Mahalle-i Mescid-i Hoca Süleyman, Mahalle-i Serasker Mahmud Bey vb. biçimde bu mescitlerin adlarıyla anıldığı arşiv belgelerinde görülmektedir. Başbakanlık Arşivi'ndeki H.929 (1523) tarihli ve 387 no'lu tapu tahrir defterinde, kent içinde, 48 İslam, 4 Gebren (Gayrimüslim) toplam 52 mahalle kayıtlıdır [14, s.353-355].

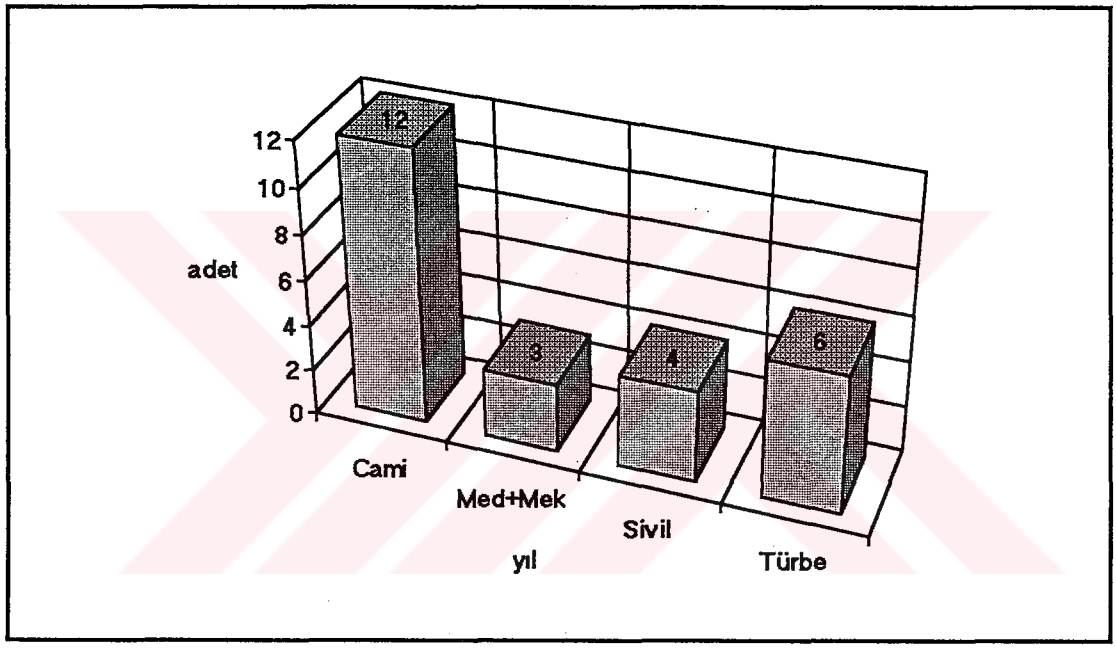
Bunlardan 14 adetinin mescit ve cami adları taşıdığı görülmektedir. Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivindeki H. 984 (1576) tarihli tapu tahrir defterinde de 49 İslam, 4 gebren toplam 53 mahalle görülmektedir [16, v. 2b-17a]. 1642 yılında kente gelen Evliya Çelebi de 48 İslam ve 5 Gayrimüslim toplam 53 mahalle olduğunu söyler [24, s. 186]. H Hüsameddin [29, I, s.105-177] ve A. Demiray'ın [30, s. 114-130] 20. yüzyılda bildirdikleri mahalle veya mevki adları ve sayıları yaklaşık aynı bilgileri yansıtır. Görüldüğü gibi 15. yüzyılda oluşan bu kent strüktürü zamanımıza kadar fazla değişmeden gelmiştir.

Şekil 5. 4. 1393 - 1533 Yıllarına Ait Bugün Ayakta Duran Yapıların Yıllara ve Türlerine Göre Dağılımı

Bu döneme ait olan ve bugün ayakta duran anıtsal yapılardan üç adedi -Yakûb Paşa (1412), Bayezid Paşa (1414) ve Yörgüç Paşa Camileri (1429)- hemen yüzyılın başında inşa edilmişlerdir. Bunlara 1437 yapımı gerçekleştirilen Mustafa Bey Hamamı'nı da ekleyebiliriz. On tanesinin yapımı da -Sofular (1485), Mehmed Paşa (1485), Kilari (1485), Gümüşlü (1485, Pir Mehmed Çelebi (1507) ve Bülbül Hatun (1509) Camileri, II. Bayezid Külliyesi (1486), Büyük Kapı Ağası (1489) ve Küçük Kapı Ağası (1495) medreseleri, Bedesten (1483) ve Kocacık Hamamı (1495)- 15.

yüzyıl sonu ile 16. yüzyılın başında (Sultan II. Bayezid döneminde) gerçekleştirilmiştir. 15. yüzyıl ortalarında ve II. Bayezid döneminden sonra daha küçük boyutta imar faaliyetleri göze çarpmaktadır. Ayakta olanlar sayılacak olursa Kuba Camii, Hızır Paşa Cami ve Hamamı ile yapı niteliği taşıyan 5 adet türbe ile 16. yüzyıl başına ait olan Şehzade Osman Türbesi' nden ibaret olduğu görülür (Şekil 5. 4, 5. 5). Yapısal faaliyetlerin 15. yüzyıldaki bu tür seyrini bir dereceye kadar II. Murad ve Fatih Sultan Mehmed'in batıya yönelik amaçlarına ve buralarda gelişen askeri hareketlerine bağlamak yanlış olmaz.

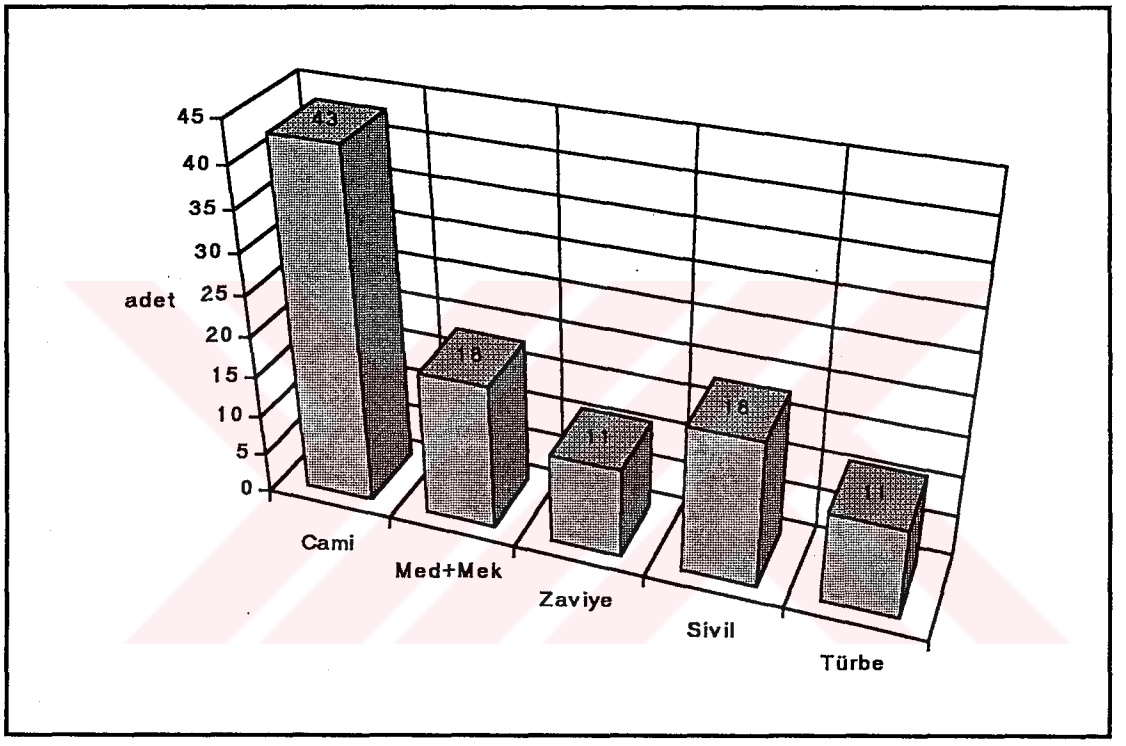

Şekil 5. 5. 1393 - 1553 Yılarına Ait Ayakta Duran Yapıların Türlerine Göre Dağılımı

Varlığı bilinen veya kaynaklardan öğrenilebilen yapıların inşaatının bütün dönem boyunca sürdüğü ve bunların çoğunun -sayısal olarak belirtilecek olursa toplam 101 yapıdan 54 adetinin (43 cami ve/veya mescit + 11 zaviye olmak üzere)- dini nitelikte olduğu anlaşılmaktadır (Şekil 5. 3 ve Şekil 5. 4). Bunların büyük bir bölümü de, yukarıda belirttiğimiz gibi, mahalle mescidi olup her biri bir yerleşme biriminin çekirdeğini oluşturmuştur. Diğer yapıların medrese-mekteb, han, hamam ve yapısal nitelikte türbelerin sayısı daha azdır.

Tablo 5. 4' de verilen, bugün var olmayan, ancak varlığı bilinen kentsel elemanların listesi M. Vazıh, H. Hüsameddin ve Evliya Çelebi tarafından varlığı

bildirilen ve özgün Osmanlı arşiv belgeleriyle de doğrulanmış yapıları içermektedir. Yine ayni yazarlarca deklare edilen ancak özgün arşiv belgeleriyle doğrulanmamış yapıların listesi Tablo 5. 5' de verilmiştir. Türlerine ve yıllara göre dağılımları Şekil 5. 4 ve Şekil 5. 6' de verilen, ayrıca Şekil 5. 7' deki kent planı üzerinde de işlenen bu yapılar hakkında daha fazla söz söyleme olasılığı yoktur.

Şekil 5. 6. 1393 - 1533 Yıllarına Ait Bilinen Tüm Yapıların Türlerine Göre Dağılımı

Erken Türk Döneminde sur içinde, Magdenos Köprüsü'nden içeri giren yol ile Aşağı Kaleyi boydan boya kateden aksın kesiştiği yerde bir çarşı nüvesi bulunduğu belirtilmişti. Sur dışında ise Halifet Gazi Vakfiyesine dayanarak bu medreseye yakın ve kent içinden geçen Samsun-Tokat yolu kenarında gelişen bir ticaret bölgesi ile Bayezid Paşa ve Yakut Paşa Vakfiyeleri'ne dayanarak Alçak Köprü ve Saraçhane Mahallesinin doğusunda Helkis Köprüsü başlarında iki uçdan başlayan çarşı nüvelerinin varlığı saptanmıştı (Bölüm 5. 1. 6). Sonra Alçak Köprü ve Helkis Köprüsü başlarındaki bu çarşı çekirdekleri Fatih Sultan Mehmed'in Şehzadeliğinde yaptırılan Saraçhane ile birleşerek genişlemiştir (29, I, s. 146-47).

Şekil 5. 7. 16. Yüzyılın Ortalarında Amasya

Erken Türk Döneminin sonunda veya Osmanlı Döneminin başında oluştuğunu söylediğimiz bu ticari elemanlara, Yörgüç Paşa Vakfiyesinin (1436) varlığını duyurduğu "*...nehrin sağ sahilinde Kapan Hanı..., ...17 adet dükkân ...*" [12, s.216' daki alıntı] ile Hızır Paşa Vakfiyesindeki (1465) "*...Zahir-i belde yani sağ sahilde bedestan kurbünde Hoca Bahşayiş Bin Hızır Amasi Hanı..., ...zencirlu Koğa Mahallesinde han...*" [79, s.28' deki alıntı] kayıtllarındaki yapıları ekleyebiliriz.

Bugün ayakta duran Bedesten 1483 yılı yapımı, H. Hüsameddin'in Firuz Ağa tarafından yaptırıldığını bildirdiği bir diğer bedesten de yaklaşık aynı yıllara ait olduğuna göre [29, I, s. 157] Hızır Paşa Vakfiyesindeki Bedesten bugün var olmayan üçüncü bir bedestendir. Yörgüç Paşa Vakfiyesinin, 1436 tarihinden önce sur dışında varlığını bildirdiği Kapan Hanı'nın yeri M. Vazıh tarafından Yukarı Pazar olarak belirlenmiştir [28, v.12a]. "Yukarı Pazar" Samsun-Tokat yolu üzerinde Halifet Gazi Medresesi yakınlarından Selağzı'na (Ekin Pazarı'na) kadar geniş bir alanın adıdır. Ancak ticari eylemin en yoğun olduğu bölge bugünkü Bedesten ve Taşhan'ın yer aldığı Kazancı, Hoca Süleyman, Kocacık Mahallelerinin kapladığı alandır. Evliya Çelebi'nin yukarıda sözü edilen Kapan Hanı'nı tartının yapıldığı yer olarak tanımlaması, bu hanın bu bölgede aranması gereğini ortaya koymaktadır. Amasya'da çarşı bölgesini "*...Yüzaltmış kadar gûnâ-gûn esnafı olup binaltmış dükkânları vardır. Ekseriya çarşıları Bursa Pazarı gibi kârgir ve kavidir. Kal'a-yı misal, kubbelerle müzeyyen, dört demir kapılı bedestanı Bayezid Han Camii tarafındadır...*" diyerek tanımlayan Evliya'nın, Bedesten ve Kapan Hanı dışında saydığı yedi adet Hacegân (Tüccar anlamında) hanından beş adeti (Sultan Bayezid Hanı, Yörgüç Paşa Hanı, Bayezid Paşa Hanı, Hoca Mehmed Hanı) bu dönemin yapılarıdır. Evliya, Mehmed Paşa Hanı'nın Tımarhane yakınlarında (Yani Yakutiye veya Mehmed Paşa Mahalleleri civarında) olduğunu notlarına eklemiştir [24, s. 188]. Bu hanlardan Yörgüç Paşa Hanı'nın yeri ise H. Hüsameddin tarafından Gök Medrese Mahallesi'nde, Yukarı Bakacak Medresesi yakınlarında ve Samsun-Tokat ticari yolunun üzerinde olarak belirlenmiştir [29, I, s. 287]. Diğerlerinin yeri belli değildir. Bu arada Evliya Çelebi'nin sıralayarak saydığı elemanların dışında verdiği sayıları ihtiyatla karşılamak gereğini bir kez daha hatırlatmakta yarar görülmektedir. H. Hüsameddin'in aktardığı bilgilere göre 16. yüzyılın başında Bozahane Mahallesinde Ubeydullah veya İbadullah denilen bir çarşı oluşmuştur. Varlığı bildirilen bu ticari elemanlar Kentin ana aksı üzerinde, Gök Medrese Mahallesinden Kazancı Mahallesine kadar lineer bir ticari alanın uzandığını göstermektedir. Daha sonraki dönemlerde de bu aks üzerinde gelişmeler izlenecektir. Örneğin daha önce varlığını duyurduğumuz, Devehane Mahallesindeki Aydın (Kağnı) Mescidi ve Hamamı civarında "Kağnı Pazarı" olarak anılan bir çarşı ünitesinin 17. yüzyılın hemen başında oluşturulduğunu yine H. Hüsameddin bildirmektedir [29, I,

s.138]. Sivil ve askeri kervanların konakladığı yer olması nedeniyle bu mahalleye verilen "Devehane" adından [29,I, s. 138], bu aksın üzerinde II. Bayezid Külliyesi önünde bir genişleme olduğu anlaşılmaktadır. Günümüze de yansıyan Hoca Süleyman Mahallesi'ndeki "Saman Pazarı", Pir Mehmed Çelebi Camii ile Atabey Medresesi'nin bulunduğu bölgedeki "Sığır Pazarı" adları çok çeşitli ticari eylemlerin bu aks üzerinde toplandığını göstermektedir.

"Yukarı Pazar" olarak tanımlanan bu bölgenin dışında sözü edilen ikinci ticari alan "Aşağı Pazar" olarak adlandırılan bölgedir. Yine kentin ana aksı üzerinde yer alan bu bölgenin sınırlarını birincisi kadar net belirlemek olası değildir. M. Vazıh Yakutiye Mahallesi yakınlarında Bayezid Paşa tarafından yaptırılan ve "Bayram Paşa Hanı" olarak tanınan bir karbansaray (kervansaray/han) ın bulunduğu alanın "Aşağı Pazar " olarak tanımlanan ticari bölge olduğunu [28, v. 11b, 25a] söylemektedir. Bu hanın varlığından, kervansaraylar başlığı altında Bayram Paşa Misafirhanesi olarak, Evliya Çelebi de söz eder [24, s. 189]. Bayram Paşa adının bu yapıya IV. Murad'ın vezirlerinden olan bu kişinin İran seferi sırasında kalması nedeniyle verildiğini yine M. Vazıh belirtir [Aynı Yer]. Helkis Köprüsü ile Pirinççi (eski adıyla Doğrak) Mahallesi arasındaki alanı genel olarak, bu ticaret bölgesinin bulunduğu yer olarak tanımlamak olası gözüküyor. Ancak 1523 tarihli ve 387 no'lu [14, s. 355] ve 1576 tarihli ve 26 no'lu [16, s.] tapu tahrir defterlerinde Aşağı Pazar adında bir mahalle yer almaktadır. Yukarıda sayılan genişlikte bir alanın "24-23" vergi nüfuslu "Aşağı Pazar Mahallesi" olarak tanımlanması olanaksızdır. Bu mahallenin yeri, bu bölgede Selağzından başlayarak Gümüşlüzade, Sofioğlu, Yakutiye ve Mehmed Paşa Mahalleleri arasında aranmalıdır. Ticari bölge olarak "Aşağı Pazar" adı bu sayılan mahalleleri de kapsayan bir alan olarak kullanılmış olabilir. Bu mahalle'de aynı adı taşıyan bir de mescid bulunmaktaydı. Bu mescidin en azından 1819 tarihine kadar işlevini sürdürdüğü müezzin tayini ile ilgili bir ilâmdan anlaşılmaktadır [67, No. 14631].

Hızır Paşa Vakfiyesi'nde Zincirli Koğa Mahallesindeki bir handan sözedildiğini belirtmiştik. "Zincirli Koğa" adının Zincirli Kaya ile bir bağlantısı düşünülebilirse adı geçen mahallenin bugünkü Dere Mahallesi'nin bölümleri olan İslam ve Temenna adındaki Osmanlı mahallelerinden birinin veya her ikisinin yerinde olması bir olasılıktır. Amasya'nın simgelerinden biri olan ve Bozoklu O. Şakir' in Amasya minyatürüne de işlediği ünlü zincir parçası bu mahallelerin üstünde bulunan aynı adlı kayanın üzerinde bulunuyordu [89, s. 29] (Şekil). 1893 yılında koptuğunda Temenna Mahallesindeki Ermeni evleri arasında düşerek kaybolduğunu H. Hüsameddin söyler [29, I, s. 47]. Bu varsayımlara dayanarak, Aşağı ve Yukarı Pazar olarak tanımlanan ve Samsun-Tokat yolu üzerinde bir birini izleyen bu iki bölgenin oluşturduğu uzun ticaret

aksından başka bu iki mahallenin yer aldığı Zincirli Kaya'nın eteğinde de bir çarşı ünitesinin varlığı düşünülebilir. Kuşkusuz bir çok mahallenin merkezinde küçük alışveriş noktaları bulunuyordu. Ancak içinde han bulunan bir ünitenin diğerlerinden farklı boyut ve nitelikte olacağı açıktır.

15. yüzyıla ait vakfiyelerde de bir kaç mahalle adı bulunmaktadır. Bunlardan üçü (Darüşşifa, Pervane ve Kibritiye) hemen Osmanlı döneminin başındaki belgelerde yer almaları nedeniyle Erken Türk Dönemindeki Mahalleler arasında belirtilmişti. Bunlara Hızır Paşa Vakfiyesi'nde görülen (H.870/1465) Meydan ve Zincirli Koğa Mahalleleri [12, s 28'deki alıntı] eklenebilir. Bunların yerleri ile ilgili değerlendirmeler daha önce yapılmıştı. Darüşşifa, Zincirli Koğa ve Kibritiye Mahalleleri'nin tapu tahrir defterlerinde yer almadığı görülüyor. Elimizdeki ilk defter 1523 tarihli olduğuna göre bu mahalle adlarının bu tarihten önce değişmiş olduğu anlaşılıyor. Bu defterde, Meydan Mahallesi Mahalle-i Meydan-ı Mescid-i Sebküddin, Pervane Mahallesi de Mahalle-i Cami-i Pervane olarak kaydedilmiştir.

H.929 (1523) tarihli ve 387 no'lu tapu tahrir defterinde kent içinde kırksekizi islam dördü gayrimüslim olmak üzere elliiki mahalle olduğunu daha önce söylemiştik. Ayrıca kentteki iki cemaat, bir taife ile doğrudan kente (nefs-i Amasya) bağlı beş adet köyün sayımı da birlikte verilmiştir. Bunların arasında H. Hüsameddin'in kentin mahalleleri arasında saydığı Şeyh Cu'i ve Ziyre/Ziyare yerleşmeleri de bulunuyor. Kent merkezine ait olan mahallelerden yeri bilinenler Şekil 5. 8'deki plan üzerine işlenmiştir. Kırksekiz İslam mahallesinden kırkbiri, dört gayrimüslim mahallesinden biri plan üzerinde görülmektedir. Geri kalan sekiz islam mahallesinden ikisinin sur içinde olduğu adlarından anlaşılmaktadır. Birisi Hak-i Zir (bu sözcükler doğru okunamamış olabilir) der Şehr-i Enderun olarak kayıtlıdır. Bu defterde Mescid-i Kutbüddin olarak geçen diğer mahallenin, H.984 (1576) tarih ve 26 no'lu defterde Mescid-i Kutbüddin der Şehr-i Enderun olarak kayıtlı olması bunun da sur içinde olduğunu gösterir. Bu iki mahalle, adlarının planda boş kaldığı görülen Hatuniye ve Kurşunlu Mahallelerinin bu dönemdeki karşılığı olmalıdır (Şekil 5. 8).

Yerine oturtulamayan mahallerden"Aşağı Pazar Mahallesi" nin Gümüşlüzade, Sofizade, Yakutiye ve Mehmed Paşa Mahalleleri arasında aranması gerektiğini çarşı bölgelerini irdelerken belirtmiştik. "Alaca Mescid Mahallesi" nin de yine bu mahallelerin yer aldığı bölgede aranması gerekmektedir. Bu mahalle 26 'nolu defterde Müeyyidzade ve Yakubiye Mahalleleri ile birlikte "*Mahalle-i Müeyyidzade ma' Mahalle-i Ya'kubiye ve Alaca Mescid*" olarak kaydedilmiştir (Tablo 5. 6). Bu da büyük olasılıkla bu mahallerin yanında olduğunu gösterir. "Du'a Mahallesi" 26 no'lu

defterde ikinci adıyla birlikte "Du'a nâm-ı diğer Bezzasistan" olarak kayıtlıdır. Ahi ve Lonca örgütlerinde meslek gruplarının kendilerine ait çarşı veya arastalarında törenle işe başladıkları, bunu gerçekleştirdikleri açık veya kapalı bir dua mekânları olduğu bilinmektedir. Dua ve Bezzasistan veya bedesten sözcükleri arsında böyle bir ilişki kurmak olası. Bu mahalle, bir bezzasistan yanında aranmalıdır. Amasya'da bugün ayakta duran büyük bedestenin dışında iki bedestenin daha varlığını biliyoruz. Ayrıca tam sözcük karşılığıyla bezzasistan/bez çarşısı olarak düşünüldüğünde ve bu dönemlerde Amasya'nın en önemli iş kolunun dokumacılık (özellikle ipek dokumacılığı) olduğu göz önüne alındığında bu bu sayı bilinenlerin de ötesine gidebilir. Ancak günümüzde ayakta duran taş bedesten'in, yalnızca kayıtlarda geçen diğer yok olmuş bedestenlerden daha önemli bir yapı olduğu varsayılırsa bütün dokuma ve manifatura esnafının birlikte dua ettikleri "Dua Mekânı"nın bu bedesten içinde veya yanında olabileceği ve bu mahalleye adını verebileceği düşünülebilir. Tabii bu bir varsayımdır, ancak Dua ve Bedesten adlarını taşıyan bir mahallenin de en akla uygun açıklamasıdır. Bu varsayım onaylanırsa Kazancı Mahallesi'nin Bedesten tarafının Dua veya Bedesten Mahallesi olduğu sonucuna varılır. Yine varsayımlarla plan üzerine oturtulabilecek bir mahalle de "Mevlana Sofi" dir. Bu mahallenin Mevlevihane'nin yerinde veya yakınında olması akla gelebilecek ilk olasılıktır. Ancak bu defterde var olmayan ve TKTTD 26'da kayıtlı olduğunu gördüğümüz Sofizade Mahallesi'nin de önceki adı olması bir diğer olasılıktır. Adını da okuyamadığımız " ل د ى " son İslam mahallesi'nin yeri konusunda da söz söyleme durumunda değiliz.

Adı kesin olarak okunabilen ve yeri bilinen gayrimüslim mahallesi "Savakça Köprü Mahallesidir". Adını Savakça Deresi üzerindeki köprüden aldığı anlaşılan bu mahalle günümüzde Sevadiye olarak bilinen ve Savakça Deresi'nin yanında bulunan mahalledir. Diğer üç gayrimüslim mahallesinin adlarının da çok doğru okunduğu söylenemez. Kentin ortasında yer alan ve bu 1523 tarihli defterin yanısıra 26 no'lu ve 1576 tarihli defterde de bulunmayan Bozahane Mahallesi , 1688 ve 1845 tarihli iki cizye defterinde kayıtlıdır [90 ; 91]. 1845 tarihli defterde kırkdokuzu Ermeni ve onyedisi Rum altmışaltı vergi nüfusu barındırdığı görülen ve 1523 yılındaki defterde "Vartan" adıyla kayıtlı olan Ermeni Mahallesi olabilir.

Amasya Merkez Kazası'nın (Nefs-i Amasya) bu sözünü ettiğimiz 387 no' lu defterde vergi nüfusu, yekun olarak 52 mahalle, 2 cemaat ve 1 taife'de 324 Gebren (Gayrimüslim) ve 1561 İslam olmak üzere toplam 1885 olarak kaydedilmiştir. [14, s. 355]. Mahallelerde kayıtlı olan vergi nüfusu tek tek toplandığında da İslam nüfusu bir sayı farkla 1562 çıkmakta, gayrimüslim nüfusu ise dört mahallede 222 ve iki cemaat ve bir taife de 102 olmak üzere yine 324 çıkmaktadır. Jennings toplam vergi nüfusunu

435'i gayrimüslim 1990 olarak göstermiştir ki bu sayıyı nasıl bulduğu anlaşılmamaktadır [92, s.37].Genel toplam da gösterilmemiş olan beş köyün vergi nüfusunu eklemiş olsa bu gayrimüslim sayısının 583 olması gerekirdi. Kaldı ki böyle bir toplam da, köylerin üçünde vergi alınacak nüfus kaydedilmiş diğer iki köyün vergisi ise götürü olarak saptanmış olduğundan, eksik sonuç verecektir. Bu 1885 olarak kaydedilen vergi nüfusunu 4 katsayısı ile çarparsak kent nüfusu 7540 olarak çıkar. Bu katsayıyı 3 ve 5 limitlerinde tutarsak yaklaşık 5500-9500 arası bir nüfus karşımıza çıkar.

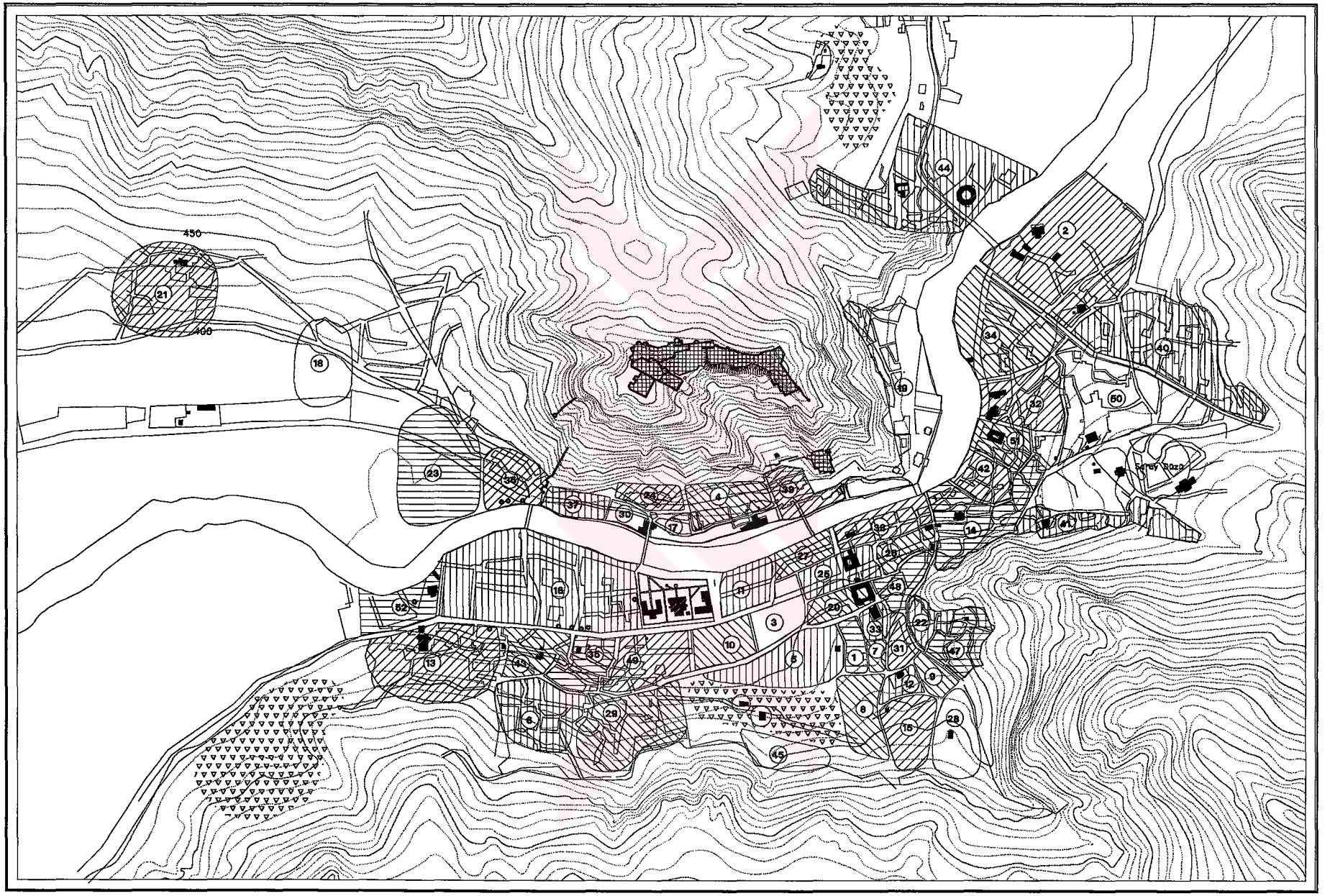
Tablo 5. 6. Başbakanlık Arşivi, H. 929 (1523) Tarih ve 387 No'lu Tapu Tahrir Defteri'ndeki Mahalle Adları

A. Yeri Kesin Olarak Bilinenler

No	Mahalle Adı	No	Mahalle Adı
1	Acem Ali	27	Alçak Köprübaşı
2	Bayezid Paşa	28	---
3	Bozahane	29	Kübçügöz (Göbçügöz)
4	Cami-i Şehr-i Enderun	30	---
5	Mescid-i Serasker Mahmud Bey	31	Mescid-i Kılıççı .?.
6	Şeyh Kırık	32	Mehmed Paşa
7	Çırakçı	33	Cami-i Pervane
8	Darüsselâm	34	Toğrakiye
9	Dere Mescid	35	Receb Halife
10	Devehane	36	Meydan-ı Mescid-i Sebküddin
11	Eski Kethûda	37	Ahi Sa'deddin
12	Kilise	38	Saraçlar
13	Gökmedrese	39	Saray
14	Gümüşoğlu	40	Savakça Köprü (Gebren)
15	Mescid-i Hacı Hamza	41	Sofiler
16	İmaret-i Sultan Bayezid Han	42	---
17	---	43	Şamice
18	---	44	Şamlular
19	---	45	---
20	Mescid-i Hoca Süleyınan	46	---
21	Hızır Bey	47	Temenna
22	Eslem	48	Uzun Mustafa
23	Mescid-i Kamerüddin	49	Üçler-i Kibar
24	Karatay der Şehr-i Enderun	50	---
25	Mescid-i Dede Kasım	51	Müeyyidzade
26	Kocacıkoğlu	52	Yörgüç Paşa

B.Yeri Bilinmeyenler

Adı	Adı
Mescid-i Kutbüddin (Sur İçinde)	Alaca Mescid
Hak-i Zir (?) der Şehr-i Enderun	..?..
Aşağı Pazar	Vartan ( )
Du'a	Andreyas veya Andreyani ( )
Mevlana Sufî	Yorgi namıdiğer Papas

Şekil 5.8 H.929 (1523) Tarih ve 387 No'lu Tapu Tahrir Defterine Göre Amasya Mahalleleri

5. 2. 2. 16. Yüzyıl Ortasından 20. Yüzyıla Kadar Amasya Sancağı

16. yüzyılın 2. yarısına kadar büyük artış gösteren imar faaliyetlerinin özellikle anıtsal nitelikteki yapıların bu yıllardan sonra azaldığı görülür. Bunda bölgede yaşanan karışıklıklar ve İran savaşlarının etkisi kuşkusuz büyüktür. Ancak Osmanlı ekonomisini etkileyen genel nedenler kentlerin sosyo-ekonomik yapılarında değişikliklere yol açmıştır. Kısaca sıralarsak 15. yüzyıldaki askeri eylemlere, kazanılan topraklara bağlı olan yüksek gelirler artık görülemez. Batıdaki gelişmeler, yeni ticaret yollarının kullanılmaya başlaması Osmanlıların denetimindeki ticari yolların etkinliğini azaltır. Örneğin Osmanlılar ve İran arasındaki karşılıklı abluka sonucu 1617'den sonra İngilizler İran ipeğini, Hint denizi yoluyla, doğrudan almaya başlarlar ve Osmanlılar baharat ticaretini 1630'dan sonra tamamen yitirirler [93, s. 666, 674-76]. 16. yüzyıl sonlarında, gelişen Avrupa endüstrisi için gerekli ham maddelerin, Avrupa'nın alım gücünü arttıran Amerikanın değerli madenleriyle Türkiye'den sağlanmaya başlaması [93, s. 657-58] bunlarla yarışamayan yerli üreticiyi zora sokmuştur; 18. yüzyıldan sonra batıda gelişen seri üretim, Anadolu'ya sürülen makine ürünleri bu baskıyı arttırmış [94, s. 624], özellikle Bursa, Amasya gibi önemli dokuma endüstrisinin bulunduğu merkezlerdeki yerli üreticinin giderek küçülmesine yol açmıştır. 19. yüzyılın başında yapılan ticaret anlaşmaları yerli ve yabancı ürünler için farklı vergi uygulamalarını getirmiş ve yerli endüstrinin sonunu hazırlamıştır [95, s. 433]. Devletin azalan gelirleri, yeni vergi uygulamalarını getirmiş, Sipahinin yerini mültezim almış [96, II, s. 336, 412] ve bunun getirdiği kırsal kesimlerdeki huzursuzluk da yukarıda sözünü ettiğimiz karışıklıkların büyük ölçüde nedeni olmuştur.

15. yüzyılda Amasya'da şehzade ve sipahilerin kontrolünde toplanan verginin bir bölümü imar uygulamaları, vakıfların oluşturulmasıyla tekrar kente dönerken 16. yüzyıldan sonra, anlatılan nedenlerle bu uygulamalar çok azalmıştır. Kırsal kesimdeki tarım ve kentlerdeki endüstri üretiminde bu sıkıntılar yaşanırken yabancıların ve azınlıkların elinde olan ticari faaliyetlerin bir ölçüde canlılığını sürdürdüğü görülmektedir. Baharat yolunun Osmanlıların elinden çıkmasına karşılık 15. yüzyılın önemli Bursa-Tebriz ticaret yolu (İpek Yolu) İran ile sürdürülen "Ticaret Yolu" savaşlarının kesilmesinden (1639) sonra tekrar işlemeye başlamıştır [93, s. 673-76]. Bu yolun bir kolunda yer alan Amasya da ticari canlılığını korumuştur. Kentin en büyük ticari yapısı olan "Taş Han"ın yapımı 17. yüzyıl sonunda gerçekleşmiştir. Rahtıvan Mehmed Paşa tarafından H. 1110 (1698-99)'da yaptırılan [[13, s. 134] ve büyük bir alana yayılan, iki katlı, geniş bir avlusu olan dikdörtgen planlı bu han Hoca Süleyman mahallesinde, Ekin/Saman Pazarı yanında bulunmaktadır. Evliya Çelebi'nin

saydığı hanlardan altı adetinin 1553 yılı öncesine ait olduğu daha önce belirtilmişti (Bölüm 5. 2. 1. 2]; diğer ikisi Sarı Mehmed Ağa ve Rıdvan Ağa Hanları'dır. Sarı Mehmed Ağa 1644'de Helkis Köprüsün onarımını yaptırdığına göre [29, I, s. 93] adını taşıyan han da büyük bir olasılıkla 17. yüzyıl ortalarında yapılmış olmalıdır. H. Hüsameddin, Mirzazade Mehmed Bey tarafından H.990 (1582-83) yılında Kocacık Hamamı'nın batısında, yol üzerinde bir han yaptırıldığını bildirmektedir [29, I, s. 282; III, s. 328] ki, bu da ana ticaret aksı üzerinde, Aşağı Pazar yakınlarında olduğu anlamına gelmektedir. Aynı yazarın varlığını duyurduğu bir başka han da H. 1161 (1748) yılında Hacı Osman Bey tarafından Hoca Süleyman Mahallesi'nde yaptırılmıştır [29, I, s. 136].

Görüldüğü gibi Amasya'dan geçen ticaret yolunun önemini koruması ve bunun sonucu kentin ticari aktivitesini sürdürmesi bu dönemde, bugün var olan Taş Han ile varlığı bildirilen en azından üç hanın kent strüktürüne eklendiğini göstermektedir. Bunlara yine ana ticaret aksı üzerinde yer alan (daha önce sözünü ettiğimiz) Kağnı veya Evliya'nın deyimiyle Kanlı Pazarı'nı ekleyebiliriz. Ancak 16. yüzyıl ortalarından 19. yüzyıla gelene kadar kentte başka önemli bir yapının inşa edildiğini göremiyoruz. 250 yıl gibi uzun bir süre içinde yapımı gerçekleştirilen ve günümüze kadar gelebilen yapı hemen hemen hiç yoktur. II. Kaya Paşa tarafından Temenna Mahallesinde yaptırılan mescidin bugünkü Temenna Mescidi olduğu onaylanırsa, bu dönemden kalan tek yapının bu yapı olduğu görülür ki bunun da yapım tarihi 1567 dir. Bu süre içinde varlığını özgün kaynaklara dayanarak kanıtlayacağımız yapı sayısı da azdır (Tablo. 7). Ancak H. Hüsameddin tarafından varlığı bildirilen yapıların büyük bir bölümü bu yazar tarafından 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başında gözlendiğinden varlıklarına kesin gözüyle bakabiliriz (Tablo. 8). Bu yapıların büyük bir bölümünün küçük boyutta tekke ve medreselerden oluştuğu anlaşılmaktadır.

Tablo 5. 7. 16. Yüzyıl Ortasından 20. Yüzyıl Arasında Varlığı Özgün Kaynaklarca Doğrulanan Yapılar

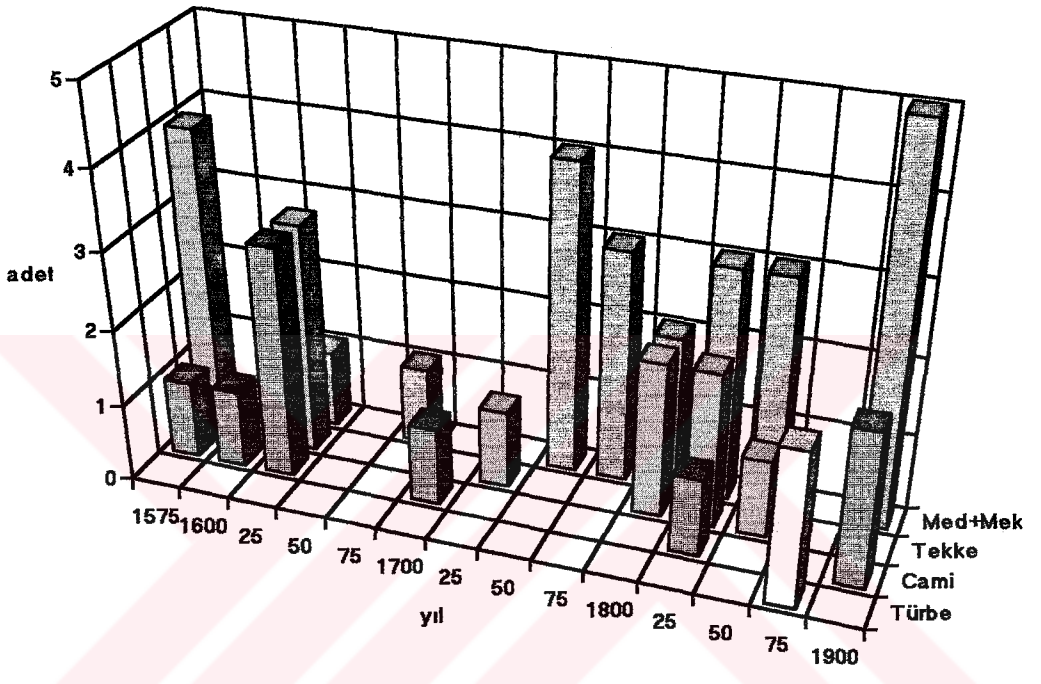
Adı	Tarihi	Mahallesi	Kaynak
Kadı Hayreddin Ağa Mescidi	1579	Mehmed Paşa	67, n.28375; 29,I, s. 169.
Şeyh Ahmed Efendi Mescidi	1609	Hacı İlyas	67, n.20297,6320.
Şeyh Mehmed Ağa Darülkurrası	1662-3	Mehmed Paşa	19; 29,I, s. 266.
Fatimiye Mederesesi	1740	Gümüşlü	71, n.2366; 29, I, s.301.
Taş Han Şadırvan Mescidi	1776	Taş Han Avlusu	67, n.8641, 24076
Hayriye (Yukarı Bakacak)Medresesi	1795	Gök Medrese	71, n.1095;29, I, s.287.

Tablo 5. 8. 16. Yüzyıl Ortasından 20. Yüzyıl Arasında Varlığı İkincil Kaynaklardan Öğrenilen Yapılar

Adı	Tarihi	Mahallesi	Kaynak
Şeyh Abdal Tekkesi	*1554*	*Sofular*	*29, I, s.234.*
Kuşbaz Tekkesi	*1554*	*Yakub Paşa*	*29, I, s.240.*
Hızır Paşa Tekkesi	*1563-4*	*Şamice*	*29, I, s.230.*
Gülabi Tekkesi	*1565-6*	*Enderun*	*24, s.188;*
Müftüoğlu Tekkesi	*1602-3*	*?*	*29, I, s.246.*
Kağnı (Kanlı) Ali Ağa Tekkesi	*1608-9*	*Devehane*	*24, s.188;29, I, s.239.*
Mustafa Ağa Mescid ve Mektebi	*1609*	*Helkis*	*29, I, s.170.*
Kutub Tekkesi	*1619*	*Hacı İlyas*	*29, I, s.239.*
Murad Ağa Mescidi	*1620*	*Savakça*	*29, I, s.151.*
Çöplüce Mescidi	*<1642*	*Yakub Paşa*	*24, s.187.*
Ehlullah Tekkesi	*1654*	*Hızır Paşa*	*29, I, s.226.*
Eligüzel Mehmed Ağa Mescidi	*1689*	*Pervane*	*29, I, s.118.*
Nuh tekkesi	*1704-5*	*Çeribaşı*	*29, I, s.251.*
Osmaniye Medresesi	*1736-7*	*Karatay*	*29, I, s.300.*
Fezziye Medresesi	*1738-9*	*Gök Medrese*	*29, I, s.302.*
Hacı Osman Ağa Hanı	*1748*	*Hoca Süleyman*	*29, I, s.136.*
Sungurlu medresesi	*1749-50*	*Pervane*	*29, I, s.294*
Bekir Bey Medresesi	*1751*	*Köprübaşı*	*29, I, s.275.*
Narlı Bahçe Medresesi	*1753-4*	*Hacı İlyas*	*29, I, s.309.*
Kaşifiye Medresesi	*1761-2*	*Eski Kethuda*	*29, I, s.305.*
Şeyhoğlu Tekkesi	*1776*	*Gümüşlüzade*	*29, I, s.233.*
Rahmaniye Medresesi	*1791-2*	*Savakça*	*29, I, s.291.*
Tayyar Paşa (MeydanKapısı)edresesi	*1803*	*Sebküddin*	*29, I, s.298.*
Benderli medresesi	*1813*	*Kocacık*	*29, I, s.276.*
Çöplüce Medresesi	*1819-9*	*Yakub Paşa*	*29, I, s.280.*
Şehir Kethudası Tekkesi	*1822-3*	*Acem Ali*	*29, I, s.232.*
Üçler Tekkesi	*1822-3*	*Üçler*	*29, I, s.227.*
Sünbül Mehmed Efendi	*1829*	*Gök Medrese*	*29, I, s.164.*
Ak Hasanoğlu Tekkesi	*1829-30*	*Eski Kethuda*	*29, I, s29,226.*
Tekke Medresesi	*1832*	*Çevikçe*	*29, I, s.280.*
Kapanzade Medresesi	*1842*	*Devehane*	*29, I, s.304.*
Bektaş baba Türbesi	*1867*	*Sofizade*	*29, I, s.187.*
Saraçhane Medresesi	*1882*	*Saraçhane*	*29, I, s.291.*
Hacı Osman Bey	*1883*	*Köprübaşı*	*29, I, s.162.*
Mehmed Bey Medresesi	*1891*	*Mehmed Paşa*	*29, I, s.308.*
Sofular Medresesi	*1892*	*Sofular*	*29, I, s.295.*
Hacı Hamza Efendi Medresesi	*1894*	*Bayezid Paşa*	*29, I, s.281.*
Hasan Efendi Mescidi ve Mektebi	*1900*	*Tatar*	*29, I, s.119.*

19. yüzyılda ise Nizam-ı Cedid ve Tanzimat rüzgarıyla oluşturulan kışla, okul ve benzeri askeri, idari ve eğitim yapılarıyla yol düzenlemeleri kent strüktürüne eklenen değişik ölçekte elemanlar olarak görülmektedir. 18. Yüzyılın sonunda Hızır Paşa mahallesi'nde Nizam-ı Cedid Ocağı ve Konağı inşa edilir [29, IV/Ek, s.172]. 1863-65 yılları arasında Amasya'da olaylı bir mutasarrıflık dönemi geçiren Ziya Paşa da bazı

düzenlemeler yapmıştır. Sel Ağzı'nda ve ana yol üzerinde, II. Bayezid Külliyesi civarında bazı bölgeleri istimlâk ederek meydanları ve yolları genişletmiş ve bu çalışmalar sırasında Garipler Mescidi, Narlı Bahçe Medresesi ve başka bazı yapıları yıktırmıştır. Ayrıca Helkis Mahallesi'nde 1864'de bir Hükümet konağı, hapihane ve tegrafhane, Saraçhane Mahallesi'nde harap olan Alaca Yahya Medreses'ini yıktırarak yerine bir rüşdiye yaptırmıştır [29, I, s. 170, 273; 97].

Şekil 5. 9. 1553-1900 Yılları Arasında Varlığı Kaynaklardan Öğrenilen Yapıların Yıllara ve Türlerine göre Dağılımı

19. yüzyılda bunlardan farklı nitelikte ve bugün de ayakta duran uygulamalar olarak Azeriler Cami ve Türbesi, Yukarı Türbe ve İhsaniye Camisi gösterilebilir. Azeriler ve Şirvani adlarıyla da anılan ve H.1304 (1887)'de başlayıp H.1310(1892)'da bitirilen Şeyh Hamza-i Nigâri Camisi [29, I, s.112; 76, s. 251] tek kubbeli, üç açıklıklı bir son cemaat yeri olan ve kesme taştan inşa edilen bir yapıdır. Yapının ilginç olan yanı, sonradan camiye bitişik olarak yapılan büyük boyuttaki türbesinin caminin içine açılmasıdır. Yine Şirvani adıyla da tanınan ve kubbe ile örtülü mescid ve türbe hacimlerinden oluşan, Şirvanizade Mehmed Rüşdi Paşa tarafından, H.1287 (1869) yılında yaptırılılan [29, I, s. 202; 76, s. 272] Yukarı Türbe Şamlar Mahallesi'nin üzerindeki mezarlığın içinde bulunmaktadır. İhsaniye veya Tatarlar adıyla tanının Cami ise Rus savaşı nedeniyle Türkiye'ye gelen ve Amasya'da Şamlılar Mahallesi'nin

kuzeyinde Samsun yolunun iki yanına iskan ettirilen Tatar göçmenlerince H.1290 (1873)'de yaptırılmıştır. Bu yapılara 19. yüzyılın hemen başında Gümüşlüzade Mahallesi'nde Abdurrahman Abdi Ağa'nın yaptırdığı, daha mütevazi nitelikteki Eğri Cami'yi [29, I, s. 167] ekleyebiliriz.

Bunların yanında yine nicelik olarak çok gözüken ancak 17 ve 19. yüzyıllar arasında yapılanlarla benzer nitelikte, çoğu medrese olan ve varlığı yine H. Hüsameddin tarafından duyurulan yapıların inşası sürmüştür. Ancak Yazarın betimlemelerinden bunların hemen hemen hepsinin küçük boyutta, bazan tek odadan ibaret ve çoğunun ahşap nitelikte olduğu anlaşılmaktadır [29, I, s 275-311]. Kentteki normal bir ev görünümünden farklı olmayan bu elemanların kent dokusuna yeni perspektifler kazandırmadığı açıktır.

Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi, H.984 (1576) tarih ve 26 No'lu tapu tahrir defterinde kent merkezinde 53 mahalle bulunmaktadır (Tablo 5.9, Şekil 5.10). Ancak Bunlardan üçü "Mahalle-i Müeyyidzade ma' Mahalle-i Ya'kubiye ve Alaca Mescid" olarak kayıtlıdır. BBTTD 387'de görülen dört Hıristiyan mahallesi'nden üçü bu defterde de ayni adlarla (Vartan / [illegible], Andreyas veya Andreyani / [illegible], Yorgi nam-ı diğer Papas) olarak Savakça Köprü Mahallesi de bugünkü adıyla Sevadiye olarak kayıtlıdır. Yine BBTTD 387 'de yer alan iki cemaat (Cemaat-ı Nasara ve Cemaat-ı Yahudiyan) bu defterde de bulunmaktadır. Bunun dışında bazı İslam mahallelerine az sayıda da olsa Gayrimüslim nüfus karıştığı görülmektedir. Bunlar, Mescid-i Dede Kasım nam-ı diğer Kazancı (2), Bayezid Paşa (1), Mescid-i Çeribaşı Mahmud Bey (2) ve Eski Kethuda (9) Mahalleleridir. Bir önceki defterde yer alan Mevlana Sofi Mahallesi bu defterde bulunmamaktadır. Buna karşılık bu defterde yeni üç mahalle adı görülmektedir ki bunlardan Sofioğlu'nun yeri bellidir ve Sofi sözcüğü'ne dayanarak bunun önceki defterde yer alan Mevlana Sofi karşılığı olmasının olasılıklardan biri olduğu daha önce belirtilmişti. Diğer iki mahalleden biri Şah Çelebi olup yeri hakkında bir değerlendirme yapma olanağı görülmemektedir. Diğer Mahalle sur içinde yer aldığı anlaşılan Hızır Bey Mahallesi'dir. Ayni defterde yer alan diğer Hızır Bey Mahallesi'nin sur dışındaki Hızır Paşa Mahallesi olduğu anlaşılıyor. Bu defterdeki sayıma yine kente bağlı köyler (Karye-i Şeyh Cu'i, Karye-i Ziyare vb.) eklenmiştir. Bunları değerlendirme dışı tuttuğumuzda kent içinde 415'i gebran olmak üzere toplam 2837 vergi nüfusu karşımıza çıkmaktadır. Jennings merkez kazaya (Nefs-i Amasya'ya) bağlı bu sözünü ettiğimiz karyeleri de toplama eklediği için 775 gebran toplam 3326 vergi nüfusu çıkarmıştır [92, s.38]. Aradaki fark bu köylerden gelmektedir. BBTTD 387 ile karşılaştırdığımızda % 50.5 bir artış gözlenmektedir.

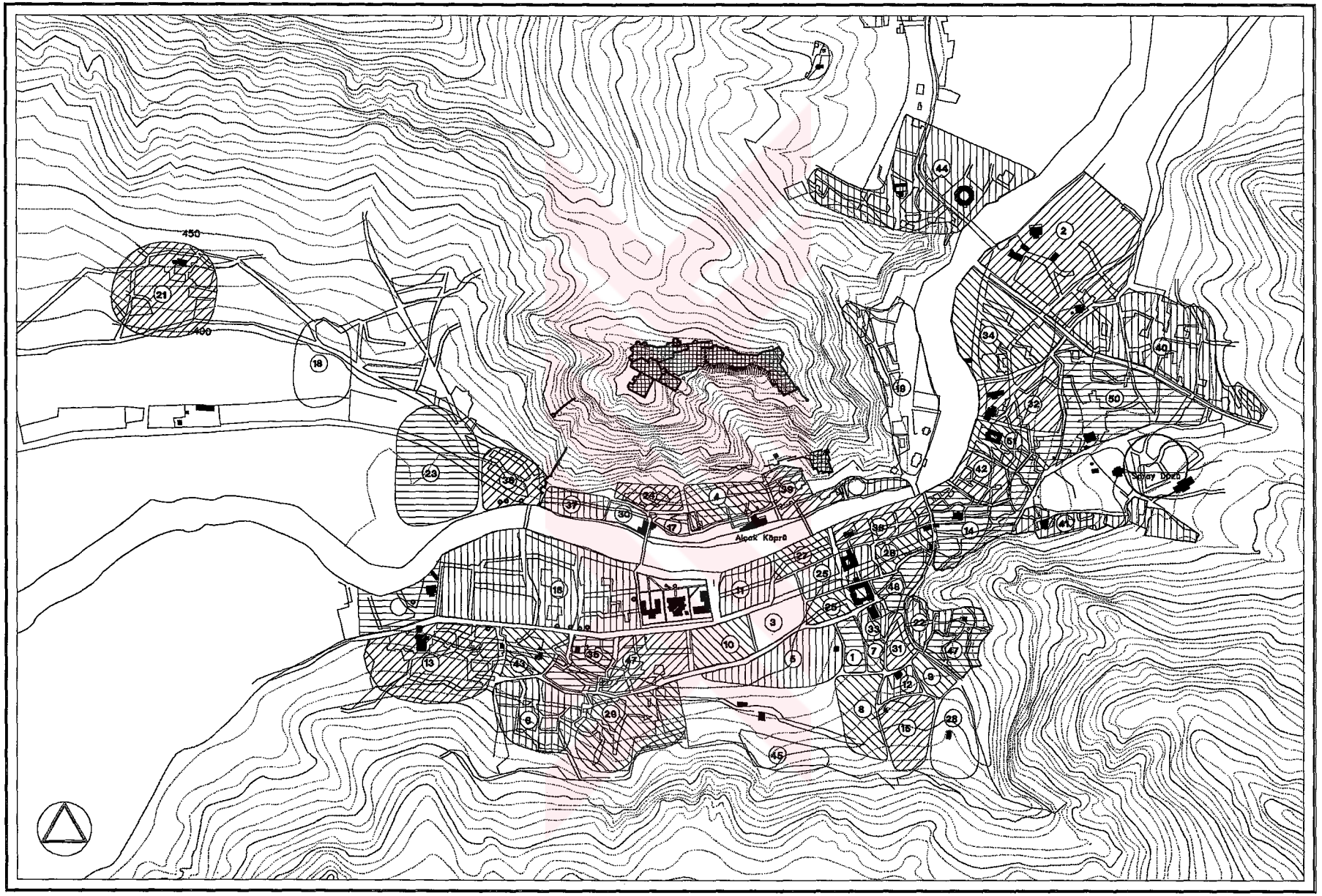
Tablo 5. 9. **Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi, H. 984 (1576) Tarih ve 26 No'lu** Tapu Tahrir Defteri'ndeki Mahalle Adları

A. Yeri Kesin Olarak Bilinenler

No	Mahalle Adı	No	Mahalle Adı
1	Acem Ali	27	Alçak Köprübaşı
2	Bayezid Paşa	28	---
3	---	29	Kübceğiz
4	Cami-i Şehr-i Enderun	30	---
5	Mescid-i Serasker Mahmud Bey	31	Mescid-i Kılıççı
6	Şeyh Kırık	32	Mehmed Paşa
7	Çırakçı	33	Cami-i Pervane
8	Darüsselâm	34	Doğrak
9	Dere Mescid	35	Receb Halife
10	Devehane	36	Aşağı Meydan-ı Mescid-i Sebküddin
11	Eski Kethûda	37	Ahi Sa'deddin der Şehr-i Enderun
12	Mescid-i Kilise	38	Saraçlar
13	Gök Medrese	39	Saray der Şehr-i Enderun
14	Gümüşoğlu	40	Sevadiye
15	Mescid-i Hacı Hamza	41	Sofiler
16	İmaret-i Merhum Sultan Bayezid Han	42	Sofioğlu
17	---	43	Şamice
18	---	44	Şamlular
19	---	45	---
20	Mescid-i Halife Süleymanoğlu n.d. ?	46	---
21	Hızır Bey	47	Temenna
22	Eslem	48	Uzun Mustafa
23	Mescid-i Kamerüddin	49	Üçler
24	Karatay der Şehr-i Enderun	50	---
25	Mescid-i Dede Kasım n.d. Kazancı	51	Mahalle-i Müeyyidzade ma' Mahalle-i Ya'kubiye ve Alaca Mescid
26	Kocacıkoğlu		

B.Yeri Bilinmeyenler

Adı	Adı
Mescid-i Kutbüddin der Şehr-i Enderun	Şah Çelebi
Hak-i Zir (?) der Şehr-i Enderun	Vartan ( )
Aşağı Pazar	Andreyas veya Andreyani ( )
Du'a n.d. Bezzasistan	Yorgi nam-ı diğer Papas
Hızır Bey der Şehr-i Enderun	

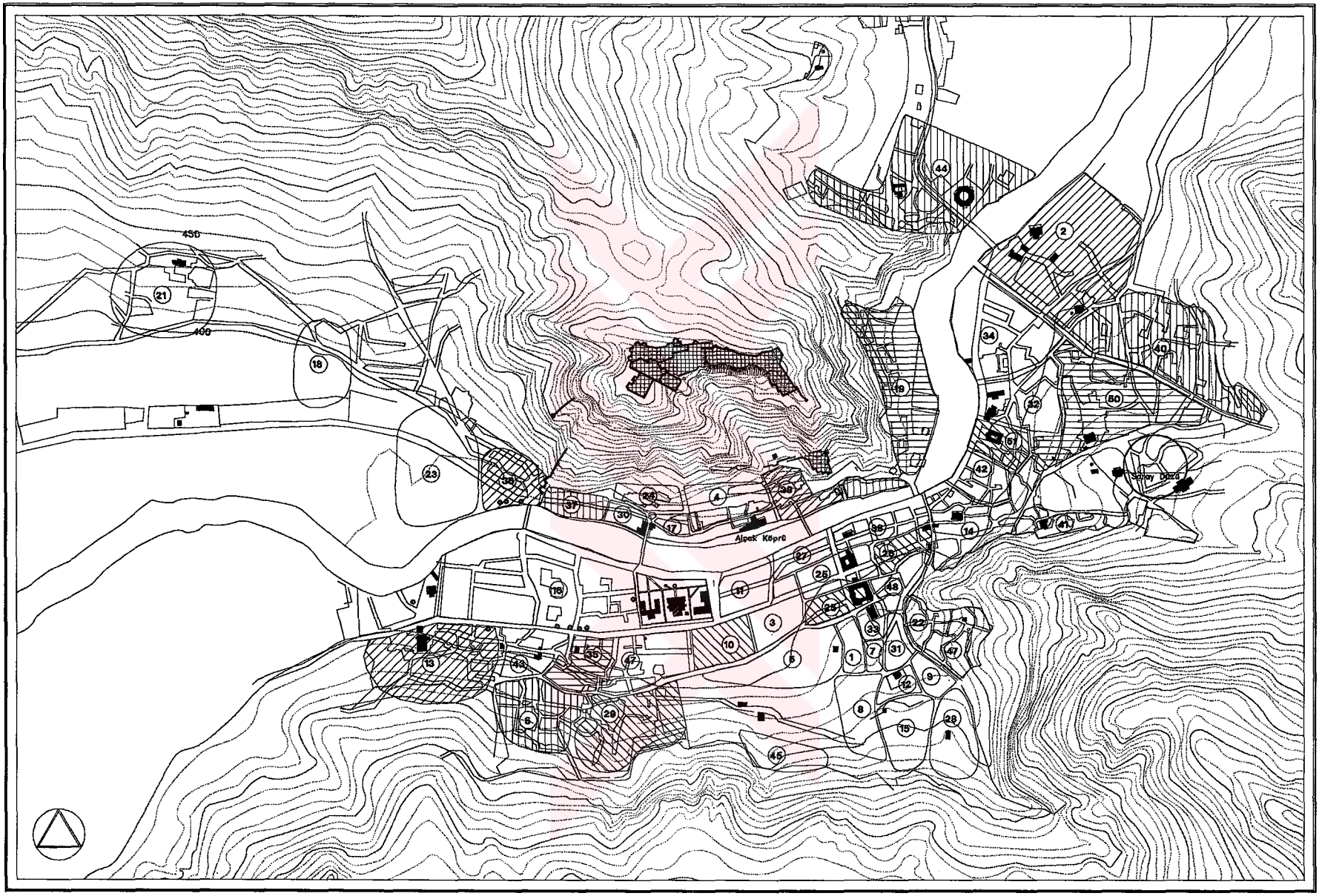

Şekil 5.10. H.1052 (1576) Tarih ve 26 No'lu Tapu Tahrir Defterine Göre Amasya Mahalleleri

Tablo 5. 10. **Başbakanlık Arşivi, H. 1052 (1642) Tarih ve 776 No'lu Tapu Tahrir Defteri'ndeki Mahalle Adları**

A. Yeri Kesin Olarak Bilinenler

No	Mahalle Adı	No	Mahalle Adı
1	---	27	--
2	Bayezid Paşa	28	---
3	---	29	---
4	---	30	---
5	---	31	---
6	Şeyh Kırık ma' Hankâh	32	---
7		33	---
8		34	---
9		35	Receb
10	Devehane	36	Sebküddin
11		37	Sa'deddin
12		38	---
13	Gök Medrese	39	---
14	---	40	Sevadiye-i Asliye
15	---	41	---
16	---	42	---
17	---	43	---
18	---	44	Şamlu
19	Bağ-ı Herkiz	45	---
20	---	46	---
21	---	47	---
22	---	48	---
23	---	49	---
24	---	50	Ya'kub Paşa
25	---	51	Yâkutiye nam-ı diğer Ya'kub Paşa
26	Kocacık	52	---

Şekil 5.13. H.1052 (1642) Tarih ve 776 No'lu Tapu Tahrir Defterine Göre Amasya Mahalleleri

Tablo 5. 12. Başbakanlık Arşivi, H. 1099 (1688) Tarih ve 1111 No'lu Cizye Defteri'ndeki Mahalle Adları

A. Yeri Kesin Olarak Bilinenler

No	Mahalle Adı	No	Mahalle Adı
1	Acem Ali	27	Köprübaşı
2	Bayezid Paşa	28	---
3	Bozahane	29	---
4	Cami-i Enderun	30	Kurşunlu
5	Çeribaşı	31	Kılınççı
6	---	32	Mehmed Paşa
7	Çırakçı	33	Pervane
8	Darüsselâm	34	---
9	Dere Mescid	35	---
10	Devehane	36	---
11	Eski Kethûda	37	---
12	---	38	Saraçhane
13	Gök Medrese	39	Saray
14	Gümüşlüzade	40	Yukarı Savadiye
15	Hacı Hamza		Aşağı Savadiye
16	---	41	Sofiler
17	Hatuniye	42	Sofizade
18	---	43	Şamice
19	---	44	---
	---	45	---
20	Hoca Süleyman	46	---
21	---	47	Temenna
22	---	48	--
23	Kamerüddin	49	---
24	Karatay	50	---
25	Kazancı	51	Yâkutiye nam-ı diğer Ya'kubiye
26	---		

B. Yeri Bilinmeyenler

Yahudiyan

Bu defterde iki mahallenin adı okunamamıştır. Yâkutiye Mahallesi de nam-ı diğer Ya'kubiye olarak kayıtlıdır. Benzer bir kayıt 776 no'lu ve H.1052 (1642) tarihli tapu tahrir defterinde de vardır ve ayrıca kaydidilen Ya'kub Paşa Mahallesi'nden başka Yâkutiye Mahallesi nam-ı diğer Ya'kub Paşa olarak geçmektedir. Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğündeki 26 No'lu defterde de Yâkutiye'nin eski adı olan Müeyyidzade Mahallesi'nin Ya'kubiye Mahallesi ve Alaca Mescit Mahalleleri ile ayrı adlarda ama bir kalemde yazılı olduğu daha önce söylenmişti. Diğer cizye defterinde (H.1261/1845

tarihli ve 3878 No'lu defter) ise Ya'kub Paşa veya Ya'kubiye adları geçmemektedir. Bu iki mahallenin yan yana iki ayrı mahalle iken daha sonra birleştiği en yakın olasılıktır.

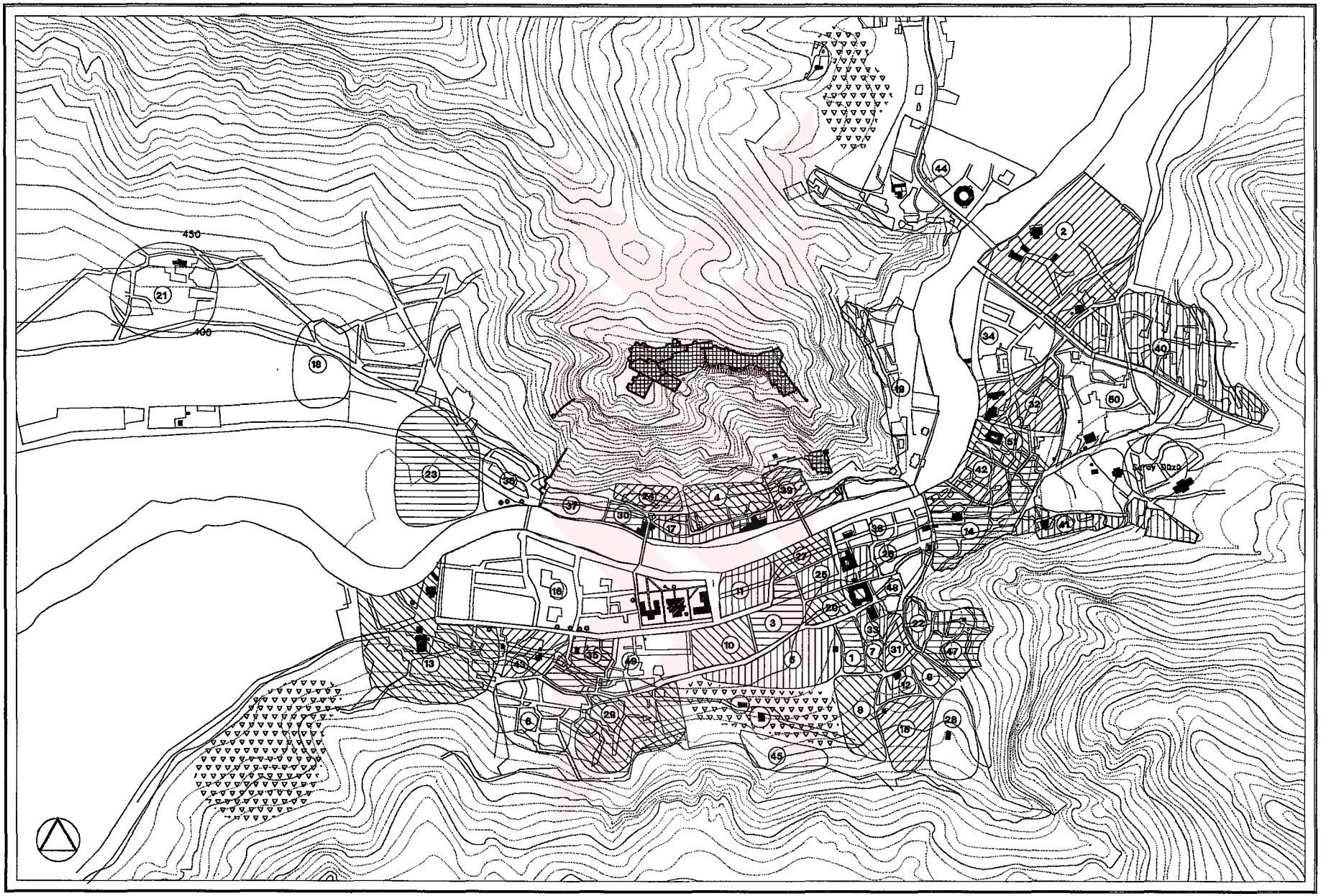
ablo 5. 12. Başbakanlık Arşivi, H. 1261 (1845) Tarih ve 3878 No'lu Cizye Defteri'ndeki Mahalle Adları

A. Yeri Kesin Olarak Bilinenler

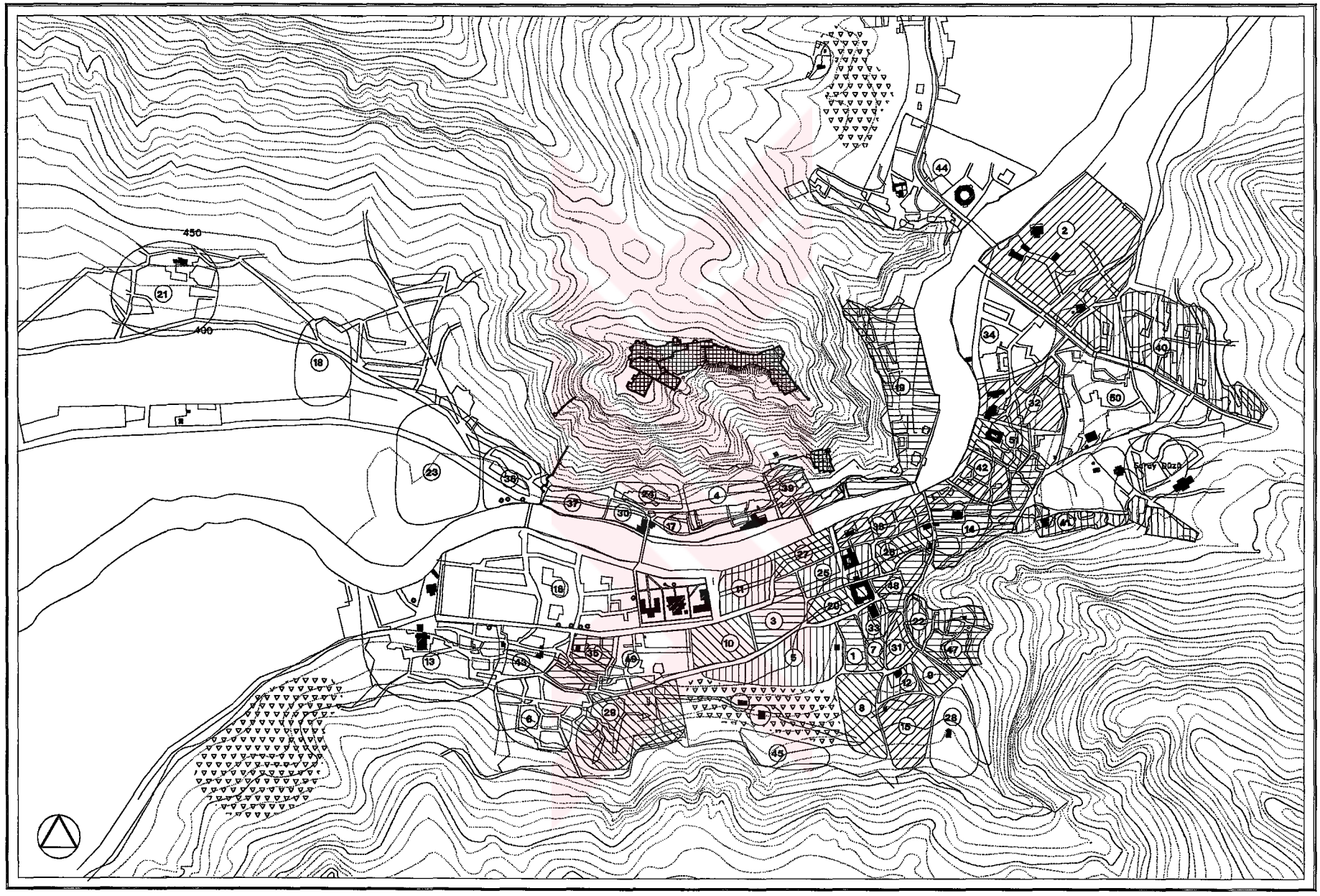
No	Mahalle Adı	No	Mahalle Adı
1	Acem Ali	27	Köprübaşı
2	Bayezid Paşa	28	---
3	Bozahane	29	Kübceğiz
4	---	30	---
5	Çeribaşı	31	Kılınççı
6	---	32	Mehmed Paşa
7	Çırakçı	33	Pervane
8	Darüsselâm	34	---
9	Dere Mescid	35	---
10	Devehane	36	---
11	Eski Kethûda	37	---
12	Fethiye	38	Saraçhane
13	---	39	Saray
14	Gümüşlüzade	40	Yukarı Savadiye
15	Hacı Hamza		Aşağı Savadiye
16	---	41	Sofiler
17	---	42	Sofizade
18	---	43	---
19	Sade Helkis	44	---
	Bağ-ı Helkis	45	---
20	Hoca Süleyman	46	---
21	---	47	Temenna
22	---	48	Uzun Mustafa
23	---	49	---
24		50	---
25	Kazancı	51	Yâkutiye
26	Kocacık		

B.Yeri Bilinmeyenler

Pazar-ı Sufli

Şekil 5.12 H.1099 (1688) Tarih ve 1111 No'lu Cizye Defterine Göre
Amasya Mahalleleri

Şekil 5.13. H.1261 (1845) Tarih ve 3878 No'lu Cizye Defterine Göre Amasya Mahalleleri

İncelenen üçüncü tapu tahrir defteri Başbakanlık Arşivi'ndeki H.1052 (1642) tarih ve 776 No'lu defterdir. Bu defter eksik ve bozuk olup yalnızca 17 mahalle görülmektedir. Bunlardan birinin adı yırtılmış olup bir adetinin de okunamamaktadır. Diğer 15 mahalle yerleri bilinen mahallelerdir. Şeyh Cu'i Yerleşmesi diğer defterlerde merkeze bağlı karye olarak kayıtlı oldu halde burada mahalle olarak görülmektedir. Bu 17 mahallede 94 'ü zımmi olmak üzere 459 nüfus kayıtlıdır. Ayrıca defterde kent merkezinin toplam nüfusu da 1736 olarak kayıtlıdır. Ancak bu nüfusun içinde daha önceki defterlerde görülen merkeze bağlı 5 karyenin de bulunduğu sanılmaktadır. Zaten bir tanesi yukarıda sözünü ettiğimiz gibi 17 mahallenin arasında yer almıştır (Tablo, Plan). Bu defterdeki vergi nüfusunun diğerlerinden daha düşük olduğu görülmektedir. Bunun iki nedeni olabilir. Bilindiği gibi Yeşılırmak Havzası celali olaylarından en çok etkilenen bölgedir. Bölgeden kaçış söz konusudur. Bu tahrir, belki de, bu olaylardan sonra yapılan ilk tahrirdir. Ayaklanmaların hemen arkasından, devletin eski güçlü dönemlerinde olduğu kadar sağlıklı bir sayım yaptıramamış olması da ikinci olasılıktır. Söz konusu olan vergi saptanması amacıyla yapılan bir sayımdır. Halk her zaman bundan kaçmanın veya vergi yükünü hafifletmenin bir yolunu aramıştır.

Tablo 5. 13 Kentin 1523 ve 1576 Yıllarındaki Nüfus Tahmini

Defter	Tarih	Müslim	Gebran	Toplam	Katsayı 3	Katsayı 4	Katsayı 5
BBTTD 387	1523	1561	324	1885	5665	7540	9425
TK 26	1576	2422	415	2837	8511	11248	14185
BBTTD 776	1642	?	?	1736	5208	6944	8680

Yukarıdaki değrlendirmelerde 3-5 arası kat sayılar kullanılmıştır. Bu sayımlarda BBTTD387'de 1561 islam sayısının 471' inin, TKTTD 26'da ise 2837 toplam sayısının 1072 'sinin mücerred yani (12-35 yaş arasında bekar erkek) olduğu göz önüne alınırsa 5 katsayısının toplam tahrirle çarpılması bile büyük bir olasılıkla olduğundan büyük bir sayı ortaya çıkarmaktadır.

Evliya Çelebi aynı yıllarda Amasya' ya geldiğinde kentteki hane sayısını 5000 gibi yuvarlak bir sayıyla vermiştir ki bu da en azından 25-30 bin nüfus eder. Ancak Evliya'nın ad sayarak sıraladığı elemanlar dışında global verdiği değerleri her zaman ihtiyatlı karşılamak gerekir. Hele bunları ciddi demografik sayımlarla karşılaştırmak yanıltıcı olabilir. Nitekim yukarıdaki tahrir ne kadar eksik olursa olsun -ki bu eksiklik yalnızca bir varsayımdır- kentin nüfusu hakkında bir fikir veriyor. Örneğin Aktüre

[98, s.112], Evliya'nın verdiği sayıları Perrot'dan aldığı değerlerle karşılaştırarak 17. yüzyılda 25. 000 bin olan kent nüfusunun 19. yüzyıl ortalarında da 25 bin ile dengelendiği sonucuna varmaktadır. Aktüre'nin gerek bu makalesinde gerek "19. Yüzyıl Sonunda Anadolu Kenti Mekansal Yapı Çözümlemesi" adlı çalışmasında [99] çeşitli örnekler üzerinde Kentlerin fiziksel yapısı ile ilgili değerlendirmeler Amasya için de geçerlidir. Daha önceki değerlendirmelerimiz de bu yöndedir. Ancak bu kent nüfusunun hiç artmadığı anlamına gelemez. Artan nüfus topoğrafik sınırlara dayanmış olan gevşek dokunun yoğunlaşması biçiminde olmuştur. Yukarıda bulduğumuz nüfusa var saydığımız nüfus kaçağını da eklersek en fazla 10.000 dolaylarında bir sayıyla karşılaşırız. Aşağıda değerlendireceğimiz 1831 sayımı ile karşılaştırıldığında iki yüzyıl gibi bir süre için çok olmasa da % 50 gibi artış görülmektedir.

Tablo. 5. 14. Sivas Vilayet Salnamelerine Göre Amasya Kenti'nin Nüfusu

Kaynak No	Tarih	Hane	Müslim	G.Müslim	Toplam
[102]	H.1287/1870	-	3.021	2.578	5.599
[103]	H.1288/1871	3.164	4.773	3.168	7.941
[104]	H.1292/1875	3.842	9.382	6.252	15.634
[105]	H.1306/1888-89	3.813	14. 589	3.191	19.019
[106]	H.1308/1890-91	"	"	"	"
[107]	H.1325/1907	-	47. 396	11.640	59.036

19. yüzyılda nüfus ile ilgili daha ciddi sonuçlar da vardır. Örneğin 1831 nüfus sayımı -yine eksik bir sayım olmasına karşın- doğruya daha yakın sonuçlar yansıtmaktadır. Bu sayımda 12-35 yaşındaki yetişkinlerin yanında yaşlı ve çocuklarda sayılmıştır. Amasya Kazası'nın nüfusu 1319 vergi yükümlüsü ile 3007 yaşlı ve çocuk 4326 islam ve 2053 gayrimüslim olmak üzere toplam 6379 olarak verilmiştir. Ancak yine Karatekin , Kayabaşı ve Sıra Bağları'ndaki nüfus da bunlara eklenmiştir. Yani kentin merkez nüfusu 6214 olarak karşımıza çıkmaktadır. Buna kadın ve kız çocukları da eklersek en abartılı biçimde 15 bin civarında olduğunu onaylayabiliriz. Bu sayımdan sonra çeşitli kaynakların verdiği değerler 25-30.000 üzerinde değerler göstermektedir. Feruhan Bey 1847'de 25.000 [100, s. 34' deki alıntı], Perrot 1864 'de 25.000 [3, s. 455], Cuinet 1890'da 30.000 [101, s. 741]. Ancak salnamelerdeki değerler bu global sayıların altında gözükmektedir (Tablo). Sivas Vilayeti salnamelerine göre H.1287 (1870)'de toplam nüfus 5.599 [102], H.1288 (1871)'de 7.941 [103], bundan dört yıl sonra ise H.1292 (1875)'de 15.634 [104] olarak verilmiştir. Bu üçüncüsünde kadın-erkek tüm nüfusun sayıldığı görülüyor. H. 1306 (1888-89) [105] ve H.1308 (1890-

91) [106] değerleri ayni olup 1239 göçmen nüfusu da dahil 19.019 dur. Bu arada yeni bir sayım yapılmadığı anlaşılıyor. H.1325 (1907) [107] salnamesindeki değerler ise tüm karyeler ile birlikte sancak nüfusunu verdiği için karşılıştırma olanağı bulunmamaktadır. Bu sayı 59.036 dır.

BÖLÜM 6. SONUÇ

Yazılı kaynaklar Amasya ile ilgili bilgileri Pontos Krallığı'ndan öteye götürmemektedir. Pontos Krallığı'nın kurucusu Mithradates Ktistes'in İ.Ö. 3. yüzyılın başında gelip yerleştiği bu kalenin, Anadolu'da ekonomik ve askeri nedenlerle büyük imar faaliyetine girişen Persler'in egemenliği döneminde Kapadokya Satraplığı içinde oluşturulan sayısız askeri noktalardan biri olduğu en yakın olasılık olarak görülmektedir. Pontos Krallığı döneminde sayıları arttırılan var olanları da sağlamlaştırılan bu askeri üslerin çoğu Roma egemenliğinden sonra yok olmuş ise de Amasya Kalesi'nin eteklerinde oluşan kent kale ile bütünleşerek zamanımıza uzanmıştır. Bu süreç içinde, bazan bulunduğu vadinin doğal sınırlarına kadar yayılarak genişlemiş bazan da sur sınırları içine çekilmiş olarak yaşamış, ancak gerek kent olarak gerek askeri bir üs olarak Yeşilırmak Havzası içinde hemen hemen hiç bir zaman önemini yitirmemiştir.

Pontos Krallığı'nın önce yönetim merkezi sonra önemli bir kenti olan Amasya, özellikle ünlü Mithradates Eupatoria'nın ilgisiyle büyük ölçüde imar görmüş ve askeri ve stratejik konumunun yanısıra bir kültür merkezi olarak da önemini sürdürmüştür. Ticari yolların da kesiştiği bir noktada olması nedeniyle çabuk gelişen kent sur dışında da bugün kapladığı alanlara kadar yayılmıştır. Amasyalı Strabon'un betimlemeleri bunu açıkça göstermektedir. Roma savaşları ve kuşatmalarıyla tahrip olan ve hatta kale surları yıktırılan kentin Romalıların elinde de gelişmesini sürdürdüğü, döneme ait paralar ve yazıtlardaki ünvanlardan anlaşılmaktadır. Üzerinden geçen yolların ticari önemini sürdürmesi nedeniyle zengin bir kent olarak yaşayan Amasya İ.S.2'den sonra Galatia-Pontos'un metropolü olmuş ve paralarının üzerine Pontos'un en önemli kenti olduğunu yazdırmıştır.

Hıristiyanlığın yayılma yıllarında ve Bizans'ın Hıristiyan bir kenti olarak da gelişmesini sürdürmüştür. İmparatorluğun ve Doğu Kilisesinin zengin ve güçlü olduğu 7. yüzyıla kadar olan dönemde hem idari hem de dini yönden metropolis ünvanını taşıyan kentin strüktürüne eklenen yeni dine ait bilinen mimari elemanların hemen hemen hepsi 7. yüzyıl öncesine aittir. Bu yüzyıldan sonra, İran savaşları ve Arap

akınları nedeniyle Bizansın oluşturduğu yeni ordu ve yönetim sistemi içinde Armeniokon Teması'nın merkezi olan Amasya'nın daha sonra da önemli bir askeri nokta ve sığınak yeri olduğu görülür. 7. yüzyıl öncesinin gelişmiş Hıristiyan-Bizans Kenti, artık, genişlediği alanları terkederek surlarına kapanmış bir "Kastron" dur. Türkler'in eline geçene kadar Stratejik konumu ve kolay ele geçirilemez bir askeri üs olma özelliği ile özellikle Yukarı Kalesi önem kazanmıştır.

Anadolu'da egemenlik kavgalarının yoğun olduğu Dânişmendliler döneminde kentin fazla bir gelişme kaydettiği söylenemez. Konya Selçukluları'nın Orta ve Doğu Anadolu'da siyasi birliği sağlaması, Akdeniz'in Antalya Limanı ile Karadeniz'in Sinop ve Samsun limanlarını denetim altına alması Anadolu'daki ticari hayatı hareketlendirmiştir. Bu limanlar ve doğu-batı arasındaki ticaret yollarının kavşağında Amasya Kenti tekrar büyük gelişme gösterir. Türklerin önce sur içini kullandıkları, savaşçılarla birlikte gelen göçebe Türkmen toplulukların ise sur dışında çeşitli noktalarda yerleşme birimleri oluşturdukları anlaşılmaktadır. Sur dışında ki bu çok odaklı gelişme topoğrafik sınırlara ulaşana kadar sürmüştür. Daha sonrada kentin nüfusu arttıkça bu bölgede gelişmeler yoğunlaşma biçiminde sürmüştür.

Anadolu'nun bir çok bölgesine yıkım ve tahribatı da birlikte götüren Moğolların elinde, Amasya gelişme gösteren kentlerden biri olmuştur. Bunun nedeni ister dolaylı ister doğrudan olsun kentin yönetiminin, egemenlik süreleri boyunca, Moğolların kontrolünde kalmasıdır. Gerçekten kentin en görkemli, etkileyici yapılarından üçü (Gök Medrese, Torumtay Türbesi, Şifahane) bu dönemin ürünleridir.

Kent, en büyük gelişmeyi Osmanlılar'ın ilk 150 yılında gösterir. Askeri ve ticari etmenlerin yanı sıra yönetimsel kararlar ve uygulamalarda kentlerin gelişmelerinin yönlendirilmesinde büyük önem taşırlar. İlk iki özelliği Pontos'dan bu yana taşıyan Amasya, Pontos'un başkenti olma özelliğini yitirdiğinden bu yana en büyük yönetimsel saygınlığa bu dönemde kavuşur. 150 yıl Osmanlı Şehzadelerinin yetiştirildikleri ve eğitildikleri bir yer olma özelliğini sürdürür. Bu Amasya'nın, büyük ve gelişmiş ticari bir kent olma özelliğinin yanısıra kültürel kimliğini de güçlendirir. Bu süre içinde çok sayıda dini, ticari, idari ve sivil bir çok yapı kent strüktürüne katılmıştır. Osmanlı Devleti'nin zengin ve gelirlerinin yüksek olduğu bu dönemde, toplanan vergilerin bir bölümünün bu yolla kente geri döndüğü, ticari ve idari yatırımların yanısıra dini ve kültürel hizmetler için de büyük ölçüde kullanıldığı görülüyor. Daha sonraki dönemlerde gerek devlet gelirlerinin azalması, gerek bu vergiyi toplayan kişilerin Şehzadeler veya onların denetimindeki sipahilerin yerini alan mültezimler olması ve

bu kişilerin -doğal olarak- yatırdıkları parayı fazlasıyla çıkarmaktan başka düşünce taşımamaları kente dönen hizmet ve yatırımların niteliğini değiştirmiştir.

17. yüzyıldan sonra yapımı gerçekleştirilen büyük yapılar arasında dinsel ve kültürel nitelikte olanları görülememektedir. Ortaya konanlar yalnızca ticari elemanlardır. Nitekim kentin en büyük yapılarından biri ve en büyük ticari yapısı olan "Taş Han"ın yapımı 18. yüzyıla girerken gerçekleştirilmiştir. Bunun en büyük nedeni de, bir ara ,17. yüzyıl başlarında yitirilmiş gibi görünen İpek Yolu'nun tekrar Osmanlılar'ın denetimine geçmesi ve önem kazanmasıdır. Doğal olarak bu yolun bir kanadında bulunan Amasya da 20. yüzyıla kadar ticari aktivitesini korumuştur. Kentin, sur dışına taşmasından sonra, ticaret bölgesi Samsun-Tokat yolu üzerinde çeşitli odaklardan başlayarak gelişmiş ve 16. yüzyıldan sonra, Kuş Köprü'den Gök Medrese yakınlarına kadar bu ulaşım aksının iki yanında yer alan lineer bir kimliğe bürünmüştür. Bu aksın ortalarında, Bugünkü Taş Han ve Bedesten çevresinde bir yoğunlaşma gözlenmektedir. Yönetimsel birim başlangıçta sur içindeyken Osmanlılar döneminde sur dışına, Saray Düzü denilen yerde inşa edilen saraya taşınmıştır. Sonraları bu sarayın terkedildiği görülmektedir. Büyük bir olasılıkla, Tanzimat döneminde Helkis Mahallesi'ndeki Hükümet Konağı, hapishane ve telgrafhane (1864) ile polis karakolu (1894) yapılmadan önce de bu mahallede bulunuyordu. Hamilton (Amasya'ya gelişi 1837 yılından öncedir) Hükümet (Helkis) Köprüsünü betimlerken "*Mültesim Konağı*" karşısında olduğunu belirtmiştir [44, s. 370].

Anıtlar, askeri ve yönetim sınıfının yer aldığı yapılar ile ticaret bölgesinin dışında, kentin yapısı genel olarak bilinen Osmanlı Kenti özelliklerini taşımakta olup 20. yüzyıla kadar bu görünümünü korumuştur. Bir mescid çevresinde gelişen ve Osmanlıların ilk yüzyıllarında adını da çoğunlukla bu yapıdan alan mahalleler yalnızca yaya ve hayvan ulaşımına olanak veren, düzgün olamayan yollar, çıkmaz sokaklar ile kerpiç ve ahşap malzemeli, toprak sıvalı damları ve çıkmaları olan evlerden oluşmaktaydı. Kente gelen ve doğası, kaya mezarları ve diğer anıtları karşısında derin hayranlık duyan batılı gezginler bu Osmanlı mahallelerinin kendine özgü ve pitoresk görüntüsünü hep yadırgamışlar ve eleştirilerini notlarına eklemişlerdir. Busbecq [22, s. 61], Dernschwam [23, s.208], Texier [1, s. 605] birbirine benzer betimlemelerle sokakları çarpık çurpuk, kötü kaplamalı, evleri ise kerpiç ve kaba işlemeli ahşaptan oluşan konstrüksiyonları, düz ve toprak damları ve güneşe engel olan çıkmalarıyla çok ilkel ve güzellikten yoksun olarak tanımlamışlardır.

Kentin uzun yıllar boyunca fazla değişiklik göstermeyen fiziksel yapısı, önce 19. yüzyılda ki Nizam-ı Cedid ve Tanzimat dönemi uygulamalarıyla yüzünü değiştirmeye

başlamıştır. Daha önce başlayan sosyo-ekonomik yapıdaki değişimin fiziksel yapıya yansıması ise bütün Anadolu kentlerinde olduığu gibi gelişen yeni teknoloji ile birlikte 20. yüzyılın başından başlayarak yavaş yavaş etkisini göstermeye başlamıştır. Bu değişim karşısında kentler fiziksel dokularını genellikle yüzyılımızın ortalarına kadar korumuşlardır. Bu Amasya'nın bir bölümü için de geçerlidir. Ancak kent, başından eksik olmayan doğal ve insan eliyle gerçekleştirilen afetlerden bir büyüğünü daha 1913 yılında yaşamış ve çıkartılan yangınlar sonucu kentin yaklaşık üçte biri yok olmuştur. Bu afet kentteki değişim sürecini hızlandırmış ve yangın yerindeki uygulama yeni sosyo-ekonomik yapının, yeni teknolojinin, yeni ulaşım koşullarının biçimlendirdiği bir kent dokusu oluşturulmuştur. Ortaya çıkan farklı boyutlarda parseller, çağın yeni ulaşım araçlarının kullanımına olanak veren geniş ve düzgün yollar, yeni teknolojinin ürünü olan değişik boyutta ve biçimde yapılar yakın tarihlere kadar kentin diğer bölümlerinden çok farklı bir görünüm sunmaktaydı. Son yıllardaki gelişmeler, özellikle yeni ulaşım yolları ile ilgili düzenlemeler ise geride kalan Osmanlı kent dokusunu da hızla yok etmektedir.

KAYNAKLAR

[1] TEXIER, C., **Asie Mineure (Description geographique, historique et archéologique des provinces et des villes de la Chersonnése d'Asie)**, Paris, 1882.

[2] MOLTKE, **Türkiye'deki durum ve olaylar üzerine mektuplar**, Çeviren: H.Örs Ankara, 1960.

[3] PERROT, G., **Souvenirs d'un voyage en Asie Mineure**, Paris, 1864.

[4] MORIER, **Voyage en Perse**, 2 Cilt, Paris, 1813.

[5] STRABON, **Geographia**, İngilizceden Çeviren: A. Pekman, Kitap XII, İstanbul Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1969.

[6] PROCOPIUS, **VII, Buildings**, Loeb Classical Library, İng. Çeviren: H. B.Dewing, Harward University Press, Cambridge, Massachusetts, William Heinemann Ltd., 1954.

[7] CUMONT, F. ve E. CUMONT, **Studia Pontica, II, (Voyage dans le Pont)**, Bruxelles, 1906.

[8] ANDERSON, J.G.C., F. CUMONT ve H. GRÉGOIRE, **Studia Pontica, III, (Recueil des inscriptions Grecques et Latines du Pont et de L'Arménie)**, Bruxelles, 1910.

[9] VAILHÉ, S., "Amaseia", **Dictionnaire D'histoire et de Géographie Ecclésiastiques**, C.II, 1914, s.964-970.

[10] RAMSAY, W.M., **Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası**, Çeviren: M. Pektaş, Milli Eğitim Yay., İstanbul, (1890) 1961.

[11] YİNANÇ, R., "Selçuklu Medreselerinden Amasya Halifet Gazi Medresesi ve Vakıfları", **Vakıflar Dergisi**, Sayı: XII,Ankara, 1978, s. 5-22.

[12] AYVERDİ, E. H., **Osmanlı Mimarisinde Çelebi ve II. Sultan Murad Devri**, 806-855 (1403-1451), İstanbul Fethi Cemiyeti İstanbul Enstitüsü Yay., No:65, İstanbul, 1972.

[13] UZUNÇARŞILIOĞLU, İ. H., **Kitabeler**, İstanbul, 1927.

[14] **BAŞBAKANLIK ARŞİVİ**, İstanbul, Tapu Tahrir Defteri, No. 387, Karaman, Rum ve Erzurum, H.929 / 1523.

[15] **BAŞBAKANLIK ARŞİVİ**, İstanbul, Tapu Tahrir Defteri, No. 776, Amasya (Mufassal), H.1052 / 1642.

[16] **TAPU VE KADASTRO GENEL MÜDÜRLÜĞÜ**, Ankara, Tapu Tahrir Defteri, No. 26, Amasya Livası, H.984 / 1576.

[17] PAKALIN, M. Z., **Osmanlı Tarih Deyimleri Sözlüğü**, I, Milli Eğitim Yay., İstanbul, 1983.

[18] **BAŞBAKANLIK ARŞİVİ**, İstanbul, Cevdet Tasnifi, Evkaf Kataloğu, Defter No.6503, H.1256 / 1840.

[19] **BAŞBAKANLIK ARŞİVİ**, İstanbul, Maliyeden Müdevver Defterler Tasnifi, No. 22503, H.1100 / 1689.

[20] KARAL, E. Z., **Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı**, T.C. Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü Neşriyatı, Ankara, 1943.

[21] İBN-İ BATUTA, **Seyahatname-i İbn-i Batuta**, I, Çeviren M. Şerif, Matba-i Amire, İstanbul, H.1333-1335.

[22] BUSBECQ, O. G. de, **Türkiye'yi Böyle Gördüm**, Hazırlayan: A. Kurutluoğlu, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul, Tarihsiz.

[23] DERNSCHWAM, H., **Tagebuch einer Reise nach Konstantinopole und Kleinasien 1553-55**, München-Leipzig, 1923

[24] EVLİYA ÇELEBİ, **Seyahatname**, II, Yayımlayan: A. Cevdet, Dersaadet İkdam Matbaası, 1314.

[25] KÖPRÜLÜ, M. F., "Anadolu Selçukluları Tarihi'nin Yerli Kaynakları", **Belleten**, VII:25, 26, 27, TTK Yay., Ankara, 1943, s.379-522.

[26] YİNANÇ, M. H., **Türkiye Tarihi Selçuklular Devri**, İ.Ü., Edebiyat Fakültesi Tarih Zümresi Neşriyatı, İstanbul, 1944.

[27] OLCAY, Ö. F., **Amasya Tarihi**, (Baskıya Hazırlanmış El yazması), Topkapı Sarayı, yy. No:774; İnkilap Kütüphanesi, No:2, 1938.

[28] MUSTAFA VAZIH, **Belabil er-Rasiyye fi Riyaz Mesa'il el-Amasiyye**, İÜ Kütüphanesi, TY 2574.

[29] HÜSEYİN HÜSAMEDDİN (ABDİZADE), **Amasya Tarihi**, 4 Cilt ve 4.Cilt'in eki, İstanbul, 1912, 1914, 1927, 1928, 1935.

[30] DEMİRAY, A., **Resimli Amasya**, Ankara, 1954.

[31] GÜNALTAY, Ş., **Yakın Şark IV, II.Bölüm, Romalılar Zamanında Kapadokya, Pont ve Artaksiad Kırallıkları**, TTK Yay., Ankara, 1951.

[32] BABELON, E. ve TH.REINACH, **Recueil Général des Monnaies Grecques. d'Asie Mineure**, I, Paris, 1925.

[33] YAKÛT, **Mucem al Buldân**, Yayınlayan: F.Wüstenfeld, Leipzig, 1897.

[34] ESTERÂBADÎ, AZİZ B. ERDEŞİR-İ, **Bezm u Rezm**, Çeviren: M. Öztürk, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990.

[35] HONIGMAN, E., **Bizans Devletinin Doğu Sınırı**, Çeviren: F. Işıltan, İÜ Edebiyat Fakültesi Yay., No: 1528, İstanbul, 1970.

[36] SÜMER, F., **Yabanlu Pazarı, Selçuklular Devrinde Milletler Arası Büyük Bir Fuar**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul, 1985.

[37] JERPHANION, G. de, **Mélanges d'archéologie Anatolienne**, Beyrouth, 1928.

[38] AKOK, M. ve H. KOŞAY, "Amasya Mahmatlar Köyü Definesi", **Belleten**, XIV, 1950, s.481-485.

[39] DARGA, M., **Hitit Mimarlığı /1 Yapı Sanatı**, İÜEF Yay., No:3221, İstanbul, 1985.

[40] UMAR, B., **Türkiye Halkının İlkçağ Tarihi**, II, Sergi Yayınevi, İstanbul, 1984.

[41] MAGIE, D., **Roman Rule in Asia Minor**, 2 Cilt, Princeton Univercity Press, Princeton, New Jersey, 1950.

[42] BOSCH, M. E., **Helenizm Tarihinin Anahatları**, II, İstanbul, 1943.

[43] JONES, A. H. M., **The Cities of the Eastern Roman Provinces**, Oxford,1937.

[44] HAMILTON, W., J., **Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia, with some Account of their Antiquities and Geology**, II, London, 1842.

[45] BEAN, G. E., "Pontos Yazıtları", **Belleten**, XVII, TTK Yay., 1953, s.153-54.

[46] CALDIR, W. M. ve G. E. BEAN, **A Classical Map of Asia Minor, Ö:1/2 000 000,**

[47] STEWIG, R.ve R. TURFAN, **Kartograpische Beiträge zur Darstellung der Kulturlandschaftsentwicklung in Westanatolien, (Batı Anadolo'nun Kültürel Gelişmesi: Kartografik Bilgiler)**, TTOK Yay., Tarihsiz.

[48] GIBBON, E., **Roma İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi**, 3. Cilt, Çeviren: Asım Baltacıgil, Ankara, (1788) 1988.

[49] AKŞİT, O., **Roma İmparatorluk Tarihi (M.Ö. 27 - M.S.395)**, İÜEF Yay.,No:2052, İstanbul, 1975.

[50] EUSEBIUS, **Ecclesiastical History**, İng.'ye Çeviren: J. E. L. Oulton, London.

[51] BARDY, G., " Astére, Asterrios, évéque d'Amasée," **Dictionnaire D'histoire et de Géographie Ecclésiastiques**, IV, 1930, s.1163-64.

[52] OSTROGORSKY, G., **Bizans Devleti Tarihi**, Çeviren: F. Işıltan, TTK Yay., Ankara, 1981.

[53] LEVTCHENKO, M. V., **Bizans**, Türkçesi: E. Berktay, Milliyet Yayınları, 1979.

[54] VRYONIS, S.JR., **The Decline of Medieval Hellenism in Asie Minor and the Process of İslamization from the Eleventh through the Fifteenth Century**, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, London, 1971.

[55] GABRIEL, A., **Monuments Turcs d'Anatolie**, II, Paris, 1934.

[56] CAHEN, C., **Osmanlılardan önce Anadolu'da Türkler**, Çeviren: Y. Moran, E Yay., İstanbul, 1979.

[57] KUBAN, D., "Anadolu Kentlerinin Tarihsel Gelişimi Üzerine Gözlemler", **Sanat Tarihimizin Sorunları**, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1975, s.115-162.

[58] WERNER, E., **Büyük Bir Devletin Doğuşu, Osmanlı Feodalizminin Oluşma Süreci**, Çevirenler: O. Esen, Y. Öner, İstanbul, 1986.

[59] PROKOPIOS, **Gizli Tarih,** Milliyet Yay., İstanbul, 1979

[60] TANYELİ, U., **Anadolu-Türk Kentinde Fiziksel Yapının Evrim Süreci (11.-15.yy)**, İTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul, 1987.

[61] RECLUS, E., **Nouvelle Geographie Universelle**, IX, Paris, 1884.

[62] RUNCIMAN, S., **Haçlı Seferleri Tarihi**, 3 Cilt, Çeviren: F. Işıltan, TTK Yay., X/9, Ankara, 1986, 1987, 1987.

[63] AKSARAYLI KERİMEDDİN MAHMUD (AKSARAYÎ), **Selçuklu Devletleri Tarihi**, Çeviren: M.N. Gençosman, Önsöz ve Notlar: F.N. Uzluk, Ankara, 1943.

[64] TURAN, O., **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi**, İstanbul, 1980.

[65] YİNANÇ, M. H., "Danişmendliler", **İslam Ansiklopedisi**, III, ME Yay., İstanbul, s. 468-79.

[66] ANNA COMNENA, **The Alexiad, Being the History of the Reign of Her Father, Alexios I, Emperor of the Romans, 1081-1118**, İngilizceye Çeviren: A. S. Dawes, Newyork, 1967.

[67] **BAŞBAKANLIK ARŞİVİ**, İstanbul, Cevdet Tasnifi, Evkaf Kataloğu, Belge No:164, 1410, 1763, 1955, 3302, 4241, 4367, 4387, 5320, 5623, 5863, 7145, 7228, 7394, 7916, 8099, 8679, 8813, 9149, 9487, 10372, 11356, 11538, 11546, 12273, 13306, 14435, 14631, 15167, 15634, 16551, 16592, 17114, 17998, 19132, 19311,19366, 19595, 20052, 20297, 21646, 21856, 22793, 23320, 23703, 24365, 27075, 27703, 27792, 28367, 28375, 29899, 30860, 30875, 31308.

[68] DİLCİMEN, K., **Canik Beyleri**, Samsun Halkevi Yay., Samsun, 1940.

[69] SÜMER, F., "Anadolu'da Moğollar", **Selçuklu Araştırmaları Dergisi**, I, TTK Yay., Ankara, 1970.

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

70] KAYAOĞLU, İ., "Turumtay Vakfiyesi", **Vakıflar Dergisi**, XII, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yay., Ankara, 1978, s. 91-112.

[71] **BAŞBAKANLIK ARŞİVİ**, İstanbul, Cevdet Tasnifi, Maarif Kataloğu, Belge No. 1095, 1675, 2366.

[72] ÜNVER, A. S., **Amasya Darüşşifası**, İstanbul, 1935.

[73] **BAŞBAKANLIK ARŞİVİ**, İstanbul, Cevdet Tasnifi, Sıhhiyye Kataloğu, Belge No. 73, 85, 261, 444, 1033, 1257, 1446.

[74] EFLÂKİ AHMET, **Âriflerin Menkıbeleri (Manakib al-Ârifin)**, II, Çeviren: T.Yazıcı, Milli EğitimYay., İstanbul, 1973.

[75] UZUNÇARŞILI, **İ. H., Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri**, AKDTYK Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1984.

[76] **TÜRKİYE VAKIF ABİDELERİ**, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara, 1972, I, s.195-322.

[77] SÖZEN, M., "Anadolu'da Eyvan Tipi Türbeler", **Anadolu Sanatı Araştırmaları**, I, İTÜ Mimarlık Fakültesi, İstanbul, 1968, s. 167- 210.

[78] KUBAN, D., "Amasya ve Sivas", **Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni**, sayı: 26/305, 1970, s.2-8.

[79] AYVERDİ, E. H., **Fatih Devri Mimarisi**, İstanbul Fethi Derneği Yay., No: 11, İstanbul Matbaası, 1953.

[80] UZUNÇARŞILI, İ. H., **Osmanlı Tarihi, I**, TTK Yay., Ankara, 1988.

[81] SÜMER, F., **Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları**, AÜ DTCF Yay., Ankara, 1967.

[82] DOĞAN, A., **Osmanlı Mimarisinde Tarikat Yapıları Tekkeler, Zaviyeler ve Benzer Nitelikteki Fütuvvet Yapıları**, İTÜ Müh.-Mim. Fakültesi Yay., İstanbul, 1977.

[83] OCAK, A. Y., "Zaviyeler", **Vakıflar Dergisi**, Sayı: XV,Ankara, 1982, s. 247-269.

[84] **BAŞBAKANLIK ARŞİVİ**, İstanbul, Maliyeden Müdevver Defterler Tasnifi, Defter No. 626, H.1001 (1592-93).

[85] WENSINCK, A. J., "Musalla", **İslâm Ansiklopedisi**, VIII, M.E. Yay., İstanbul,1979, s. 673-74.

[86] "Amasya", **Yurt Ansiklopedisi**, VIII- X, s. 407-507.

[87] HOCA SADEDDİN EFENDİ, **Tacü't Tevârih**, Yeni Türkçeye Çeviren: İ. Parmaksızoğlu, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara,1975.

[88] ERGİN, K., U. GÜÇLÜ ve Z. UZ, **Türkiye ve Civarının Deprem Kataloğu**, İTÜ Maden Fakültesi Yay., İstanbul,1967.

[89] TAYŞİ, M., "Bozok'lu Osman Şakir'in Resimli İran Sefaret-namesi", **Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni**, sayı: 62/341, 1978, s. 22-29.

[90] **BAŞBAKANLIK ARŞİVİ**, İstanbul, Maliyeden Müdevver Defterler Tasnifi, Amasya Cizye Defteri (Mücmel), No. 1111, H.1099 / 1688.

[91] **BAŞBAKANLIK ARŞİVİ**, Kâmil Kepeci Tasnifi, Amasya Cizye Defteri (Mufassal), No.3878, H.1261 / 1845.

[92] JENNINGS, R. J., "Urban Population in Anatolia in the Sixteenth Century: A Study of Kayseri, Karaman, Amasya, Trabzon and Erzurum", **İnternational Journal of Middle Eastern Studies**, 7, 1971, s.21-57.

[93] İNALCIK, H., "Türkiye' nin İktisadi Vaziyeti ", **Belleten**, XV, Ankara, 1951, s.629-684.

[94] FINDIKOĞLU, Z. F., "Tanzimatta İçtimai Hayat", **Tanzimat,** İstanbul, 1940.

[95] SARC, Ö. C., "Tanzimat ve sanayiimiz", **Tanzimat**, İstanbul, 1940.

[96] AKDAĞ, M., **Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi**, II, İstanbul, 1974.

[97] AKYÜZ, K., **Ziya Paşa'nın Amasya Mutasarrıflığı Sırasındaki Olaylar**, AÜ Dit Tarih-Coğrafya Fakültesi, Ankara, 1964.

[98] AKTÜRE, S., "17.yy.Başından 19.yy.Başına Kadarki Dönemde Anadolu Osmanlı Şehrinde Şehirsel Yapının Değişme Süreci", **ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi**, I :1, Ankara,1975, s.101-128.

[99] AKTÜRE, S., **19. Yüzyıl Sonunda Anadolu Kenti Mekansal yapı Çözümlemesi**, ODTÜ Mimarlık Fakültesi Yay., Ankara, 1978.

[100] BIJIŞKYAN, P. M. (Trabzonlu), **Karadeniz Kıyıları Tarih ve Coğrafyası**, 1817-1819, Çeviren ve Notlar: Hrand D. Andreasyan, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1969.

[101] CUINET, V., **La Turquiè d'Asie**, I, Paris, 1894.

[102] **SİVAS VİLAYETİ SALNAMESİ**, H.1287 / 1870.

[103] **SİVAS VİLAYETİ SALNAMESİ,** H.1288 / 1871.

[104] **SİVAS VİLAYETİ SALNAMESİ**, H.1292/ 1875

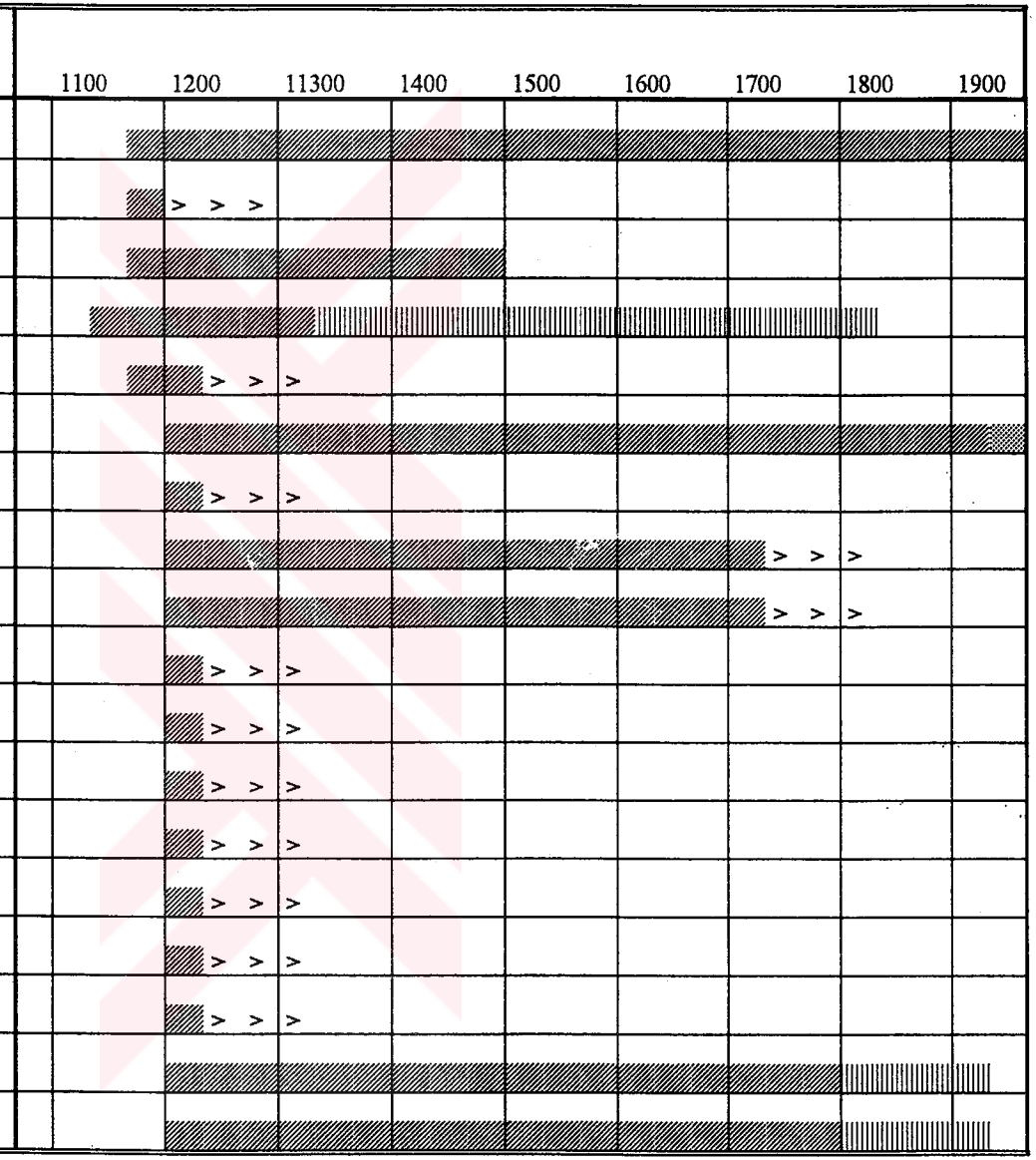
[105] **SİVAS VİLAYETİ SALNAMESİ**, H.1306 / 1889.

[106] **SİVAS VİLAYETİ SALNAMESİ**, H.1308 / 1891.

EK A ÇİZELGELER

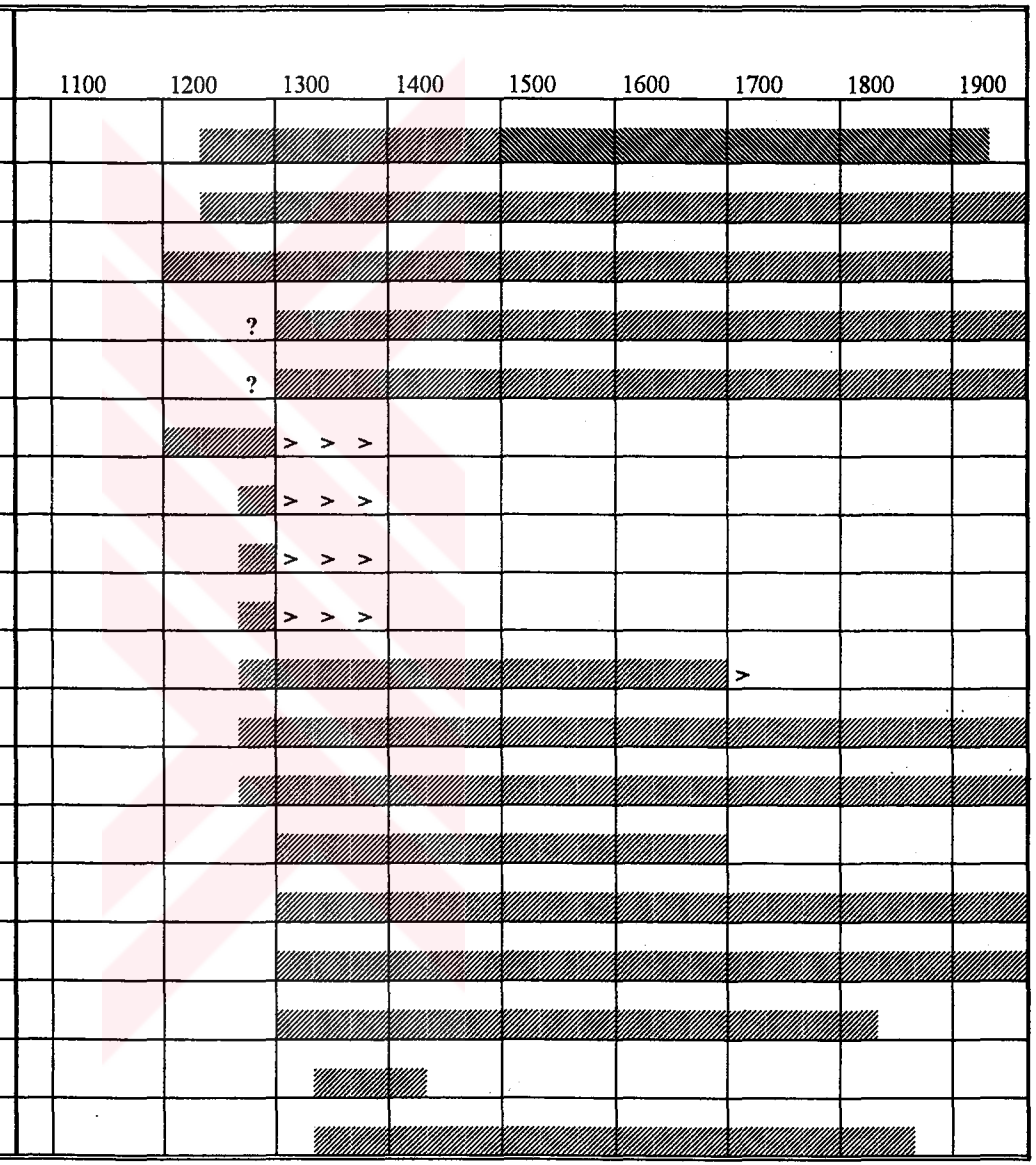
Çizelge A.1. Erken Türk Dönemi Anıtları (Dânişmendli, Selçuklu, Moğol, Eretna, Şadgeldi Egemenlikleri)

Adı	Yapılış Tarihi	Mahallesi
Enderun Camii (Loğ Minare)	12.yy	Enderun
Danişmenoğlulları Sarayı	12.yy	Gökmedrese
Danişmendoğlu Melik Gazi Camii	12.yy	Şamlar
Sultan Köprüsü	*1146*	---
YağıbasanHanı	<1165	Kurşunlu
Halifet Gazi Medrese ve Türbesi	1209	Şamice
Emir Mubaruzeddin Behramşah Mescidi	1209-15	Sofular
İmadeddin Sülü Bey Mescidi	1209	Kamereddin
İmadeddin Sülü Bey Hamamı	1209	Kamereddin
Halifet Gazi Hanı	<1225	Çarşı'da (?)
Halifet Gazi Hamamı	<1225	Ahi Sa'deddin
Bez Çarşısı(Sûk ul-bez)	<1225	Sur içinde
Lala Mescidi	<1225	Sur içinde
Hazain Ayakkabıcılar) Çarşısı	<1225	Receb-Üçler
Hasan Mescidi	<1225	Receb-Üçler
Rıdvan Hamamı	<1225	Receb-Üçler
Aydın (Kağnı) Mescidi	1223	Devehane
Aydın (Kağnı) Hamamı	1223	Devehane

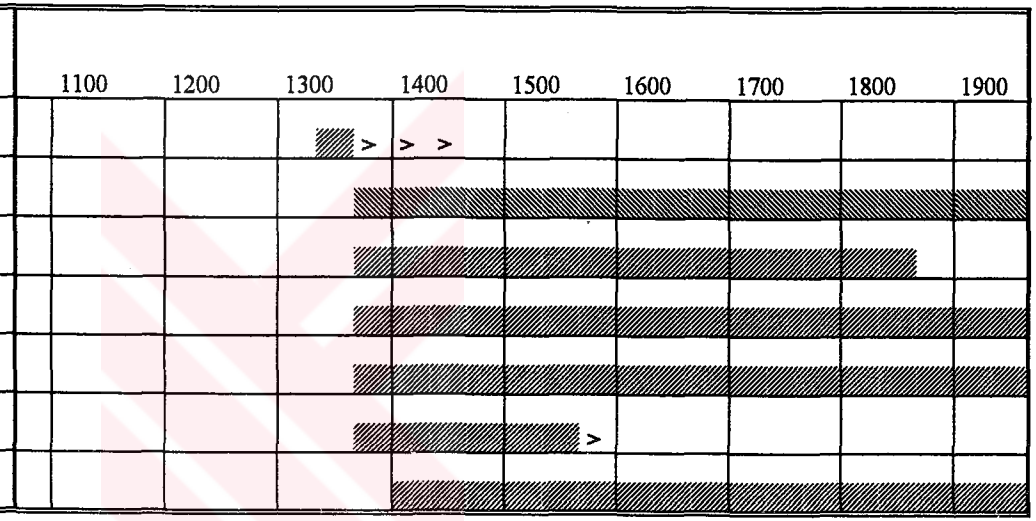
Çizelge A. 1. Devam /2

Adı	Yapılış Tarihi	Mahallesi
Nureddin Doğrak Medresesi	1234	Doğrak
Burmalı Minare Camii	<1243	Pervane
Selçuklu (Sultan Mesud) Sarayı	*12-13.yy*	*Kurşunlu*
Çukur (Rıdvan) Hamamı	12-13.yy	Hatuniye
Yukarı Hamam	12-13.yy	Kurşunlu
Şehinşah Hamamı	*12-13.yy*	*Köprübaşı*
Rukneddin Kılıçarslan Sarayı	*13.yy 2.yr*	*Darüsselâm*
Muineddin Süleyman Pervane Sarayı	*13.yy 2.yr*	*Darüsselâm*
Darphane	*13.yy 2.yr*	*?*
Kepûk Selgûrî Mescidi	*1262*	*Küpceğiz*
Gökmedrese	1267	Gökmedrese
Torumtay Türbesi	1278	Gökmedrese
Hoca Muhibüddin Mevdûd-i Ziyari Mescidi	*1291*	*Helkis*
Sultan Mesud Türbesi	13-14.yy	Receb
Darüşşifa (Bimarhane)	1308	Yakutiye
Mevlevihane	1314	Saraçhane
Taciye Camii	*1325*	*Gümüşlüzâde*
Atabey Medresesi	1327	Uzun Mustafa

Çizelge A. 1. Devam /3

Adı	Yapılış Tarihi	Mahallesi
Nureddin Kutlu Bey Mescid ve Çeşmesi	*1339*	*Sebkûddin*
Saraçhane Camii	1372	Saraçhane
Alaca Yahya Medresesi	1373	Saraçhane
Kadılar Türbesi ve Çeşmesi	1377	Receb
Şadgeldi Paşa	~1381	Receb
Ali Paşa Mescidi	1383	Darüsselâm
Çeribaşı Eminüddin Mescidi	1391	Çeribaşı

Saraçhane Camii :Ayakta Olan veya Varlığı Özgün Kaynaklardan Öğrenilen Yapılar

Aydın Mescidi :Varlığı İkincil Kaynaklardan Öğrenilen Yapılar

Çizelge A. 2. Osmanlı Dönemi Anıtları

Adı	Yapılış Tarihi	Mahallesi	1400	1500	1600	1700	1800	1900
Müeyyed Mescidi	15.yy başı	Yâkutiye					> >	
Gümüşlüoğlu Tekkesi	*15.yy başı*	*Gümüşlüoğlu*						
Üçler Mescidi	15.yy başı	Üçler					> >	
Bayezid Paşa Hanı	15.yy.başı	?						
Kaya Paşa Mescid ve Mektebi	*1402*	*Kazancı*						
Alagöz Baba Türbesi	1404-5	Şamlar						
Mahmud Çelebi Zaviyesi	1404-5	Karatay						
Şehzâdegân Türbesi	1406	Hacı İlyas						
Yâkut Paşa Zaviyesi	1407	Yâkutiye						
Yakub Paşa Camisi (Çilehane)	~1412	Yakub Paşa						
Ya Vedûd Tekkesi	1413	Pirinççi						
Bayezid Paşa Camii	1414	Bayezid Paşa						
Melik Gazi Tekkesi	1416	Gökmedrese						
Kağıdı Muhyiddin Mescidi	<1418	?						
Paşa Hatun Mescidi	*1418*	*Hatuniye*						
Maolla Yahşi Halife Mescidi	1420	Kazancı						
Çevikçe Tekkesi	1428	Yakub Paşa						
Yörgüç Paşa Camii	1429	Gökmedrese						

Çizelge A.2. Osmanlı Dönemi Anıtları / 2

Adı	Yapılış Tarihi	Mahallesi	1400	1500	1600	1700	1800	1900
Kapısı Kıble mescidi	<1432	Eski Kethuda						
Ahi Darphaneci Zaviyesi	1433	Acem Ali						
Mahamud Çelebi Mescidi	1432	Sofizade						
Çardaklı Hamam	<1436	Gök Medrese						
Kapan Hanı	<1436	Sur Dışı (?)						
Alaeddin Ali Çelebi ve Çeşmesi	1436	Kurşunlu						
Şahbula Mektebi	1437	Sofuzade						
Mustafa Bey Hamamı	1437	Mehmed Paşa						
Şemseddin Ahmed Şamice Mescid ve Mektebi	*1443*	*Şamice*						
Eslem Hatun Mescidi	*1444*	*İslam*						
Kuba Cami,Medrese ve Türbesi	1453	Kuba						
Hüsamiye Medresi	*1453*	*Kuba*						
Selamet Hatun (Ya Vedud) Türbesi	1453	Pirinççi						
Şehzade Türbesi	15.yy.Ort.	Hacı İlyas						
Gülçiçek Hatun Türbesi	15.yy.Ort.	Enderun						
Hızır Paşa Cami, Medrese ve Hamamı	1466	Hızır Paşa						
Oruç Bey Türbesi	1466-7	Hızır Paşa						
Ehli Hatun Türbesi	1466-7	Sabıkeddin						

Çizelge A.2. Osmanlı Dönemi Anıtları / 3

Adı	Yapılış Tarihi	Mahallesi	1400	1500	1600	1700	1800	1900
Acem Ali Mektebi	*1468-9*	*Acem Ali*					> >	>
Temenna Mektebi	*1468-9*	*Temenna*						
Sefer Ağa (Hacı Hamza)Mescidi	<1469	Hacı Hamza						
Hoca Süleyman Mescidi	1473	Hoca Süleyman						
Ahi Sa'deddin Zaviyesi	*1473*	*Sadeddin*					> >	
Halkalı Dede Türbesi	1474-5	Çeribaşı						
Hoca Sultan Zaviyesi	1475-6	Darüsselam					> >	
Ali Çelebi Mektebi	1479	Sadeddin		> > >				
Pir İlyas Türbesi	1482	Pirler Parkı						
Bedesten	1483	Kazancı						
Gümüşlüzade Camii	1485	Gümüşlüzade						
Sofular (Abdullah Paşa) Camii	1485	Sofular						
Mehmed Paşa Tekkesi	1485	Mehmed Paşa						
Kilari Camii	1485	Kazancı						
Hekim Bedreddin Çelebi Mescidi	<1485	Hekim Çelebi		> > >				
Ali Ağa Mescidi	1485	Uzun Yol Mezarlığı						
II. Bayezid Külliyesi	1486	Hacı İlyas						
Büyük kapı Ağası	1489	Şamlılar						

Çizelge A.2. Osmanlı Dönemi Anıtları / 4

Adı	Yapılış Tarihi	Mahallesi	1400	1500	1600	1700	1800	1900
Receb Camii	<1495	Receb						
Mehmed Paşa Camii	1495	Mehemed Paşa						
Firuz Ağa Mescidi	1495	Saray						
Ayas Ağa Mescid ve Medresesi	1495	Şamlar						
Kadı Medresesi ve Hamamı	1494-5	Fethiye						
Komacık Hamamı	1495	Bayezid Paşa						
Sultan Bayezid Hanı	*16.yy.Sonu*	*?*						
Hoca Mehmed Hanı	*16.yy.Sonu*	*?*						
Uzun Mustafa Mescidi	1500	Uzun Mustafa						
Pirinççi Sinan Bey Mescidi	1506	Pirinççi						
Abdullah Paşa Darülkurrası	*1505-6*	*Sofular*		> > >				
Bülbül Hatun Cami ve Mektebi	1509	Hatuniye						
Fahrünnisa Hatun Mescidi	*1508*	*Kamerüddin*		> > >				
Ali Paşa Mektebi	1510-1	Gümüşlüzade						
Sinan Paşa Hamamı	1511	Gümüşlüzade						
Kılıççı Yusuf Bey Camii	*1511*	*Kılıççı*						
Masume Hatun (Dere) Mescidi	1516	Dere						
Garibler Mescidi	1517	Saraçhane						

Çizelge A.2. Osmanlı Dönemi Anıtları / 5

Adı	Yapılış Tarihi	Mahallesi	1400	1500	1600	1700	1800	1900
Nuh Bey Darülkurrası	*1520*	*Yâkutiye*						
Aşağı Pazar Mescidi	<1523	Aşağı Pazar						
İbadullah Mescidi	*1525*	*Bozahane*						
Darülhadis Medresesi	*1527*	*Pirinççi*						
Gazi Bey Mescidi	*1531*	*Bayezid*						
Şeyh (Bayram Paşa) Mescidi	1534	Karatay						
Fatma Hatun Mescidi	1544	Dere						
Şamlar Tekkesi	*1544*	*Şamlar*						
Halil Çelebi Mescidi	*1550*	*Çırakçı*						
Şeyh Abdal Tekkesi	*1554*	*Sofular*						
Kuşbaz Tekkesi	*1554*	*Yakub Paşa*						
Hızır Paşa Tekkesi	*1563-4*	*Şamice*						
Gülabi Tekkesi	*1565-6*	*Enderun*						
II. Kaya Paşa Mescidi	1567	Temenna						
Kadı Hayreddin Ağa Mescidi	1579	Mehmed Paşa						
Müftüoğlu Tekkesi	*1602-3*	*?*						
Kağnı Ali Ağa Tekkesi	*1608-9*	*Devehane*						
Mustafa Ağa Mescid ve Mektebi	*1609*	*Helkis*						

Çizelge A.2. Osmanlı Dönemi Anıtları / 6

Adı	Yapılış Tarihi	Mahallesi	1400	1500	1600	1700	1800	1900
Şeyh Ahmed Efendi Mescidi	1609	Hacı İlyas						
Kutub Tekkesi	*1619*	*Hacı İlyas*						
Murad Ağa Mescidi	*1620*	*Savakça*						
Çöplüce Mescidi	*<1642*	*Yakub Paşa*						
Ehlullah Tekkesi	*1654*	*Hızır Paşa*						
Şeyh Mehmed Ağa Darülkurrası	1662-3	Mehmed Paşa						
Eligüzel Mehmed Ağa mescidi	*1689*	*Pervane*						
Taşhan	1699	Hoca Süleyman						
Nuh Tekkesi	*1704-5*	*Çeribaşı*						
Osmaniye Medresesi	*1736-7*	*Karatay*						
Feyziye Medresesi	*1738-9*	*Gökmedrese*						
Fatimiye Medresesi	1740	Gümüşlü						
Hacı Osman Ağa Hanı	*1748*	*Hoca Süleyman*						
Sungurlu Medresesi	*1749-50*	*Pervane*						
Bekir bey Medresesi	*1751*	*Köprübaşı*						
Narlı Bahçe Medresesi	1753-4	Hacı İlyas						
Kâşifiye	*1761-2*	*Eski Kethuda*						
Taş han Şadırvan mescidi	1776	Taş Han Avlusu						

Çizelge A.2. Osmanlı Dönemi Anıtları / 7

Adı	Yapılış Tarihi	Mahallesi	1400	1500	1600	1700	1800	1900
Şeyhoğlu Tekkesi	*1776*	*Gümüşlüzade*					> > >	
Rahmaniye Medresesi	*1791-2*	*Savakça*						
Hayriye	1795	Gök Medrese						
Eğri cami	*1803*	*Gümüşlüzade*						
Tayyar Paşa medresesi	*1803*	*Sabıkeddin*						
Benderli Medresesi	*1813*	*Kocacık*						
Çöplüce Medresesi	*1818-9*	*Yakub Paşa*						
Şehir Kethudası Tekkesi	*1822-3*	*Acem Ali*						
Üçler tekkesi	*1822-3*	*Üçler*					> > >	
Sünbül Mehmed Efendi	*1829*	*Gök Medrese*						
Ak Hasanoğlu Tekkisi	*1829-30*	*Eski Kethuda*						
Tekke Medresesi	*1832*	*Yâkutiye*					> > >	
Kapanzade Medresesi	*1842*	*Devehane*						
Bektaş Baba Türbesi	*1867*	*Sofizade*					> > >	
Şirvani Türbesi	1869-70	Şamlar Mezarlığı						
Saraçhane Medresesi	*1882*	*Saraçhane*						
Hacı Osman bey	*<1883*	*Köprübaşı*						
Şirvanlı cami ve Türbesi	1887-92	Bayezid						

Çizelge A.2. Osmanlı Dönemi Anıtları / 8

Adı	Yapılış Tarihi	Mahallesi	1400	1500	1600	1700	1800	1900
Mehmed bey medresesi	*1891*	*Mehmed Paşa*					▨	
Sofular medresesi	*1892*	*Sofular*					▨	
Hacı Hamza Efendi Medresesi	*1894*	*Bayezid*					▨	
Hasan Efendi Mescid ve mektebi	1900	Tatar					▨	▨

Fatimiye Medresesi : Ayakta Olan veya Varlığı Özgün kaynaklardan Öğrenilen yapılar

Sofular medresesi : *Varlığı İkincil kaynaklardan Öğrenilen Yapılar*

EK B ARŞİV BELGELERİ, ÖZGÜN BELGE ÖRNEKLERİ VE DİĞER YAZILI KAYNAKLARDAN YARARLANILAN ŞEKİL VE LEVHALAR

Levha. B.1. Belgelere Göre Mahalle Listeleri

Mh. No.	H. Hüsameddin (Genel)	BBA ,TTD,No:387 H.929 (1523)	TKA,TTD,No:26 H.984 (1576)	BBA ,TTD,No:776 H.1052 (1642)	BBA,MM,No:1111 H.1099 (1688)	BBA,KK,No:3878 H.1261 (1845)
1	Acem Ali	Acem Ali	Acem Ali	——	Acem Ali	Acem Ali
2	Bayezid Paşa	Bayezid Paşa	Bayezid Paşa	Bayezid Paşa	Bayezid Paşa	Bayezid Paşa
3	Bozahane	——	——	——	Bozahane	Bozahane
4	Cami-i Enderun	Cami-i Şehr-i Enderun	Cami-i Şehr-i Enderun	——	Cami-i Enderun	——
5	Çeribaşı	Mescid-i Serasker Mahmud Bey	Mescid-i Çeribaşı Mahmud Bey	——	Çeribaşı	Çeribaşı
6	Çıkrık (Şeyh Kırık)	Şeyh Kırık	Şeyh Kırık	Şeyh Kırık Ma' Hankâh	——	——
7	Çırakçı	Çırakçı	Çırakçı	——	Çırakçı	Çırakçı
8	Darüsselâm	Darüsselâm	Darüsselâm	——	Darüsselâm	Darüsselâm
9	Dere	Dere Mescid	Dere Mescid	——	Dere	Dere
10	Devehane	Devehane	Devehane	Devehane	Devehane	Devehane
11	Eski Kethûda	Eski Kethûda	Eski Kethûda	——	Eski Kethûda	Eski Kethûda
12	Fethiye	Kilise	Mescid-i Kilise	——	——	Fethiye
13	Gökmedrese	Gökmedrese	Gökmedrese	Gökmedrese	Gökmedrese	——
14	Gümüşlüzade	Gümüşoğlu	Gümüşlüoğlu	——	Gümüşlüzâde	Gümüşlüzâde
15	Hacı Hamza	Mescid-i Hacı Hamza	Mescid-i Hacı Hamza	——	Hacı Hamza	Hacı Hamza
16	Hacı İlyas	İmâret-i Sultan Bayezid Han	İmâret-i Merhum Sultan Bayezid Han	——	——	——
17	Hatuniye	——		——	Hatuniye	——
18	Hekim Çelebi	——	——	——	——	
19	Helkis (Sade Helkis)	——	——	——	——	Sade Helkis
	(Bağ Helkis)	——	——	Bağ-ı Herkiz	——	Bağ-ı Helkis
20	Hoca Süleyman	Mescid-i Hoca Süleyman	Mescid-i Halife Süleymanoğlu nam-ı diğer .?.	——	Hoca Süleyman	Hoca Süleyman
21	Hızır Paşa	——	——	——	——	——
22	İslâm (Eslem Hatun)	Eslem	Eslem		İslam	İslam

Levha. B.1. Devam /2

Mh. No.	H. Hüsameddin (Genel)	BBA , TTD, No:387 H.929 (1523)	TKA, TTD, No:26 H.984 (1576)	BBA , TTD, No:776 H.1052 (1642)	BBA, MM, No:1111 H.1099 (1688)	BBA, KK, No:3878 H.1261 (1845)
23	Kamerüddin	Mescid-i Kamerüddin	Mescid-i Kamerüddin	——	Kamereddin	——
24	Karatay	Karatay der Şehr-i Enderun	Karatay der Şehr-i Enderun	——	Karatay	——
25	Kazancı	Mescid-i Dede Kasım	Mescid-i Dede Kasım nam-ı diğer Kazancı	——	Kazancı	Kazancı
26	Kocacık	Kocacıkoğlu	Kocacıkoğlu	Kocacık	——	Kocacık
27	Köprübaşı	Alçak Köprübaşı	Alçak Köprübaşı	——	Köprübaşı	Köprübaşı
28	Kuba	——	——	——	——	——
29	Küpceğiz (Günceğiz)	Kübçügöz (Göbçügöz)	Kübceğiz	——		Kübceğiz
30	Kurşunlu	——	——	——	Kurşunlu	——
31	Kılıççı	Mescid-i Kılıççı ...?...	Kılıççı	——	Kılıççı	Kılınççı
32	Mehmed Paşa	Mehmed Paşa	Mehmed Paşa	——	Mehmed Paşa	Mehmed Paşa
33	Pervane	Cami-i Pervane	Cami-i Pervane	——	Pervane Bey	Pervane
34	Pirinççi	Toğrak	Doğrak	——	——	——
35	Receb	Receb Halife	Receb Halife	Receb	——	——
36	Sabıkeddin	Meydan-ı Mescid-i Sebküddin	Aşağı Meydan-ı Mescid-i Sebküddin	——	——	——
37	Sadeddin	Ahi Sa'deddin	Ahi Sa'deddin der Şehr-i Enderun	Sa'deddin	——	——
38	Saraçhane	Saraçlar	Saraçlar	——	Saraçhane	Saraçhane
39	Saray	Saray	Saray der Şehr-i Enderun	——	Saray	Saray
40	Sevadiye (Savakça)	Savakça Köprü	Sevadiye	Sevadiye-i Asliye	Yukarı Savadiye	Yukarı Savadiye
	——	——	——	——	Aşağı Savadiye	Aşağı Savadiye
41	Sofiler	Sofiler	Sofiler	——	Sofiler	Sofiler
42	Sofuzade	——	Sofioğlu	——	Sofizâde	Sofizâde
43	Şamice	Şamice	Şamice	——	Şamice	——
44	Şamlılar	Şamlular	Şamluar	Şamlu	——	——

Levha. B.1. Devam / 3

Mh. No.	H. Hüsameddin (Genel)	BBA , TTD, No:387 H.929 (1523)	TKA, TTD, No:26 H.984 (1576)	BBA , TTD, No:776 H.1052 (1642)	BBA, MM, No:1111 H.1099 (1688)	BBA, KK, No:3878 H.1261 (1845)
46	45	Şehreküstü	—	—	—	—
47	Temenna	Temenna	Temenna	—	Temenna	Temenna
48	Uzun Mustafa	Uzun Mustafa	Uzun Mustafa	—	—	Uzun Mustafa
49	Üçler	Üçler-i Kibâr	Üçler	—	—	—
50	Ya'kub Paşa	—	—	Ya'kub Paşa	—	—
51	Yâkutiye	Müeyyidzade	Müeyyidzade ma' Mahalle-i Ya'kubiye ve Alaca Mescid	Yâkutiye nam-ı diğer Ya'kub Paşa	Yâkutiye nam-ı diğer Ya'kubiye	Yâkutiye
52		Yörgüç Paşa	—	—	—	—
Yeri Bilinmeyenler	—	Aşağı Pazar	Aşağı Pazar	—	—	Pazar-ı Süfli
	—	Du'a	Du'a nam-ı diğer Bezzasistan	—	—	—
	—	Mescid- i Kutbüddin	Mescid-i Kutbüddin der Şehr-i Enderun	—	—	—
	—	Alaca Mescid	—	—	—	—
	—	Mevlâna Sûfi	—	—	—	—
	—	Hak-i Zir (?) der Şehr-i Enderun	Hak-i Zir (?) der Şehr-i Enderun	—	—	—
	—	Andreyas veya Andreyani ( )	Andreyas veya Andreyani ( )	—	—	—
	—	Vartan ( )	Vartan ( )	—	—	—
	—	—	Hızır Bey der Şehr-i Enderun	—	—	—
	—	Yorgi nam-ı diğer Papas	Yorgi nam-ı diğer Papas	—	—	—
	—	Alaca Mescid	—	—	—	—
	—	—	Şah Çelebi			
	—	—	—	—	Yahudiyan	—

BBA, TTD : Başbakanlık Arşivi Tapu Tahrir Defteri
BBA, MM : Başbakanlık Arşivi Maliyeden Müdevver Defterler Tasnifi
BBA, KK : Başbakanlık Arşivi Kamil Kepeci Tasnifi
TKA, TTD : Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi Tapu Tahrir Defteri

Levha B. 2. Başbakanlık Arşivi, Maliyeden Müdevver Defterler Tasnifi, No: 22503, H.1100 (1689), s. 5-13.

(Yalnızca Amasya Kenti içindeki vakıfların dökümü verilmiş, köy ve kasabalardakiler okunmamıştır)

- Vakf-ı Yakût Paşa
- Vakf-ı Bayezid Paşa
- Vakf-ı Hüseyin Ağa ve Firûz Ağa
- Vakf-ı Mescid-i Acem Ali
- Vakf-ı Gülçiçek Hâtun
- Vakf-ı Mescid-i Mahalle-i Devehane
- Vakf-ı Darülkurra
- Vakf-ı Mescid-i Medrese-i Atabey
- Vakf-ı Türbe-i Seyyid Ahmed
- Vakf-ı Mescid-i İbrikdâr Kazancı
- Vakf-ı Ayas Ağa
- Vakf-ı Mescid-i Ma'sume Hatun
- Vakf-ı Mehmed Ağa
- Vakf-ı Sultan Hatun
- Vakf-ı Türbe-i Osman Bey
- Vakf-ı İmam Kara Muhiddin
- Vakf-ı Mescid-i Mahalle-i Saray
- Vakf-ı Mescid-i Kabban (Kapan)
- Vakf-ı Gülbahar Hatun der Cami-i Enderun
- Vakf-ı Mahalle-i Yakutiye
- Vakf-ı Mescid-i Mahalle-i Tavil Mustafa
- Vakf-ı Âli Çelebi
- Vakf-ı Mescid-i Çeribaşı
- Vakf-ı Cami-i Enderun
- Vakf-ı Mescid-i Bazar-ı Süfli
- Vakf-ı Hoca Süleyman
- Vakf-ı Cami-i Torumtay
- Vakf-ı Mescid-i Pîr Mehmed Çelebi
- Vakf-ı Mescid-i Darüsselam
- Vakf-ı Türbe-i ..?...
- Vakf-ı Ehli Hatun
- Vakf-ı Mescid-i Helkis

Levha B. 2. Devam/2

- Vakf-ı Gümüşlüzâde Şeyh Abdurrahman
- Vakf-ı Türbe-i Fahreddin Cevheri
- Vakf-ı Türbe-i Sa'di Efendi
- Vakf-ı Cami-i Şeyh der İçerû Şehir
- Vakf-ı Mescid-i Ahi Sa'deddin
- Vakf-ı Zaviye-i Hoca Sultan
- Vakf-ı Türbe-i Şeyh Abdurrahman
- Vakf-ı Ayşe Hatun
- Vakf-ı Mescid-i Kurşunlu
- Vakf-ı Bayram Paşa
- Vakf-ı Mahalle-i İlyas
- Vakf-ı Mahalle-i Kuba
- Vakf-ı Mescid-i Mahalle-i Kocacık
- Vakf-ı Hoca Süleyman
- Vakf-ı Hızır Paşa
- Vakf-ı Mehmed Paşa
- Vakf-ı Yörgüç Paşa
- Vakf-ı Ahmed Paşa
- Vakf-ı Abdullah Paşa
- Vakf-ı Hacı Ali
- Vakf-ı Türbe-i Hacı Hamza ve Hacı Osman
- Vakf-ı Merhum Pir İlyas
- Vakf-ı Mekteb-i Ali Paşa
- Vakf-ı Türbe-i Oruç Bey
- Vakf-ı Hacı ...?...
- Vakf-ı .Mustafa Bey
- Vakf-ı Cami-i Hûndi Hatun
- Vakf-ı Zaviye-i Hacı Mahmut Ağa
- Vakf-ı Sefer (?) Ağa
- Vakf-ı Hacı Beypazarî Cemaleddîn
- Vakf-ı Mehmed Ağa der Kal'a
- Vakf-ı Kuşcu
- Vakf-ı Şah Efendi
- Vakf-ı Bayrak Bey ve Şadi Bey
- Vakf-ı Cami-i Kazancı

Levha B. 2. Devam/3

- Vakf-ı Mescid-i Mahalle-i Kübceğiz
- Vakf-ı Mescid-i Mahalle-i Üçler
- Vakf-ı Hamam-ı Köprü Başı
- Vakf-ı ...?...
- Vakf-ı Muhyiddin Cevherî
- Vakf-ı Mescid-i taht-ı kal'a Ali Çelebi der Mahalle-i Köprübaşı ?
- Vakf-ı Güllü Hatun ve Şah ...?... Hatun
- Vakf-ı Gümüşlüzâde İbrahim Paşa
- Vakf-ı Şerefeddin Hamza Ağa
- Vakf-ı Zaviye-i Ahi Sa'deddin
- Vakf-ı ...?.. Karatay
- Vakf-ı Zaviye-i Hacı Ali
- Vakf-ı Zaviye-i Ali Çelebi
- Vakf-ı Zaviye-i Cev'i (Cû'i)
- Vakf-ı Abdurrahman Efendi
- Vakf-ı Mahalle-i Karatay
- Vakf-ı Şifahane-i Sultan Ala'eddin
- Vakf-ı Mescid-i Mahalle-i Temenna
- Vakf-ı Şehzadegân
- Vakf-ı Hoca Salih
- Vakf-ı Selamet Hatun
- Vakf-ı Zaviye-i Memi Dede
- Vakf-ı Zaviye-i Çevikçi Sultan
- Vakf-ı Yörgüç Paşa Medrese-i Sügrân ve kübrân
- Vakf-ı Zaviye-i Şeyh ...?...
- Vakf-ı Zaviye-i Selamet Hatun nam-ı değer Ya Vedüd
- Vakf-ı Mescid-i Mahalle-i Eski Kethüda
- Vakf-ı Yakub Paşa
- Vakf-ı Pervane Bey

Levha B. 3. Başbakanlık Arşivi, Cevdet Tasnifi, Evkâf Kataloğu, No: 6503, H.1256 (1840) s. 1-4.

(Yalnızca Amasya Kenti içindeki vakıfların dökümü verilmiş, köy ve kasabalardakiler okunmamıştır)

- Kubalı Mescid-i Şerifi Vakfi
- Karatay Mahallesinde vâki Mehmed Ağa Vakfi
- Torumtay Vakfi
- Halifet Gazi Medresesi Vakfi
- Seyyid Ali Vakfi
- Ahi Darbhaneci Vakfi
- Mahmud ve Yakub Şah Vakfi
- Mehmed Şah Vakfi
- Zaviye-i Ahi Sa'deddin Vakfi
- .....?.... Halife Vakfi- Şerifi
- Fahreddin Türbe-i Şerifi Vakfi
- Kadem Şah Binti Hacı Ahmed Vakfi
- Torumtay bin Abdülhamid ve ...?... Vakfi
- (D)Oğrakiye Medresesi Vakfi
- Yakut Paşa Vakfi
- Sultan Türbesi Vakfi
- Kutlu Melik Vakfi
- Cami-i Enderun Vakfi
- Pervane Bey Cami-i Şerifi Vakfi
- Selâmet Hatun nam-ı diğer Ya-vedûd Vakfi
- Atabey Medresesi Vakfi
- Şerefeddin Hamza Türbesi Vakfi
- Kal'a-i Bâlâ mekteb-i Şerifi Vakfi
- Pir İlyas Türbe-i Şerifi Vakfi
- Amasya Sancağında Hacı Ali Cami-i Vakfi
- Darülhadis Vakfi
- Hoca Pir Mehmed Çelebi Vakfi
- Hacı Firuz Ağa Vakfi
- Şeyh Abdülmecid Vakfi
- Ayas Ağa Vakfi
- Şeyh Cu'i Zaviyesi Vakfi
- Kocabey Vakfi

Levha B. 3. Devam/2

- Cihan Hatun Malikanesi Vakfi
- Bayram Paşa Cami-i Şerifi Vakfi
- Şah Bulak Hatun Vakfi
- Kaya Paşa Vakfi
- Bayezid Paşa Cami-i Şerifi Vakfi
- Yörgüç Paşa Cami-i Şerifi Vakfi
- Hûndi Hatun bint Yörgüç Paşa Vakfi
- Hızır Paşa Cami-i Şerifi Vakfi
- Oruç Bey Vakfi
- Mehmed Paşa bin Hızır Paşa Cami-i Şerifi Vakfi
- Hoca Sultan Vakfi
- Bülbül Hatun Vakfi
- Kilari Süleyman Ağa Vakfi
- Hızır Paşa Vakfi
- Hacı Hamza Cami-i ve Mekteb-i Şerifleri Vakfi
- İskender Çelebi Vakfi
- Sultan Hatun Vakfi

LEVHA B. 4. **Başbakanlık Arşivi, İstanbul, Tapu Tahrir Defteri, No. 387, Karaman, Rum ve Erzurum, H.929 / 1523, s. 353-54**

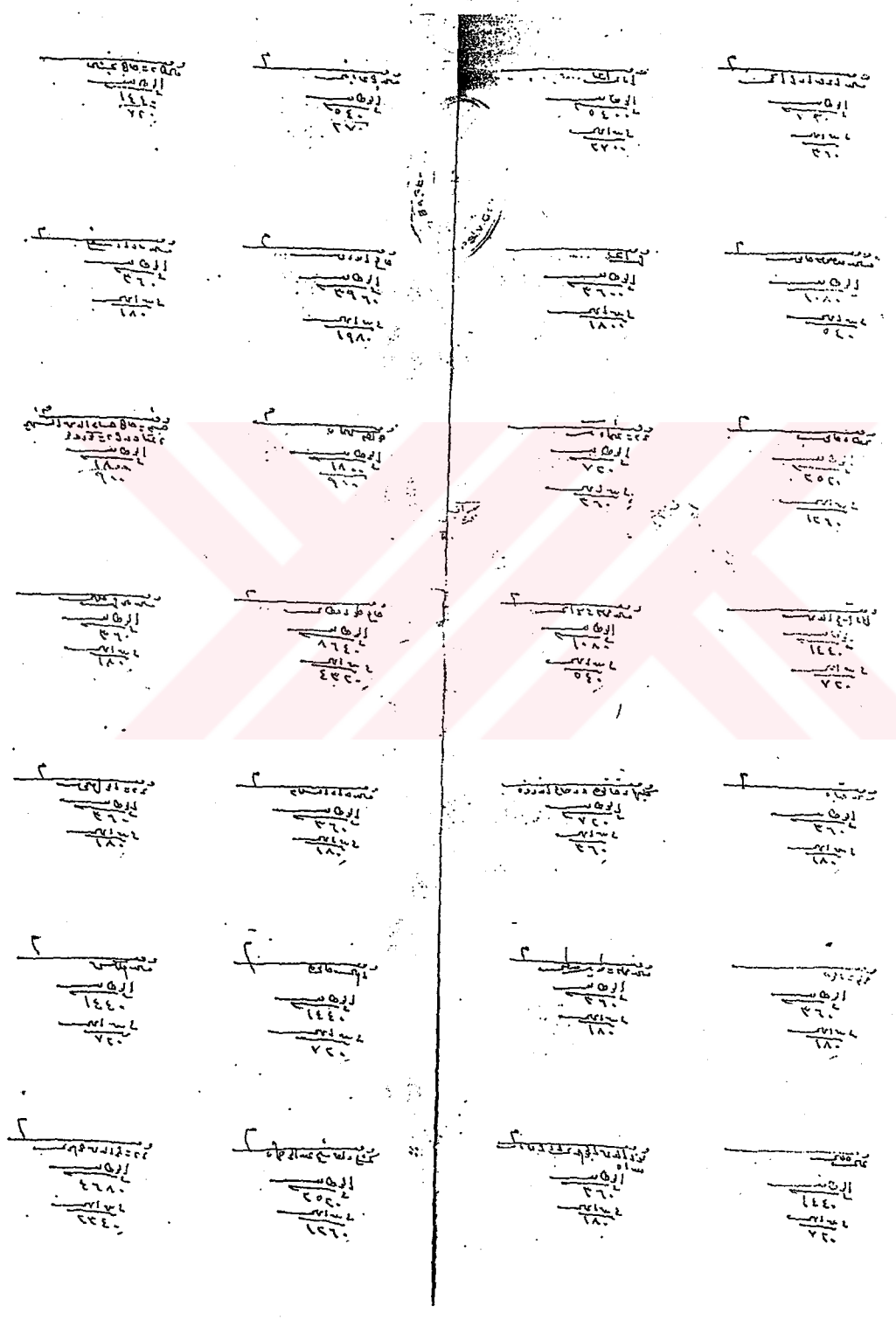
LEVHA B. 5. **Başbakanlık Arşivi, Kâmil Kepeci Tasnifi, Amasya Cizye Defteri (Mufassal), No.3878, H.1261 / 1845, s. 34.**

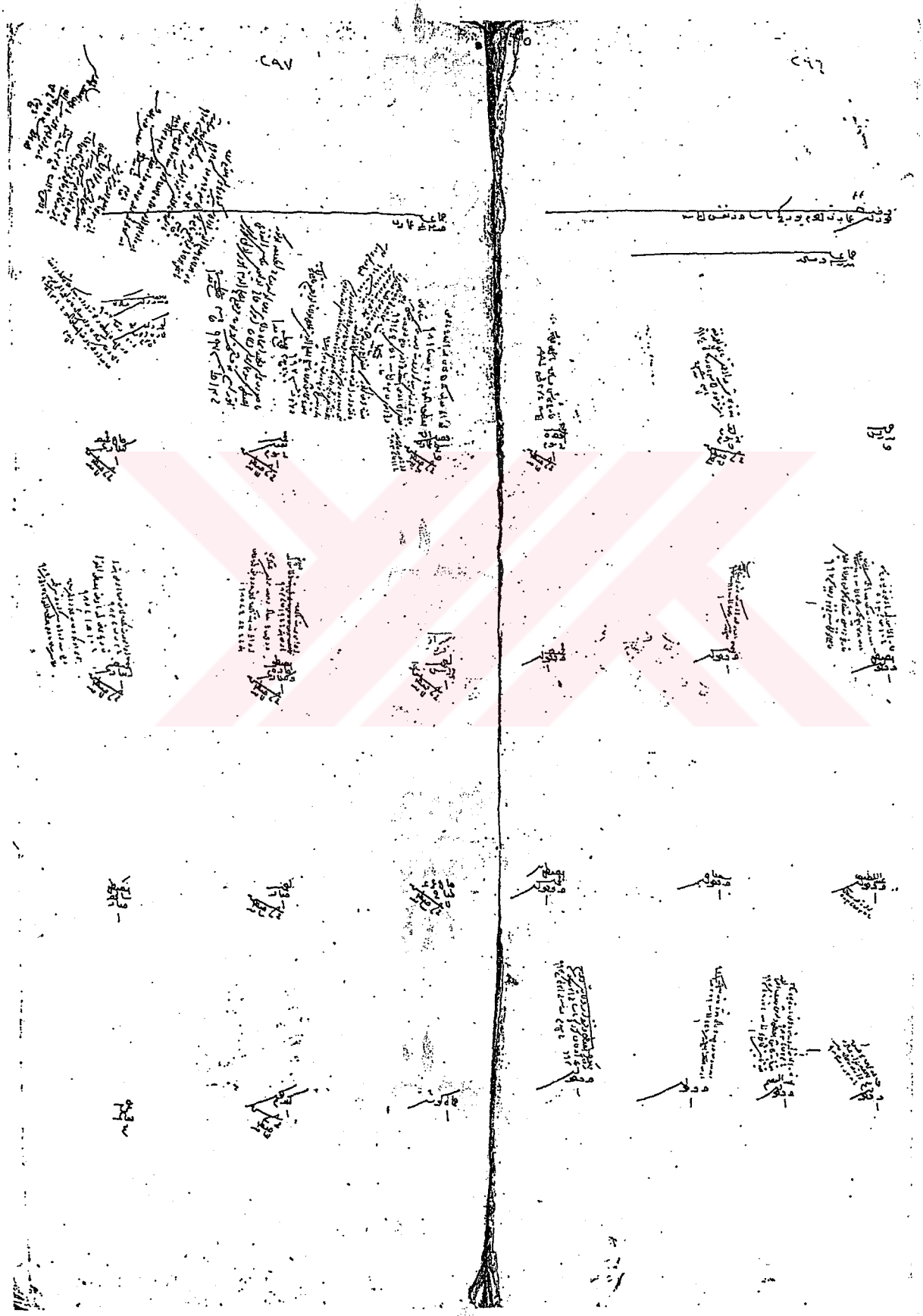
LEVHA B. 6. **Başbakanlık Arşivi, İstanbul, Cevdet Tasnifi, Evkaf Kataloğu, Defter No. 6503, H.1256, s. 1-2.**

LEVHA B. 7. **Başbakanlık Arşivi, İstanbul, Maliyeden Müdevver Defterler Tasnifi, No. 22503, H.1100 / 1689, s. 6-7.**

LEVHA B. 8. **Başbakanlık Arşivi, İstanbul, Maliyeden Müdevver Defterler Tasnifi, Defter No. 626, H.1001 (1592-93), s. 296-297.**

LEVHA B. 9. **Başbakanlık Arşivi, İstanbul, Cevdet Tasnifi, Evkaf Kataloğu, Belge No. 30868.**

LEVHA B. 10. Sivas Vilayeti Salnamesi, H.1288 / 1871, s. 66-67

٦٦

تحریر املاك قلمی		املاك سیاه محرلری
وقوعات باش کاتبی احمد افندی		محرر اول راسم افندی
رفیقی طاهر افندی		محرر ثانی ویس افندی
سندات واعلاما کاتبی		مفید احمد افندی
حسین افندی		دیکر مفید اسعد افندی
تحصیلات وابنیه مفیدی		مساح شوکت افندی
سلیمان بخاتی افندی		دیکری عبداه افندی
دفترجی محمد حلمی افندی		

لواء مامکوره ملحق نواحی معلومه نك قرا ایر محلات وقلعه ونفوسات
عدد دیله مدیر ونواب ومأمورین سائره نك اسامیلری

نفوس مسلم	غیر مسلم	دکاکین وخانلر	فراوحدت	طابو کاتبی	کاتب	نواب	مدیران	نواحی
٤٠٧٧٤	٤١٦٨	٤١٩٤	٦٤	...	...	...	...	نفس اماسیا
٤٠٠٠	...	...	٤٠	...	کذا	کذا	متصرفیتدن	ازیه بازار
٤٤٠٩	...	...	٤٠	...	کذا	کذا	کذا	کلاکلات
١٩٠٨	...	...	٤٠	...	کذا	کذا	کذا	حقله
٩٩٨٧	٠٤١	...	٥	...	کذا	کذا	کذا	اقطاغ
١٢٥١٨	٣٦١٩	٤١٩٤	١٥٩	...	یکوکه			

٦٧

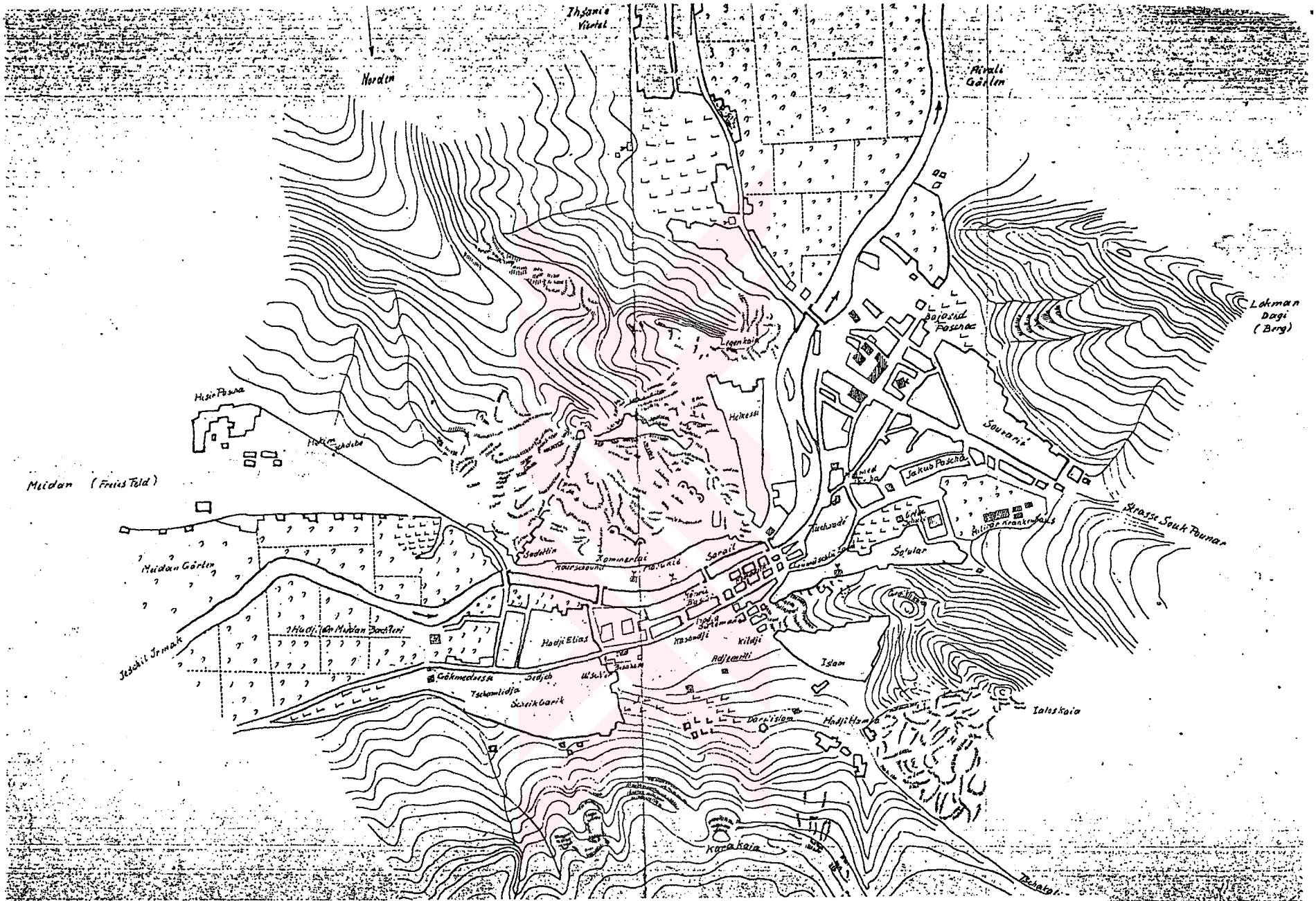
کوپری قضاسی

مجلس اداره		مجلس دعاوی
رئیس فائمقام سلیمان فائق افندی	ضبط قاضی حسن افندی	رئیس نائب افندی
اعضا نائب ابراهیم ادهم افندی		اعضا حسین بك
مفتی احمد اسعد افندی		احمد افندی
عثمان نوری افندی		انطاس اغا
احمد رمزی اغا		کاتب عبداه فتحی افندی
عقوب اغا		
مال کاتبی سعید افندی		
تحریرات کاتبی عثمان افندی		

مجلس بلدیه		املاك قومیسیونی
رئیس ادیب افندی	ضبط قاضی احمد افندی	رئیس وقوعات کاتبی عبدالرحمن افندی
اعضا افتی اغا		اعضا حاجی سعید افندی
کبورق اغا		امین اغا
کاتب عطا افندی		احمد افندی
		اغوب اغا
		لازاری اغا
		دیکر اغوب اغا
		نفوس مفتی سعید افندی

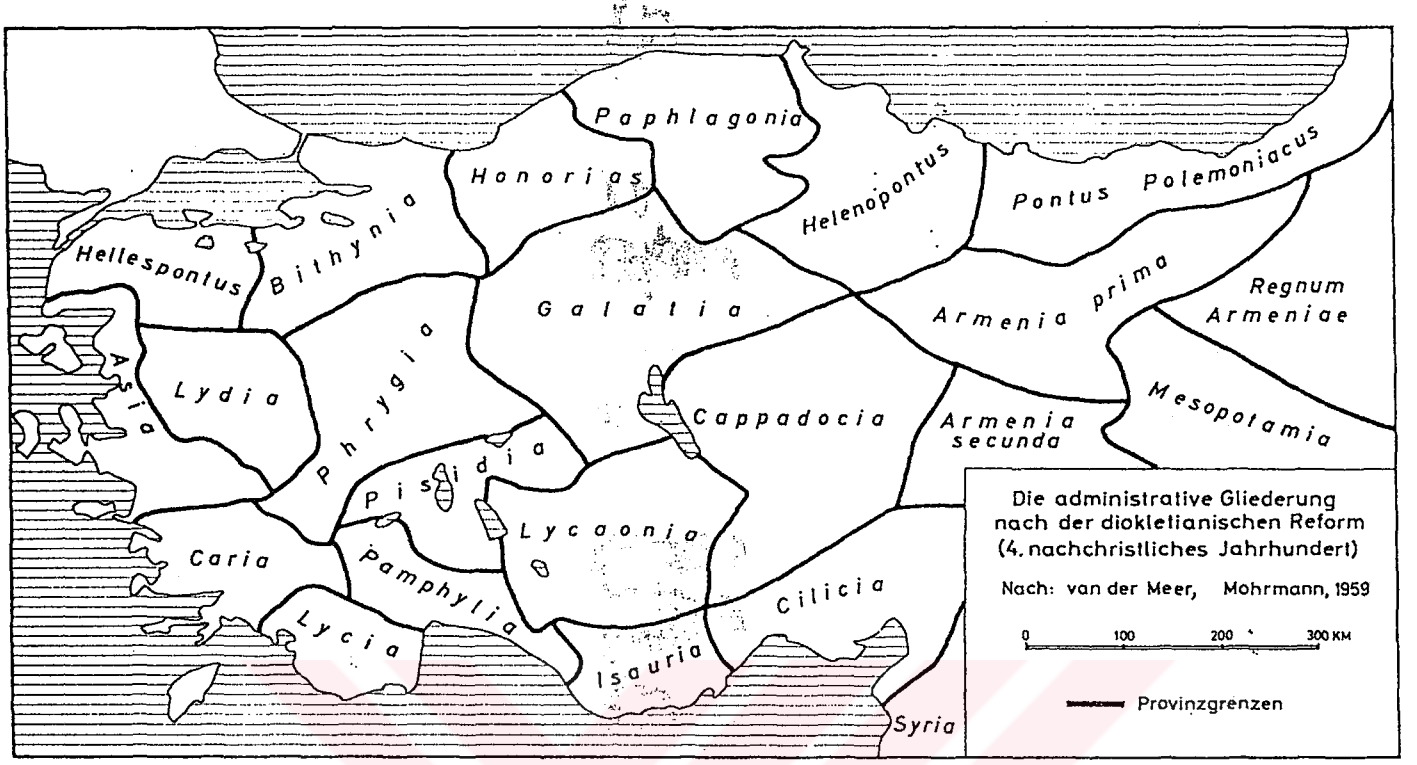
قضا مزبور محلات وقراوقلاع ونفوسات دیله مدیر ونواب ومأمورین سائره نك اسامیلری

نفوس مسلم	غیر مسلم	دکاکین وخانلر	فراوحدت	طابو کاتبی	کاتب	نواب	مدیران	نواحی
٧٨٧٤	٨٠٨	٠٠	١١٧	افندی حسین	کاتبدن	نابلدن	قائممقامدن	

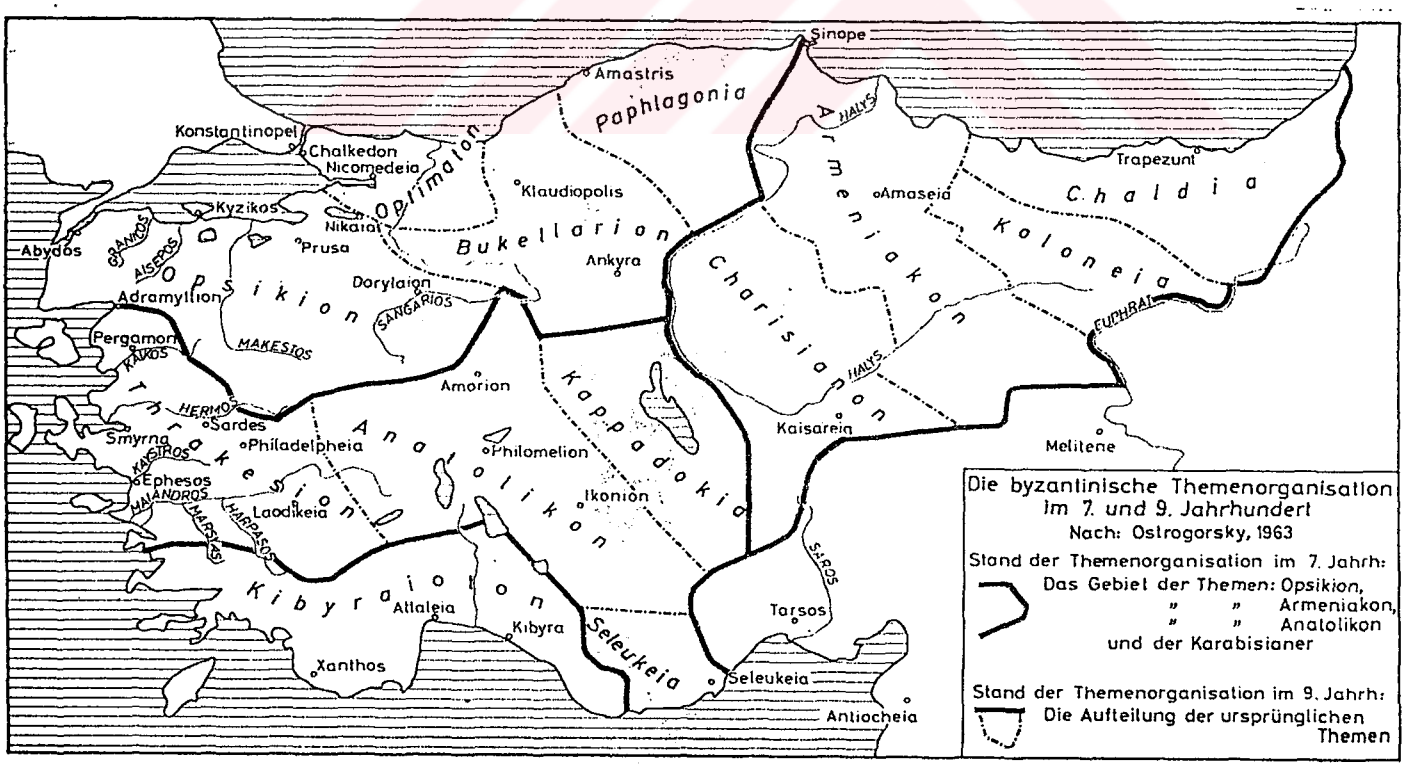

LEVHA B. 11. **19. Yüzyıl Amasya Haritası** (Von Vincke, Stadtplan Amasia, Ölçek 1: 10000, İstanbul Alman Arkeoloji Enstitüsü Kitaplığı, No. E. R. 1045.)

LEVHA B. 12. Bizans Döneminde Anadolu

B. 12. 1. **4. Yüzyıldaki İdari Organizasyon** , *Van der Meer. Mohrman*, 1959 [47, s. 109'daki Alıntı]

B. 12. 2. **7. Yüzyıldaki İdari Organizasyon,** *Ostrogorsky, 1963*, [47, s. 111'deki Alıntı]

EK C FOTOĞRAFLAR

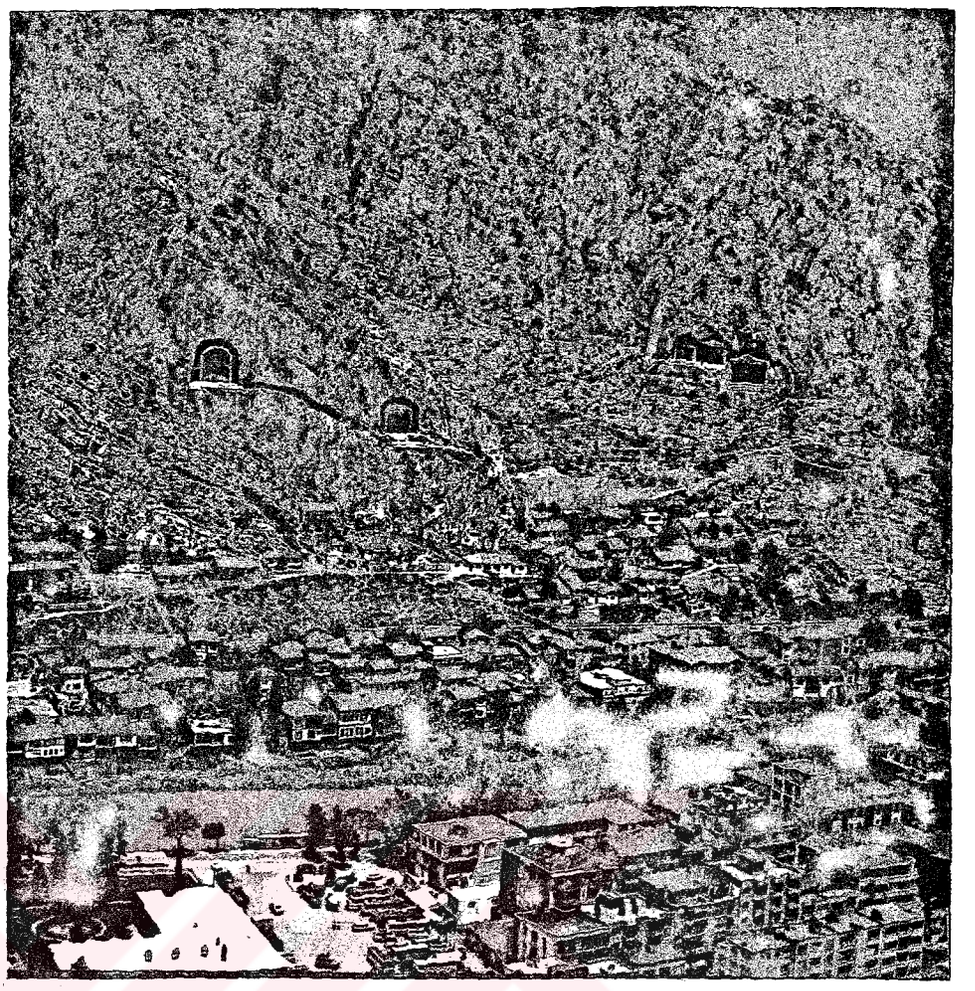

Foto. 1 Amasya Genel ve Kaya Mezarları

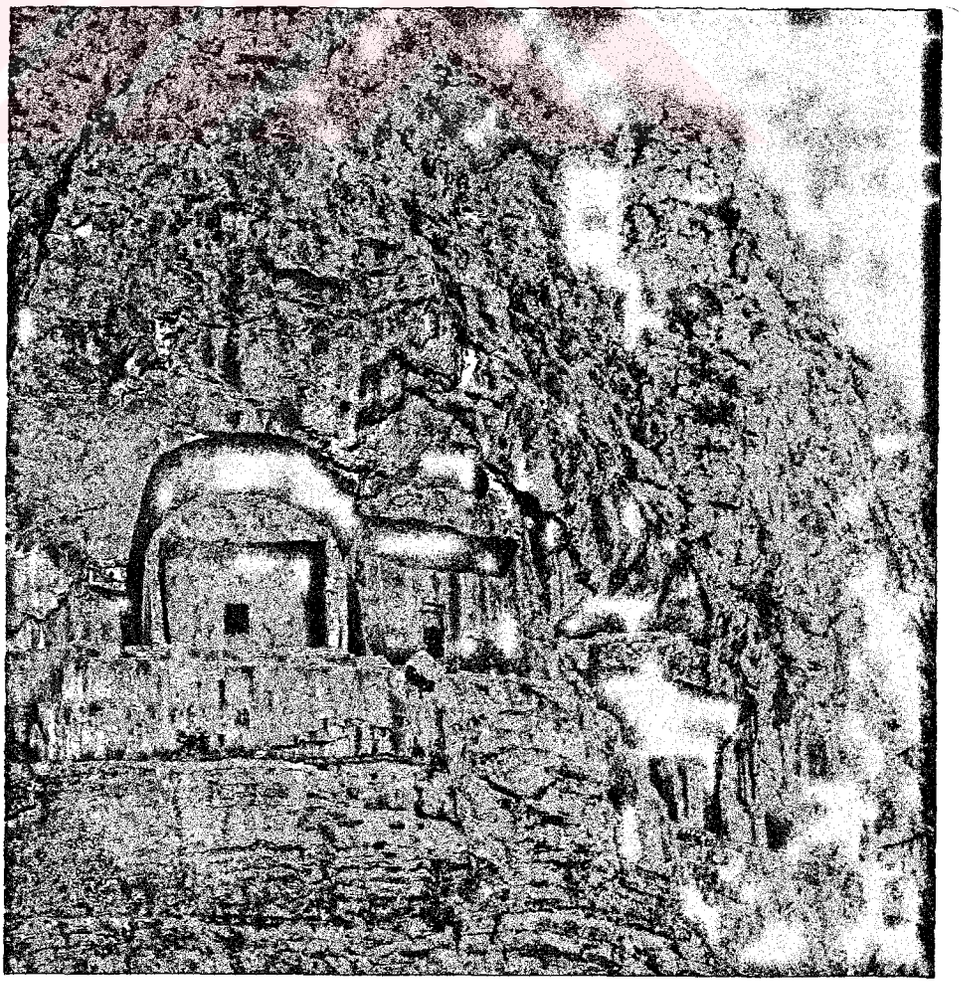

Foto. 2 Kaya Mezarları

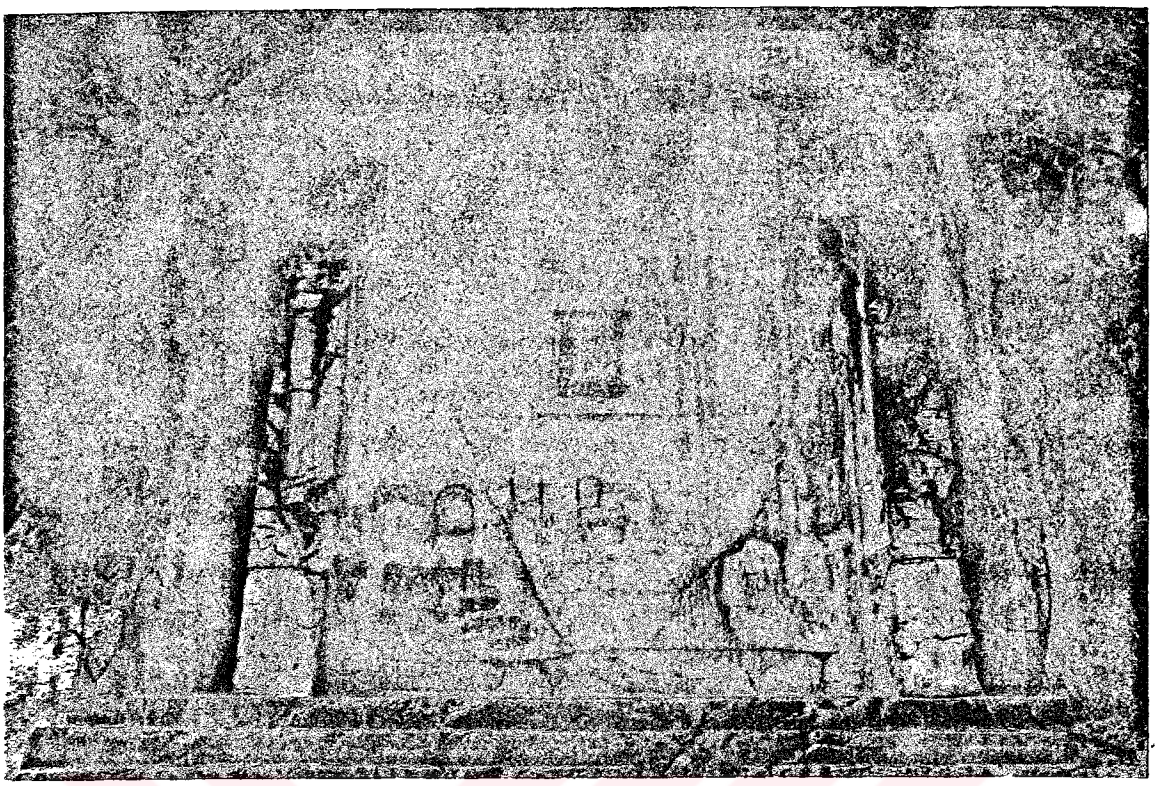

Foto. 3 Aynalı Mağara

Foto. 4 Ferhat Su Yolu

Foto. 5 Kızlar Sarayı

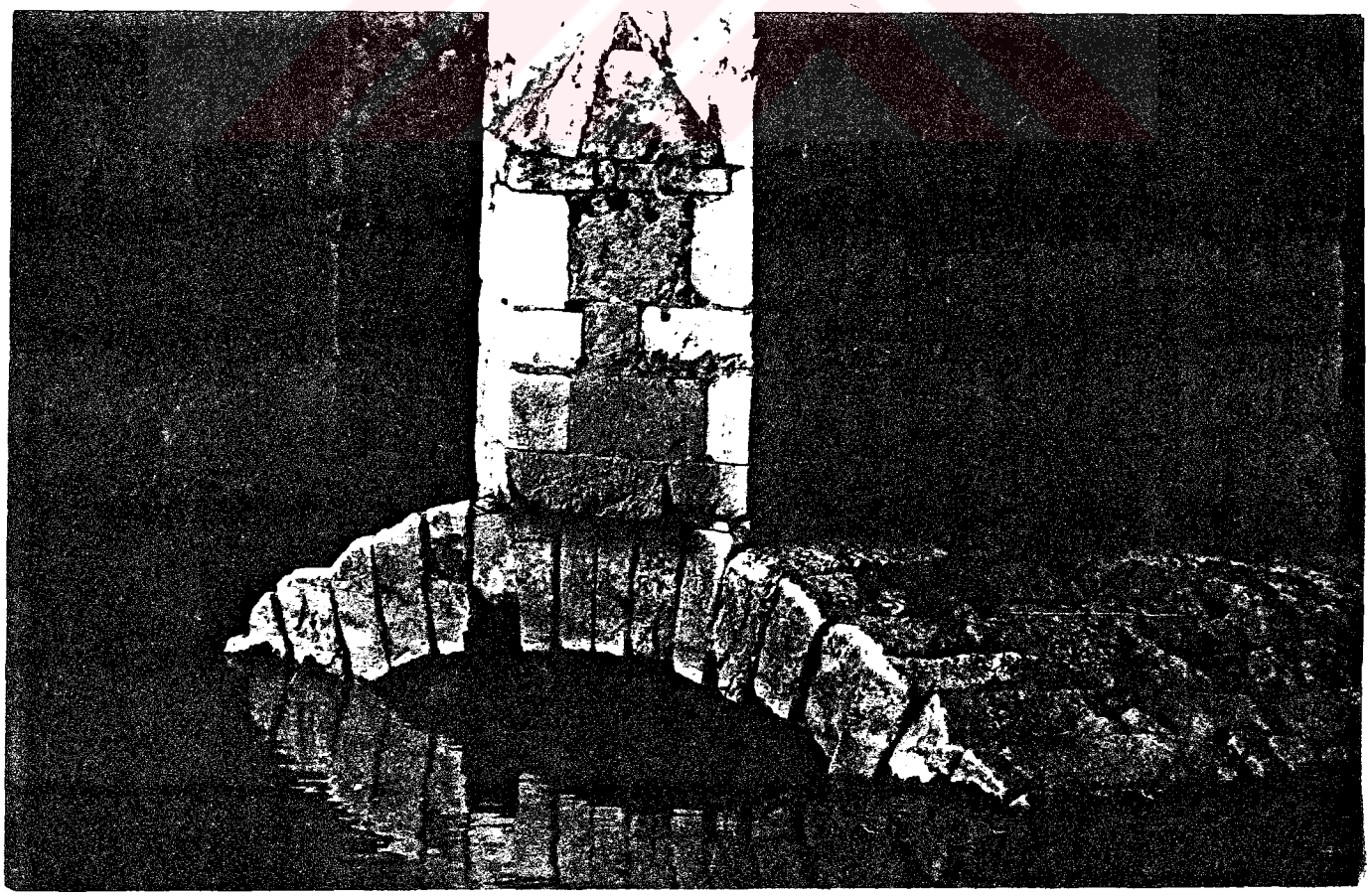

Foto. 6 Alçak Köprü Kemeri

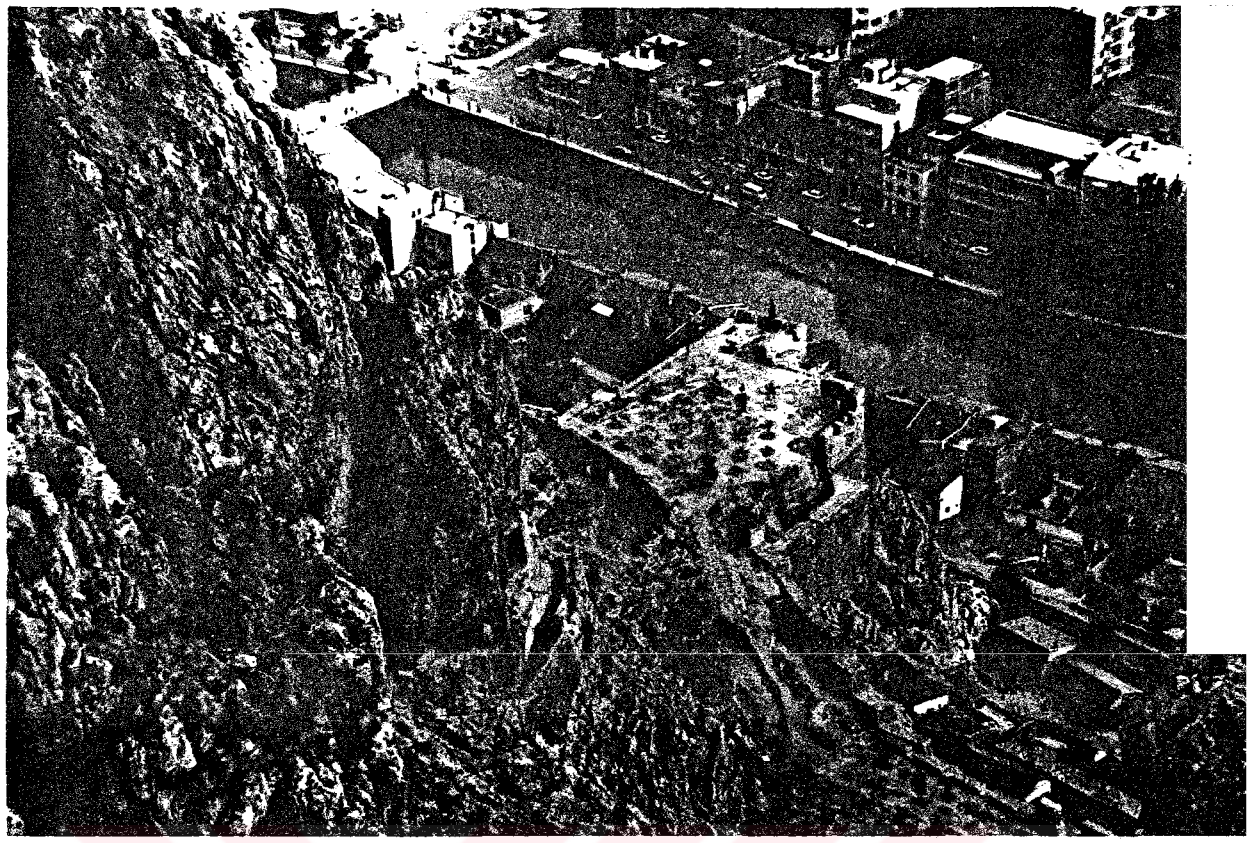

Foto. 7 Kale'den Kızlar Sarayı

Foto. 8 Aşağı Kale Burç Kalıntısı

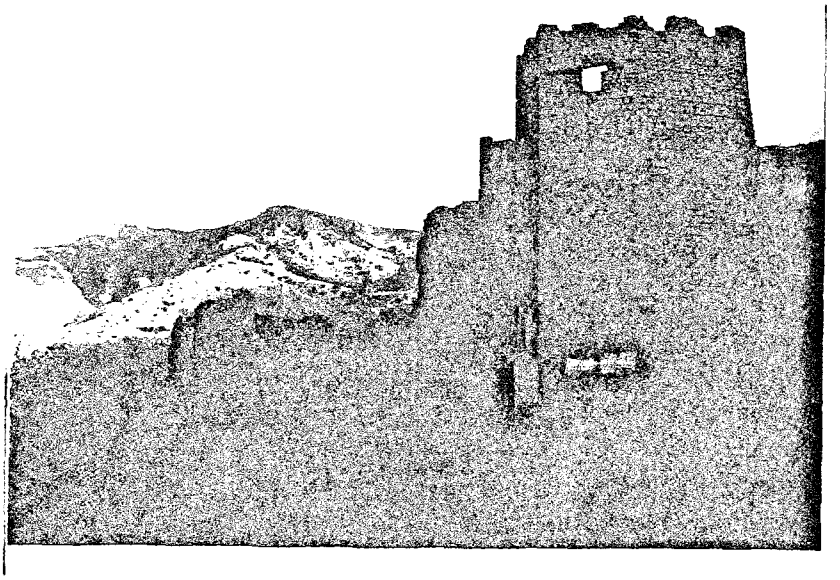

Foto. 9 Kale Burçları

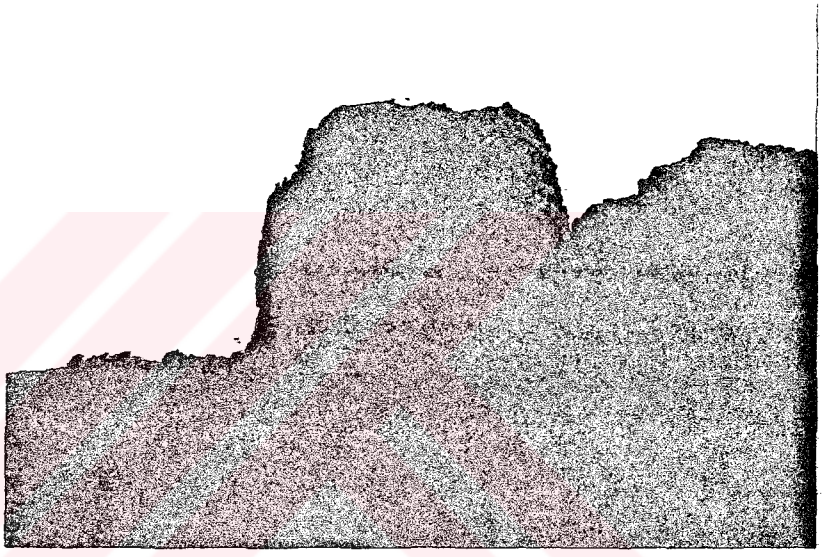

Foto. 10 Kale Burcu

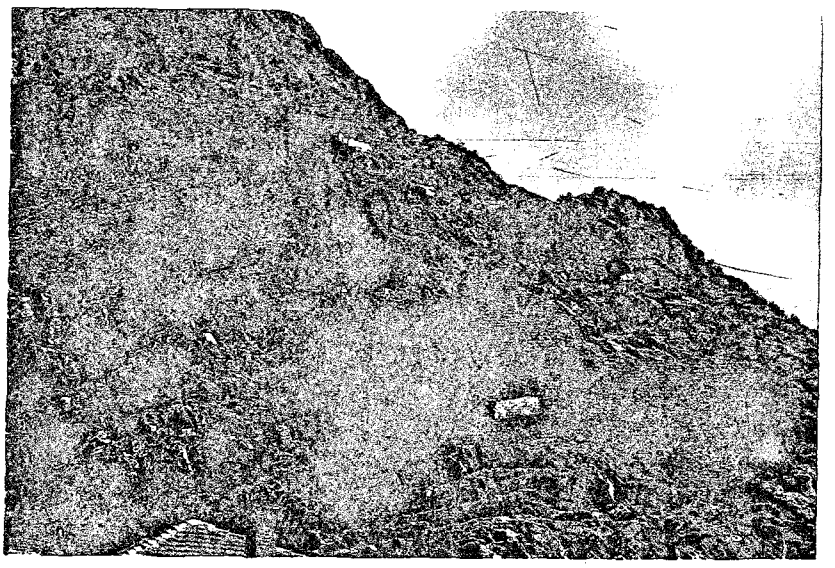

Foto. 11 Meydan Kapısı ve Sur Kalıntıları

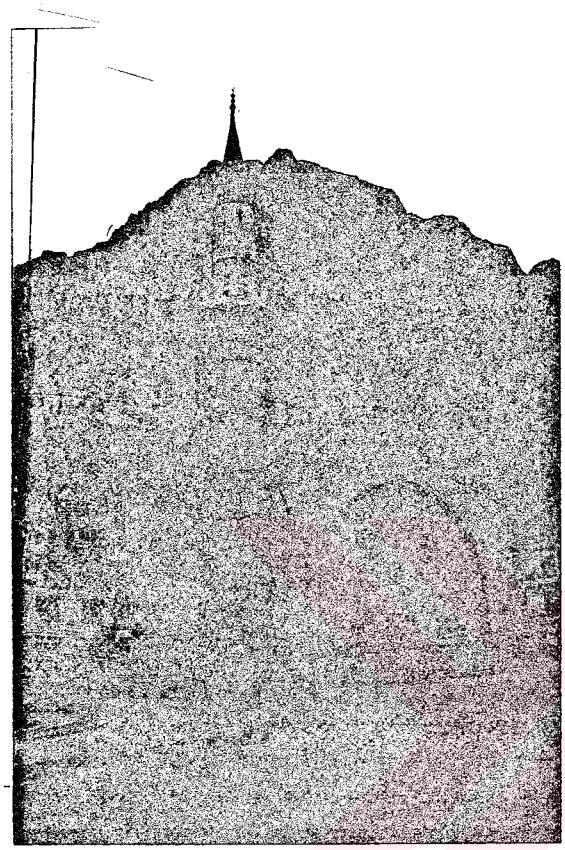

Foto. 12 Fethiye Camii (Eleni Kilisesi)

Foto. 13 Meydan Kapısı Sur Kalıntısı

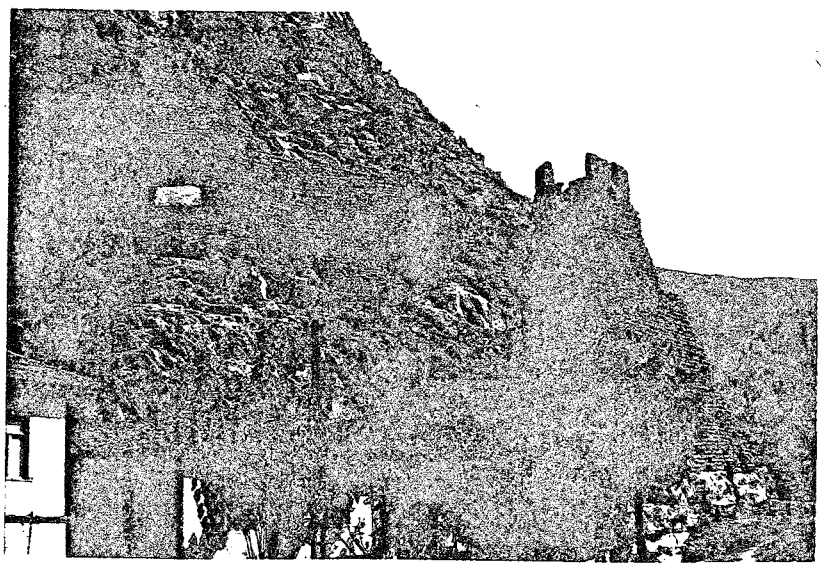

Foto. 14 Meydan Kapısı Sur Kalıntısı

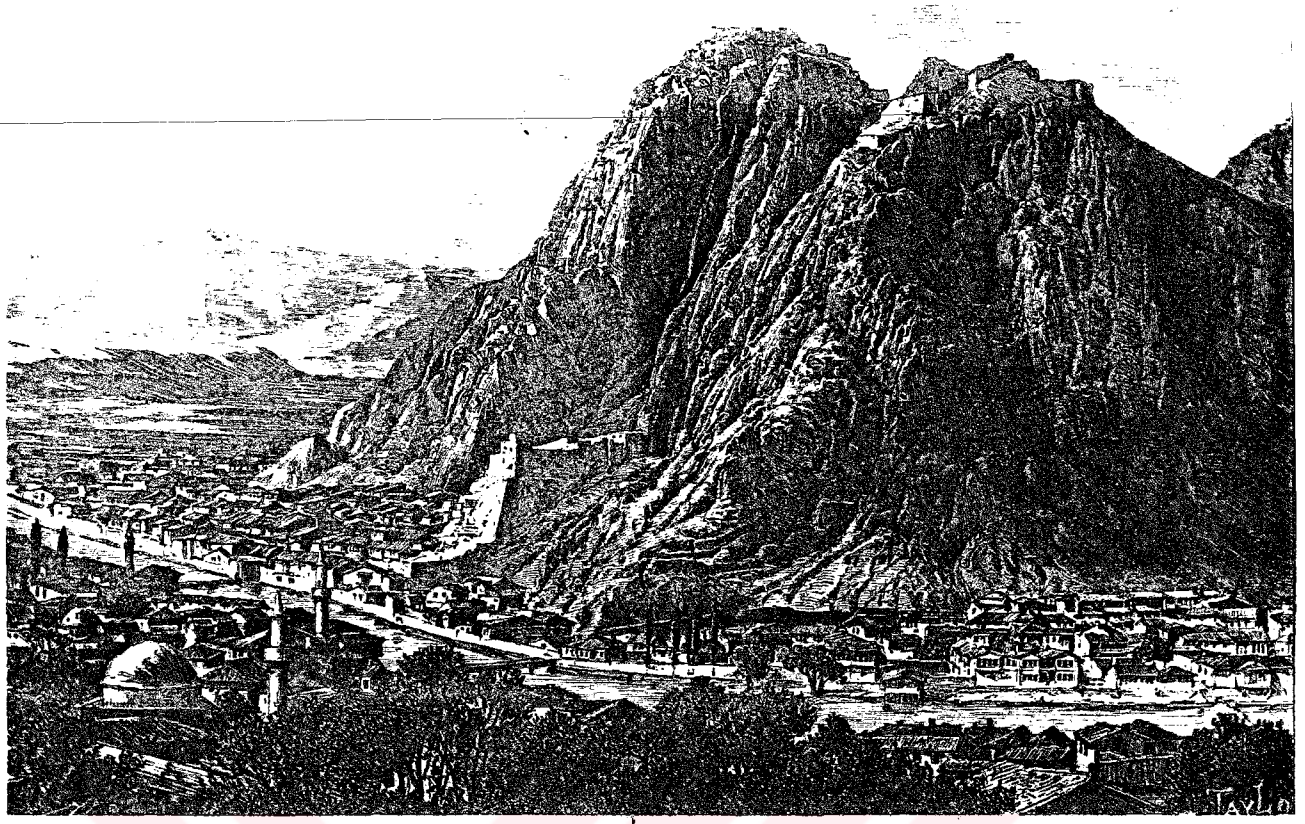

Foto. 15 Eski Bir Amasya Gravürü

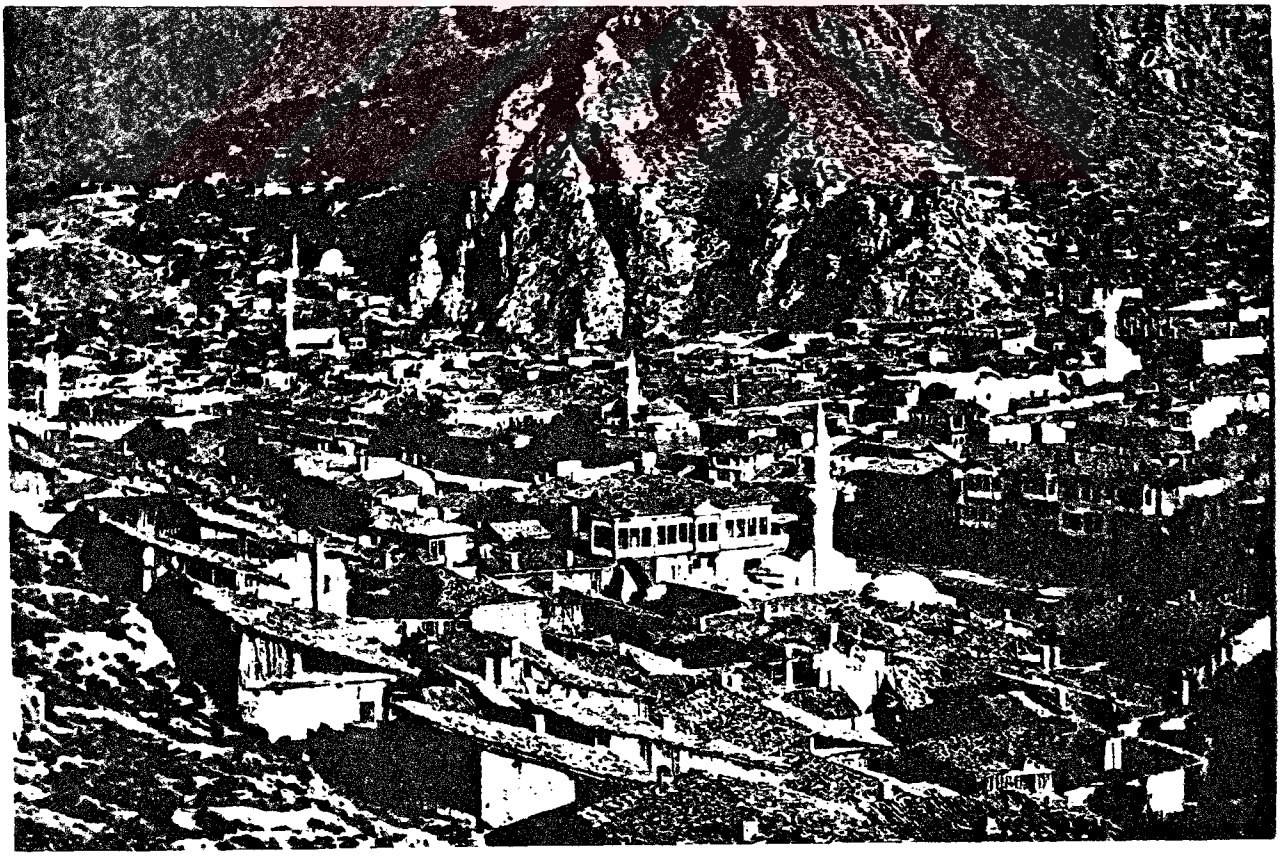

Foto. 16 Kentin eski bir fotoğrafı

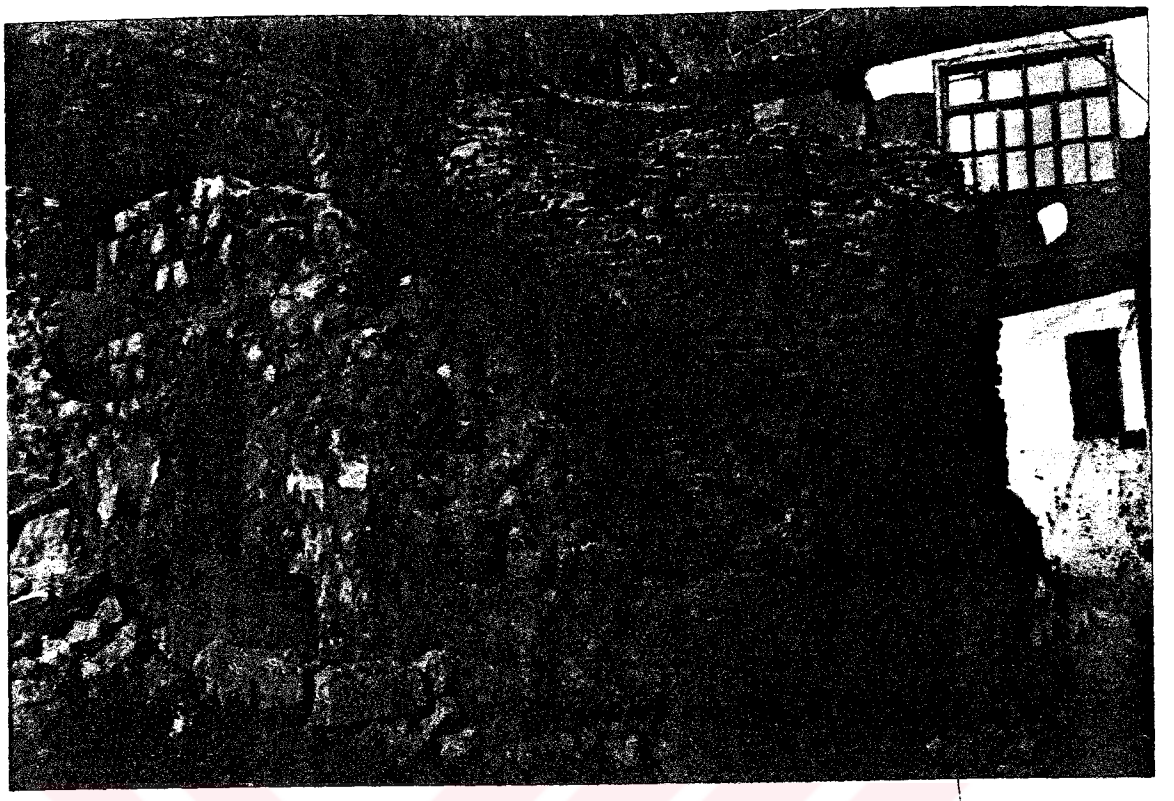

Foto. 17 Sur içinde Enderun Camii Kalıntısı (Loh Minare)

Foto. 18 Gök Medrese

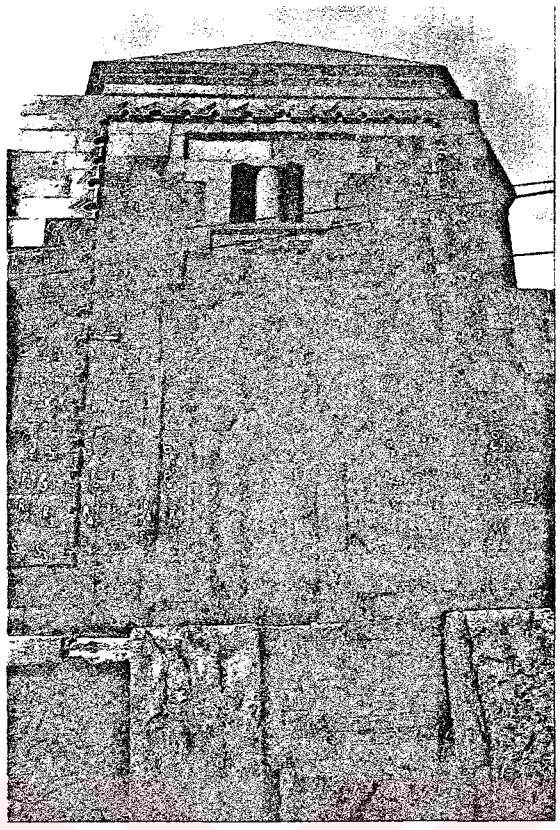

Foto. 19 Halifet Gazi Türbesi

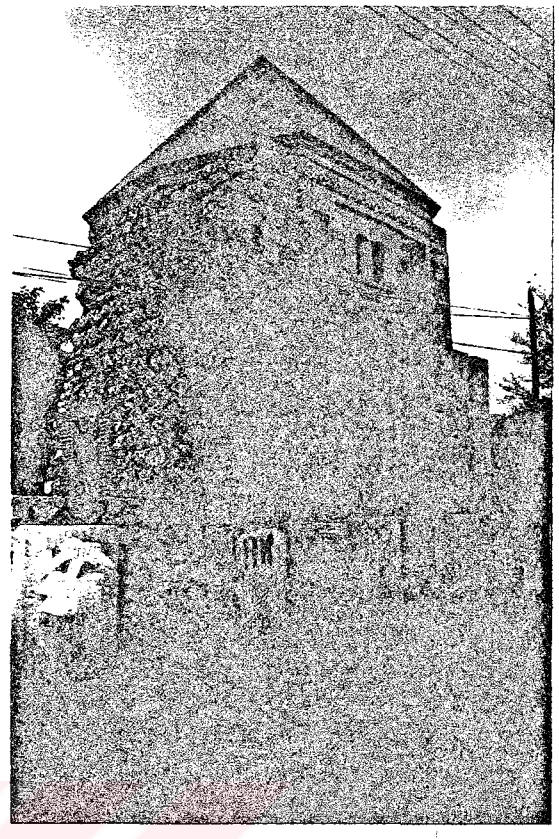

Foto. 20 Halifet Gazi Türbesi

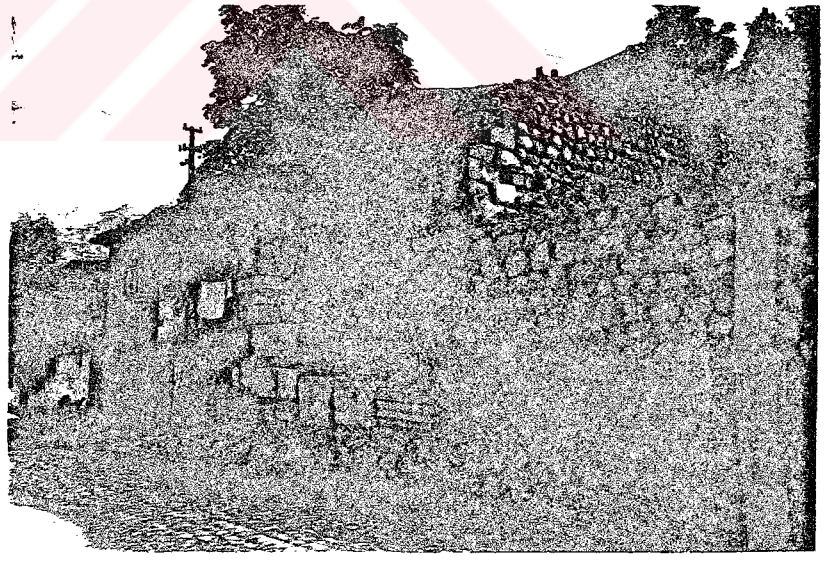

Foto. 21 Kadılar Türbesi

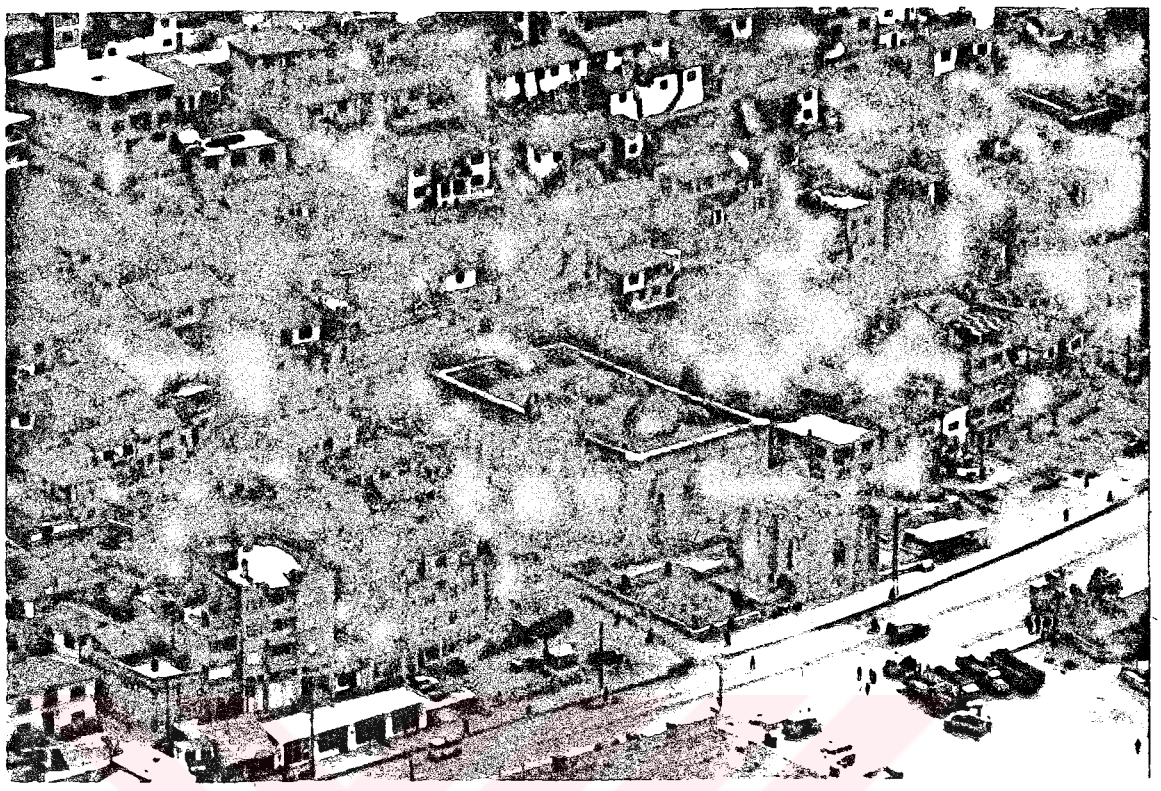

Foto. 22 Gök Medrese ve Torumtay Türbesi

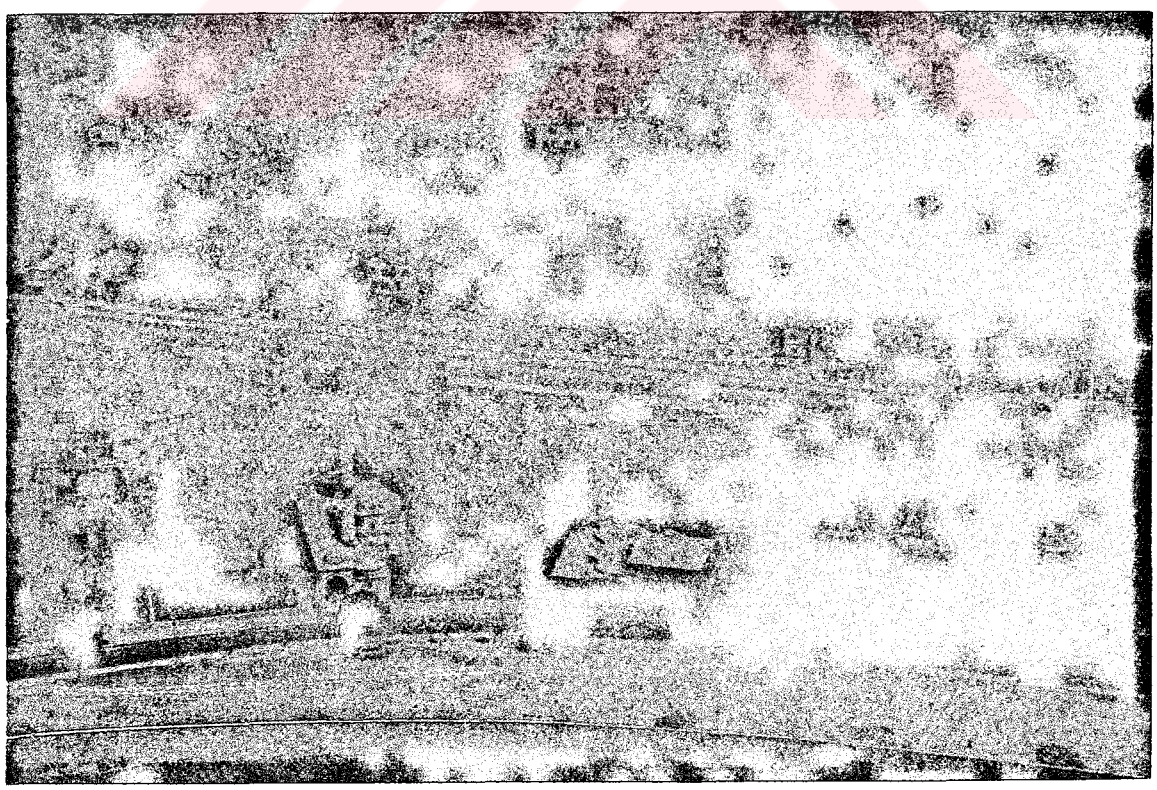

Foto. 23 Mehmet Paşa Camii, Mustafa Bey Hamamı ve Şifahane

Foto. 24 Saraçhane Camii
Bedesten
Kilari Camii
Taşhan
Burma Minare

Foto. 25 Yörgüç Paşa Camii

Foto. 26 19.Yüzyıl Amasya Minyatürü [89, s. 23]

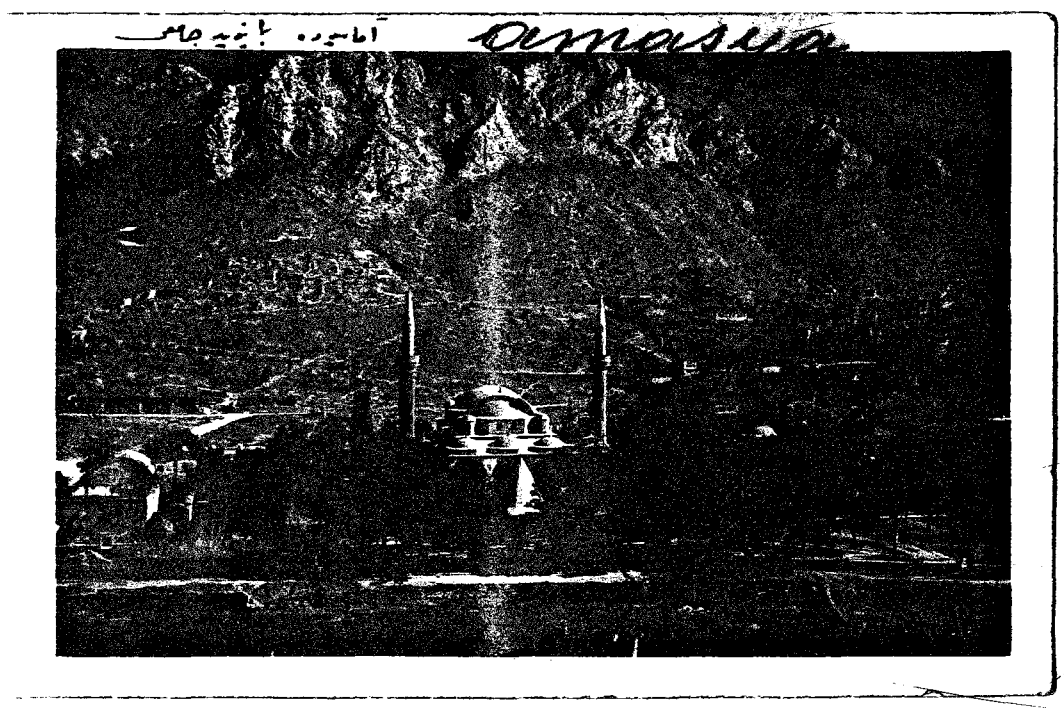

Foto. 27 1913 Yangınından sonra Amasya

Foto. 28 Gümüşlüzade Camii

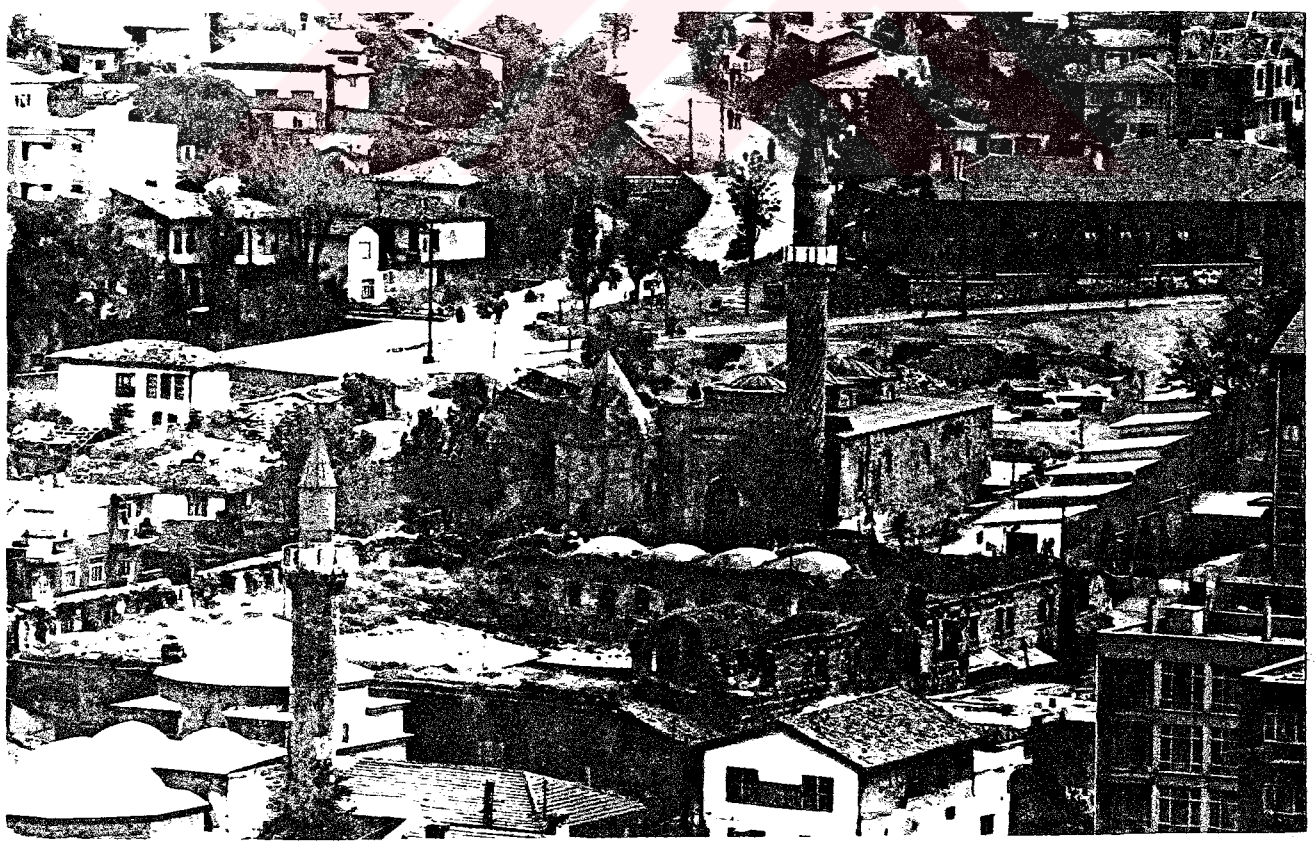

Foto. 29 Taşhan ve Burma Minare

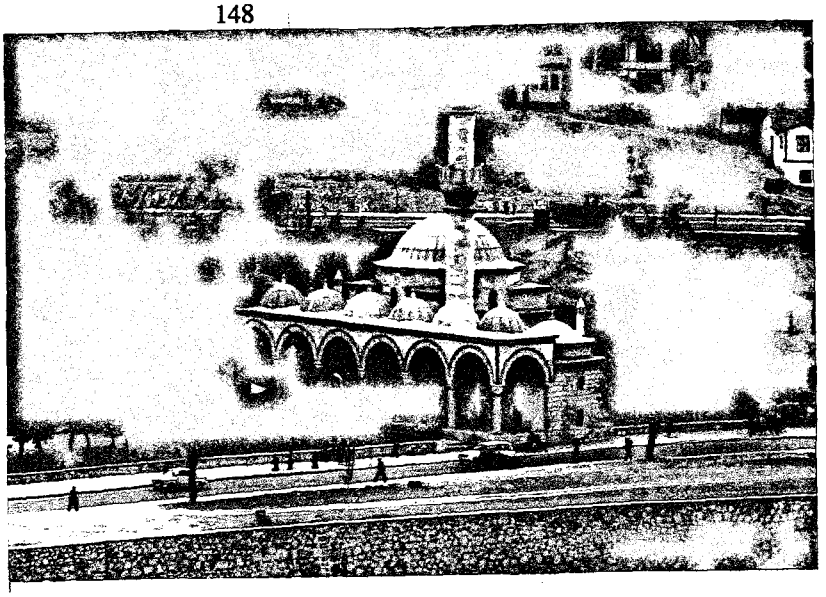

Foto. 30 Mehmet Paşa Camii

Foto. 31 Alçak Köprü

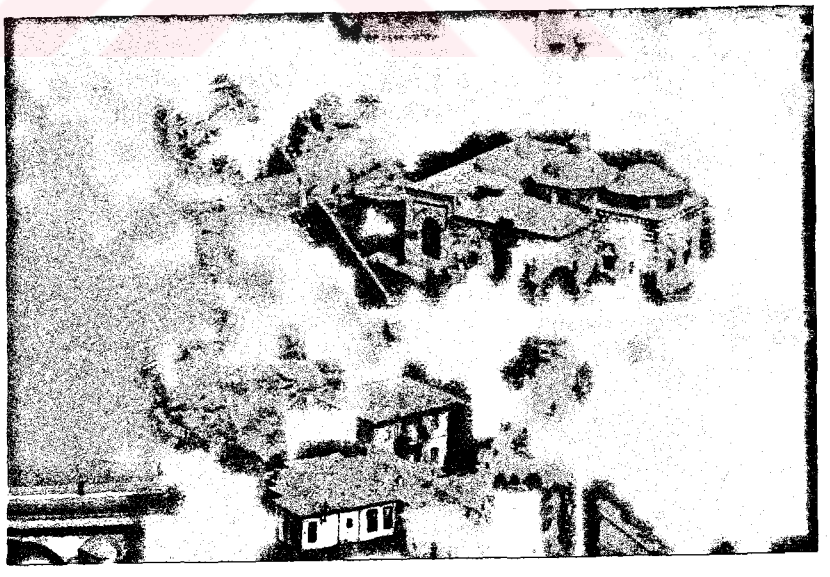
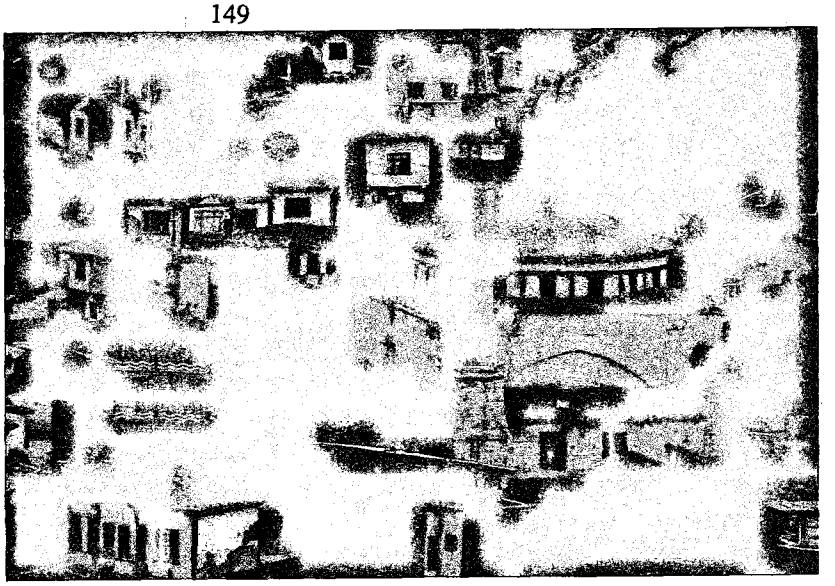
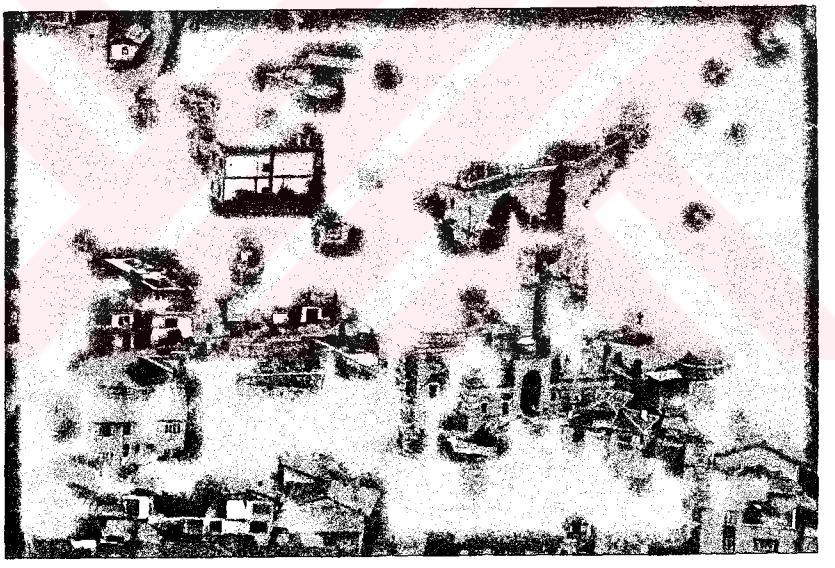

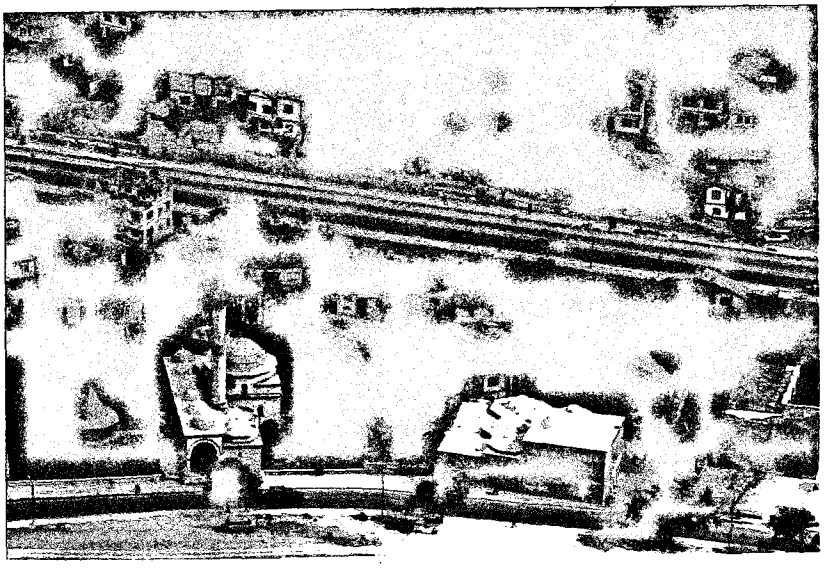
Foto. 32 Bayezid Paşa Camii

o. 33 Gümüşlüzade Camii

. 34 Yakup Paşa Camii
(Çilehane)

.35 Mehmet Paşa Camii
Mustafa Bey Hamamı

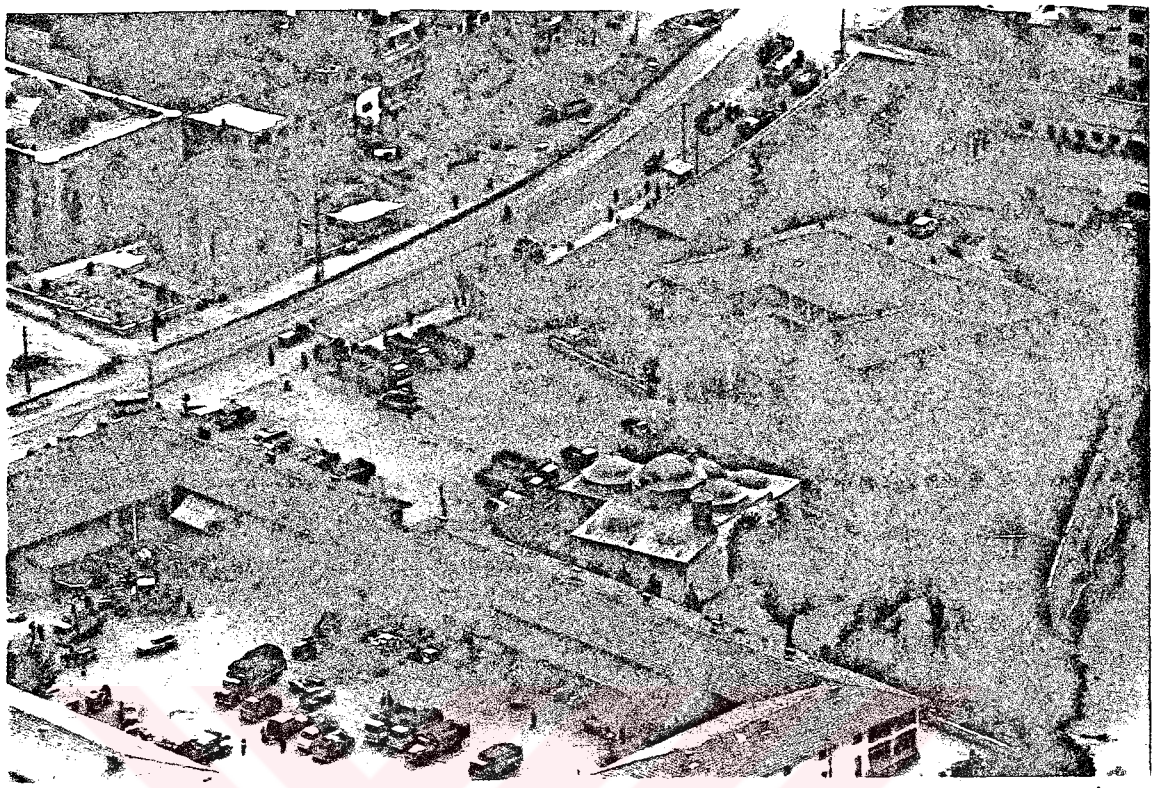

Foto. 36 Yörgüç Paşa Camii, Gökmedrese, Torumtay Türbesi ve Yeni Hal Binası

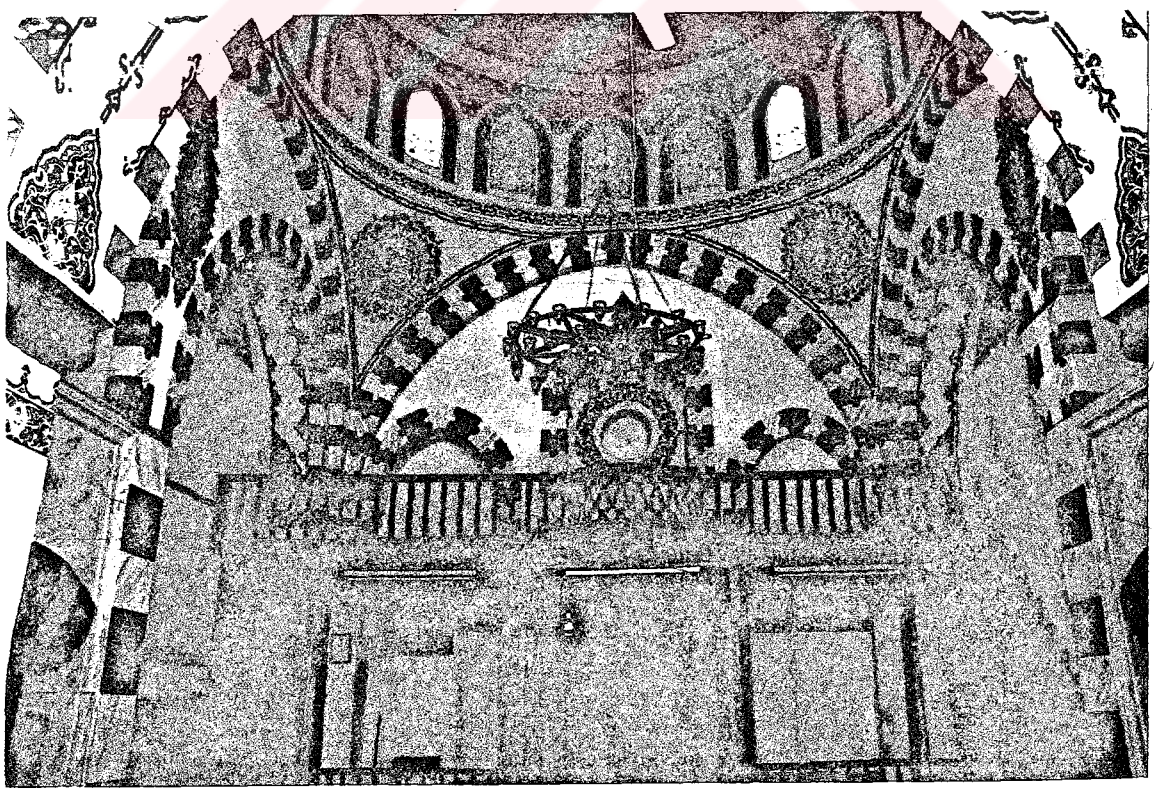

Foto. 37 Yörgüç Paşa Camii İç Görünüşü

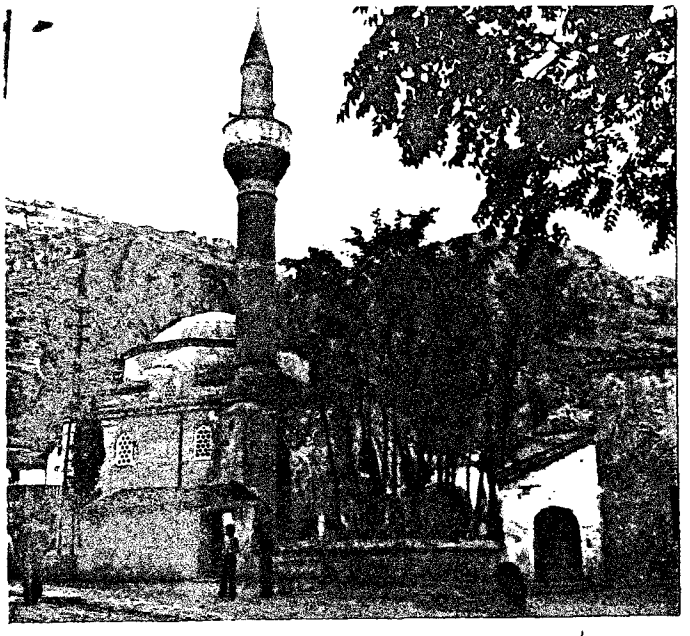

Foto.38 Ayas Ağa Camii

Foto. 39 Ayas Ağa Medresesi

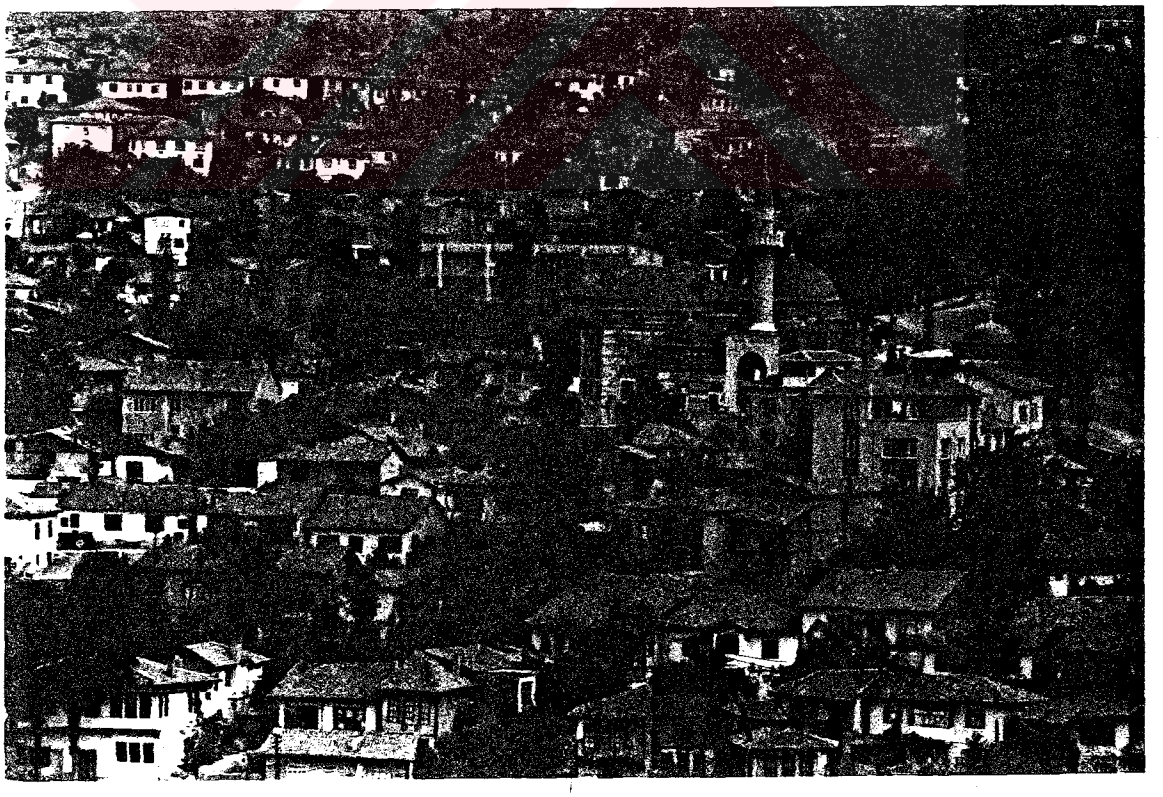
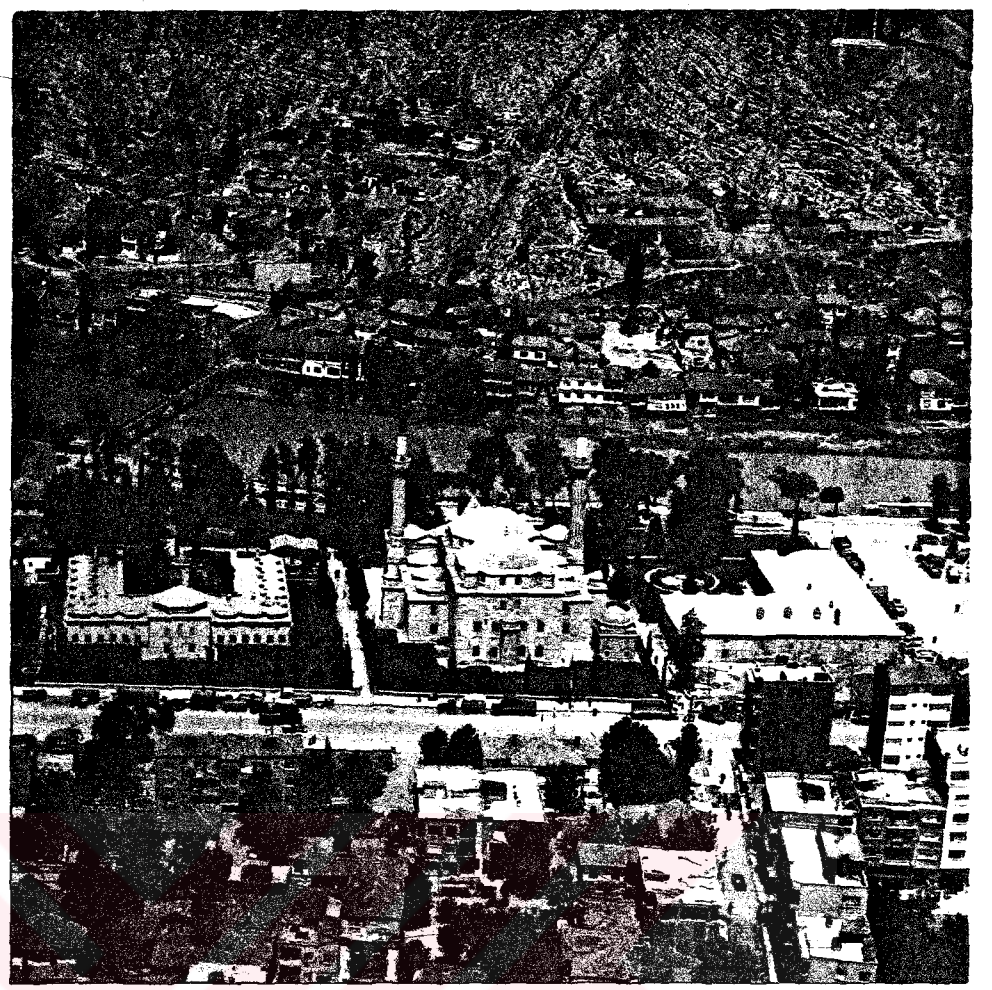

Foto. 40 Yakup Paşa Camii (Çilehane)

oto. 41 II.Bayezid Külliyesi

oto. 42 II.Bayezid Külliyesi
(Kaleden görünüş)

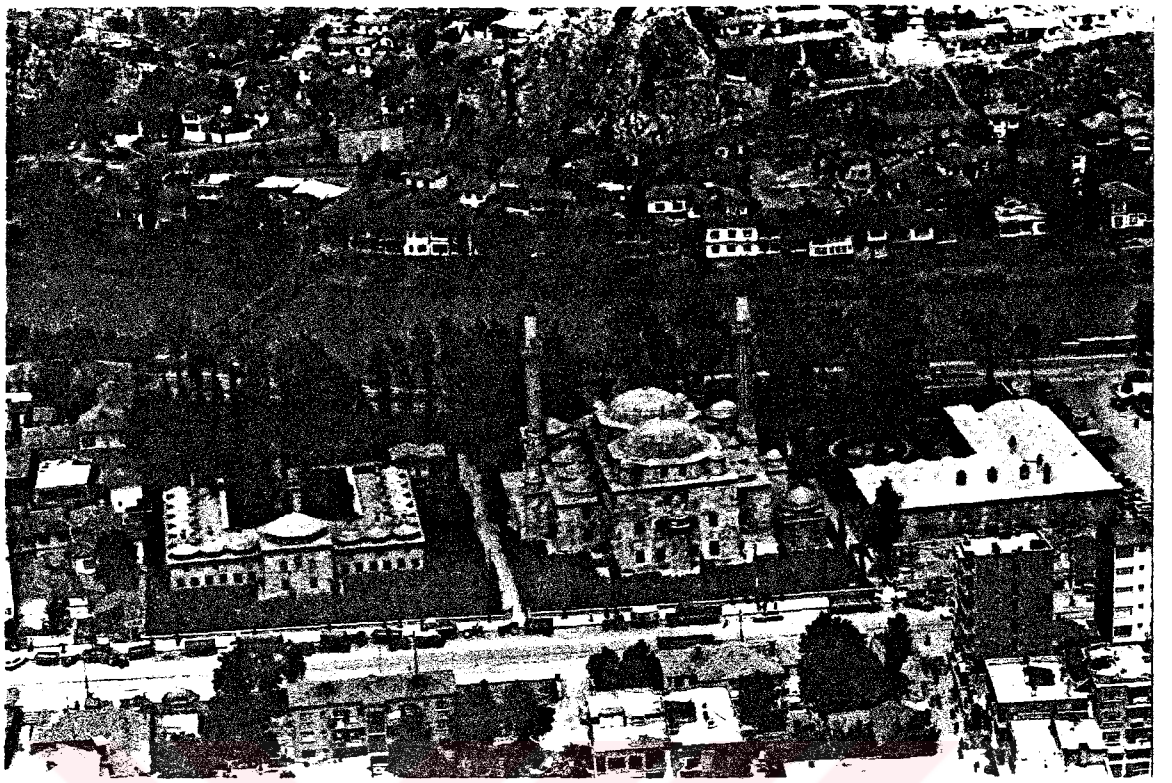

Foto. 43 II.Bayezid Külliyesi (Çakallar Mesiresinden)

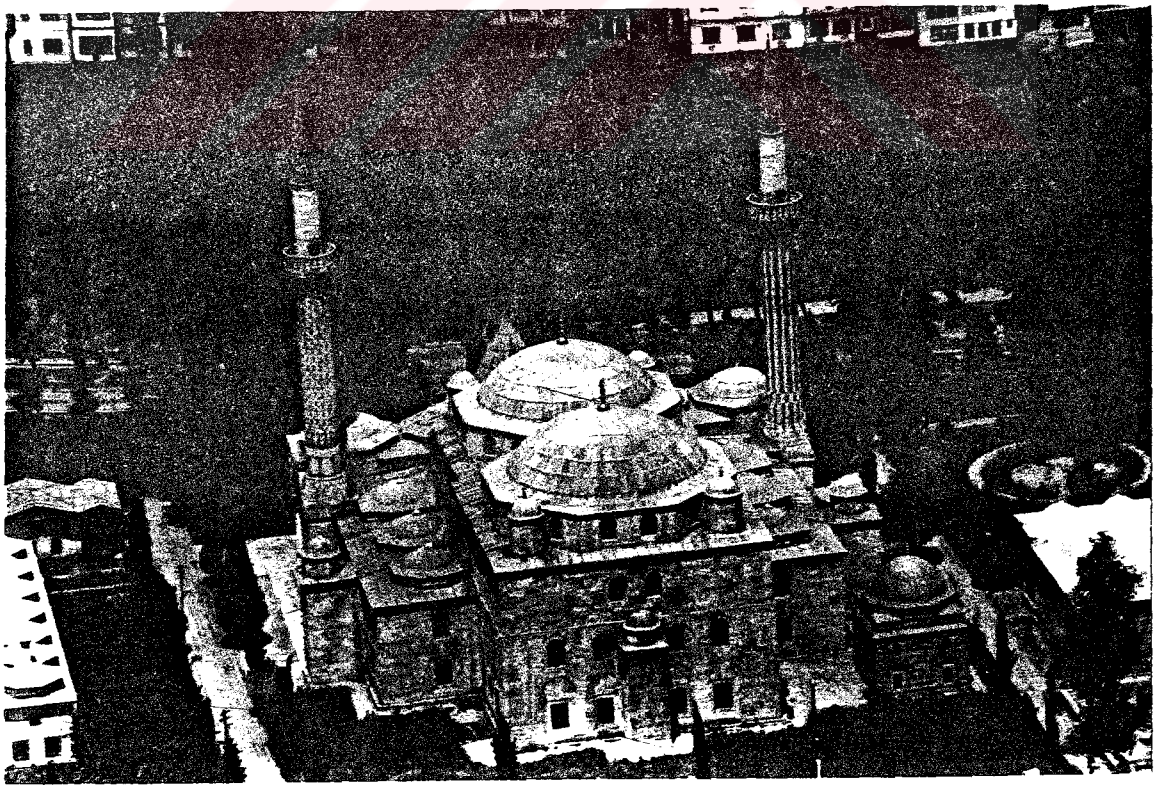

Foto. 44 II.Bayezid Camii

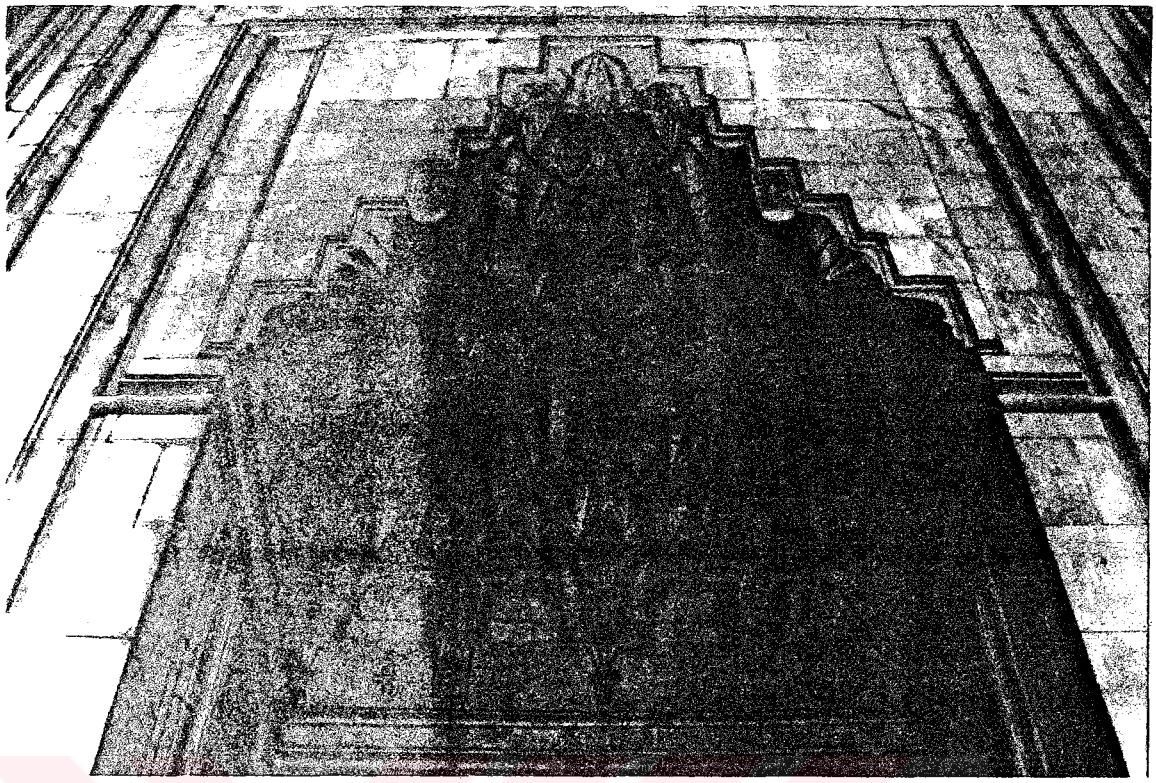

Foto. 45 II.Bayezid Camii Giriş Kapısı Mukarnası

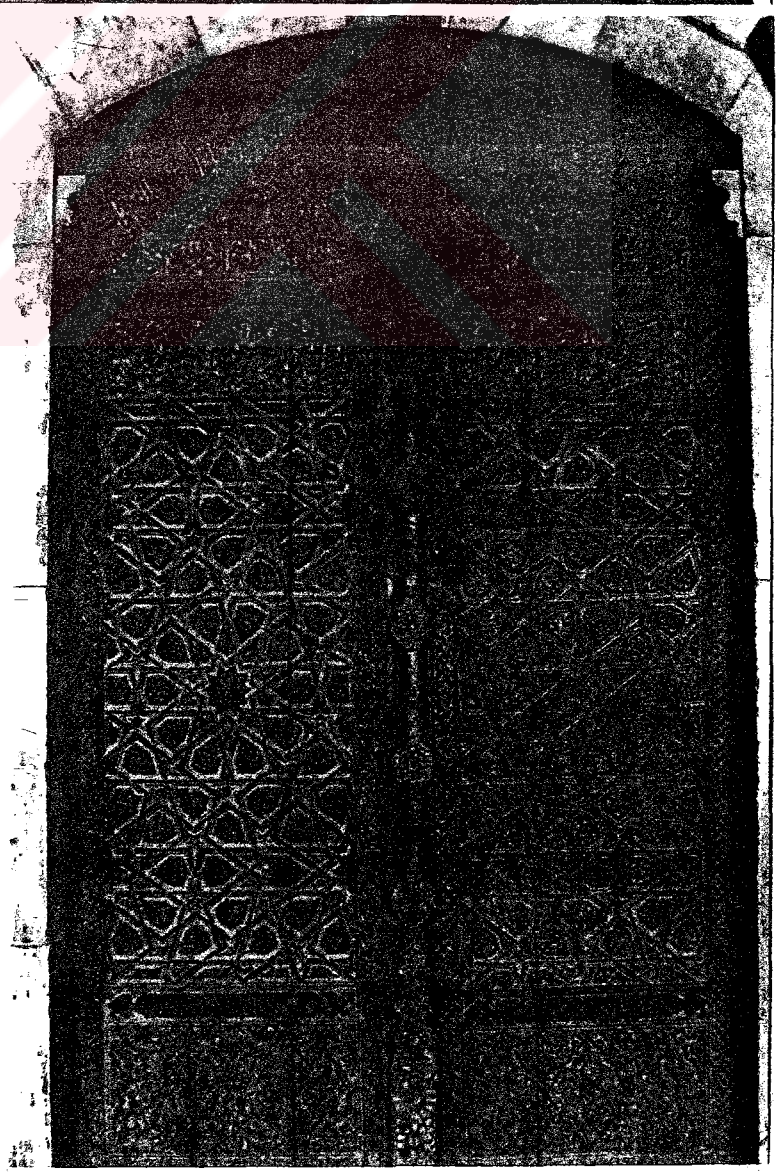

Foto. 46 Bayezid Paşa Camii Ahşap Kapı

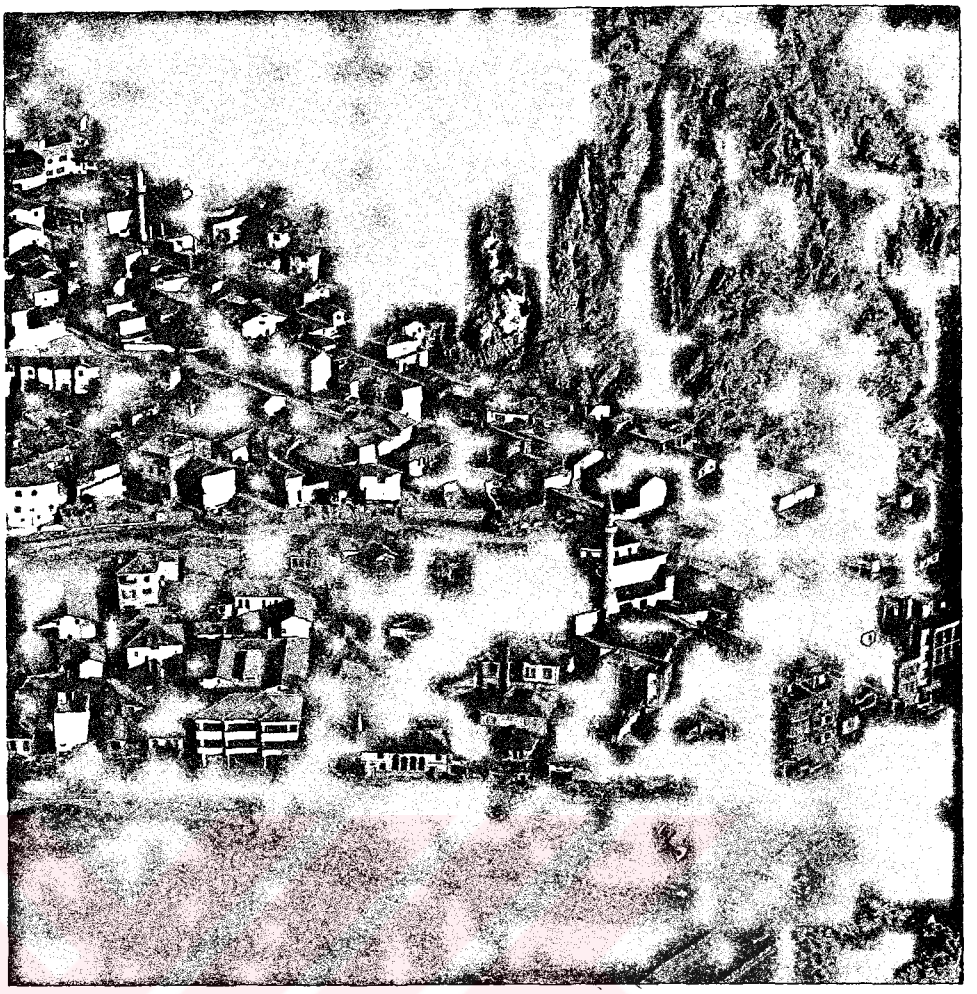

Foto. 47 Gümüşlüzade Camii
Eğri Camii
Sofular Camii

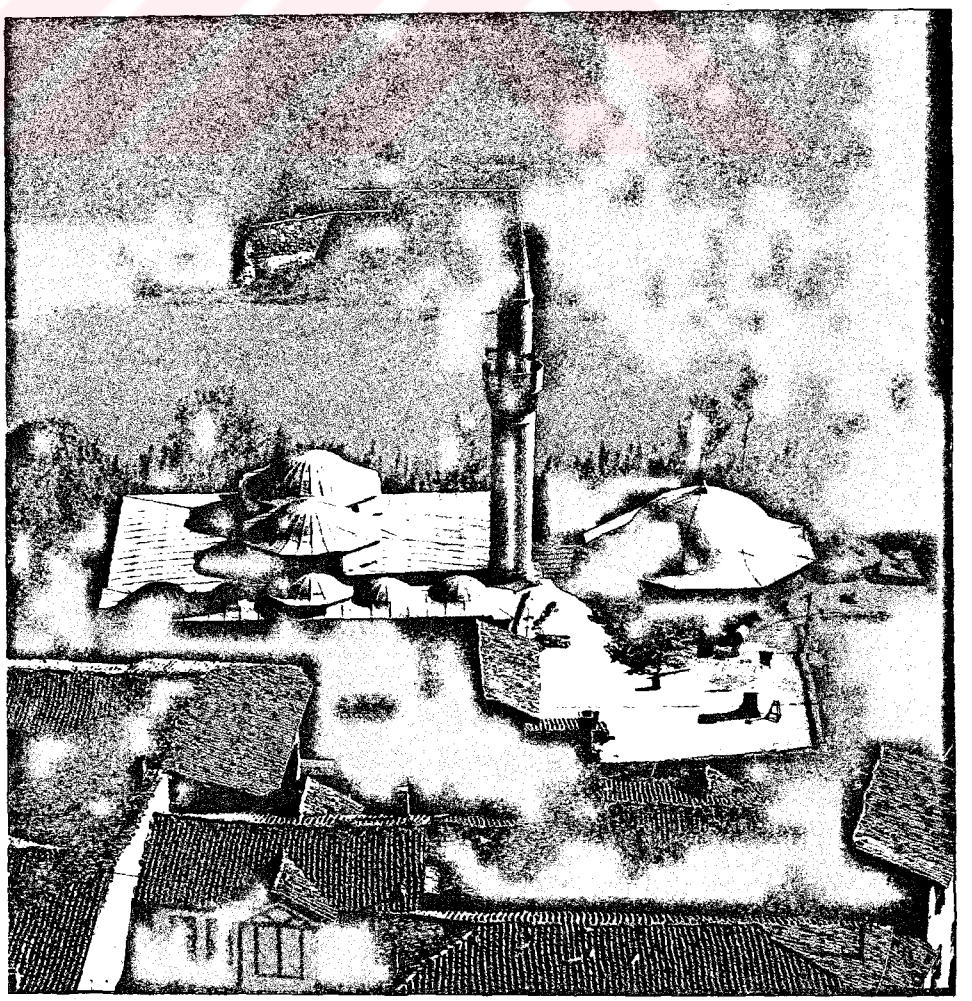

Foto. 48 Bülbül Hatun Camii
Çukur Hamam

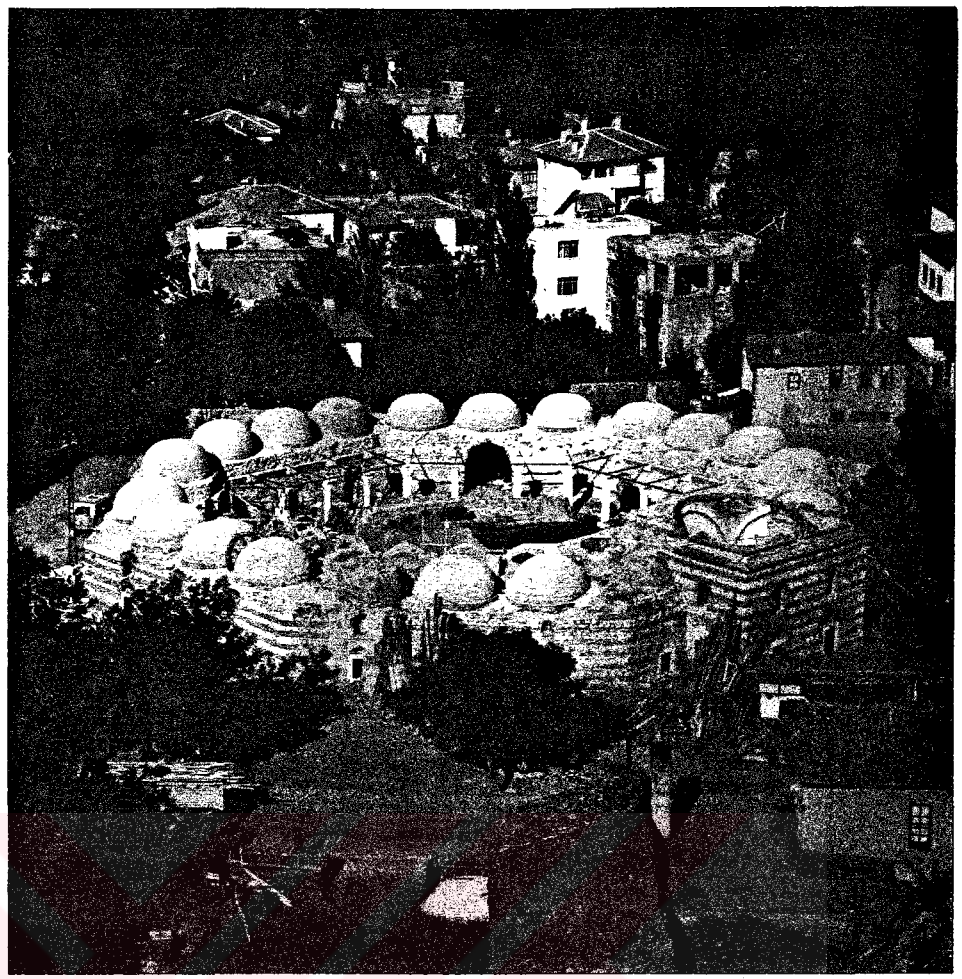

Foto. 49 Büyük Kapı Ağası Medresesi

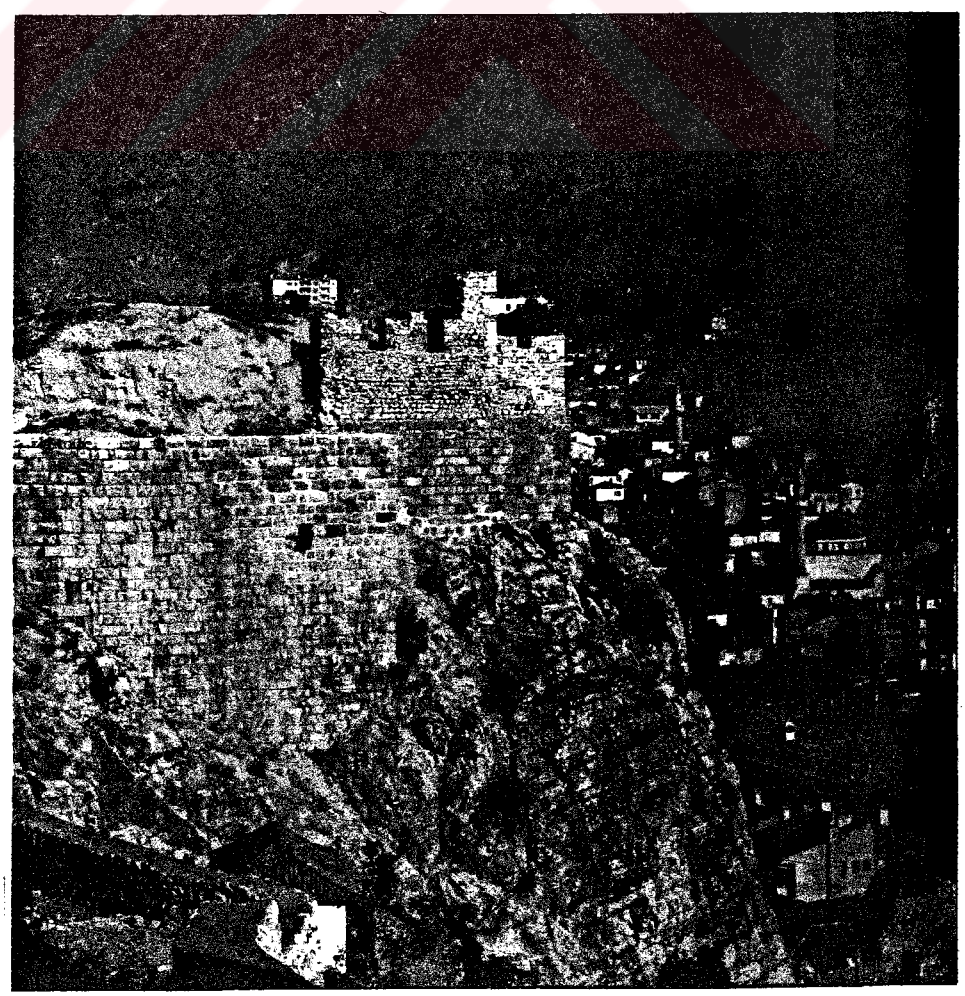

Foto. 50 Kızlar Sarayı Kalıntısı

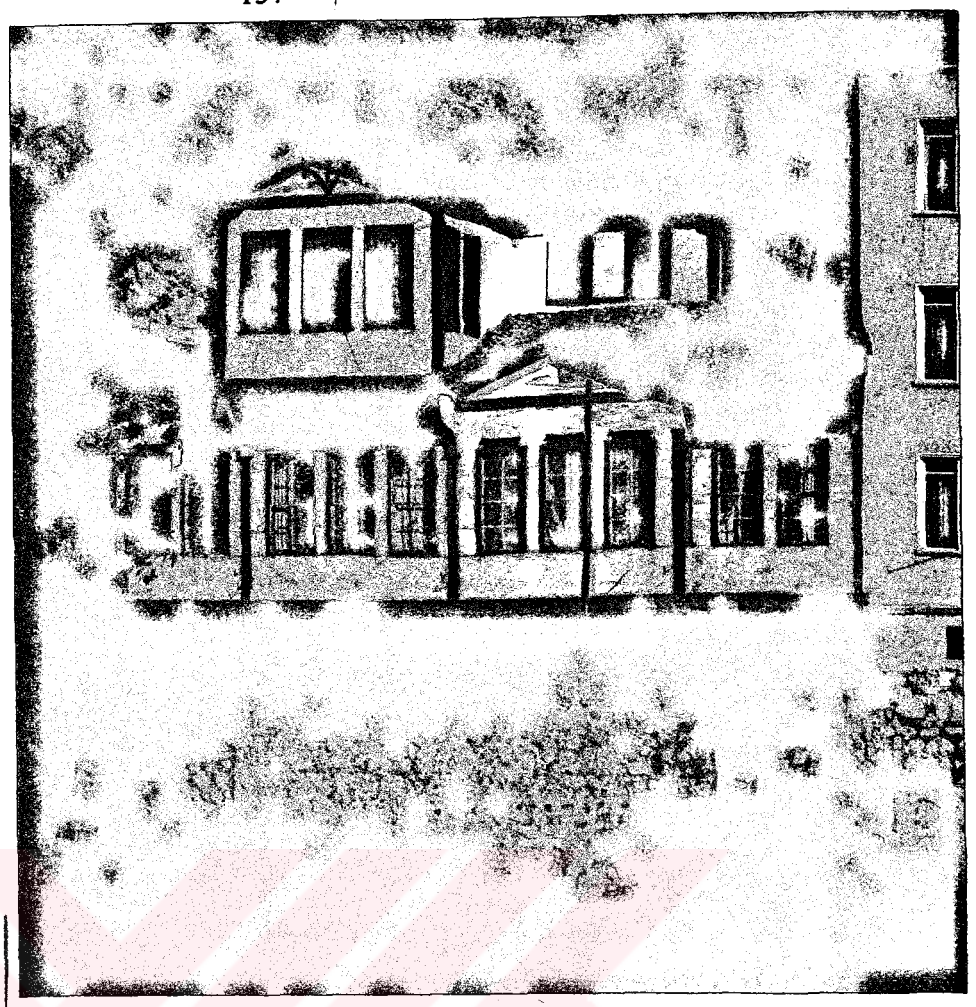

Foto. 51 Irmak Boyunda Ev

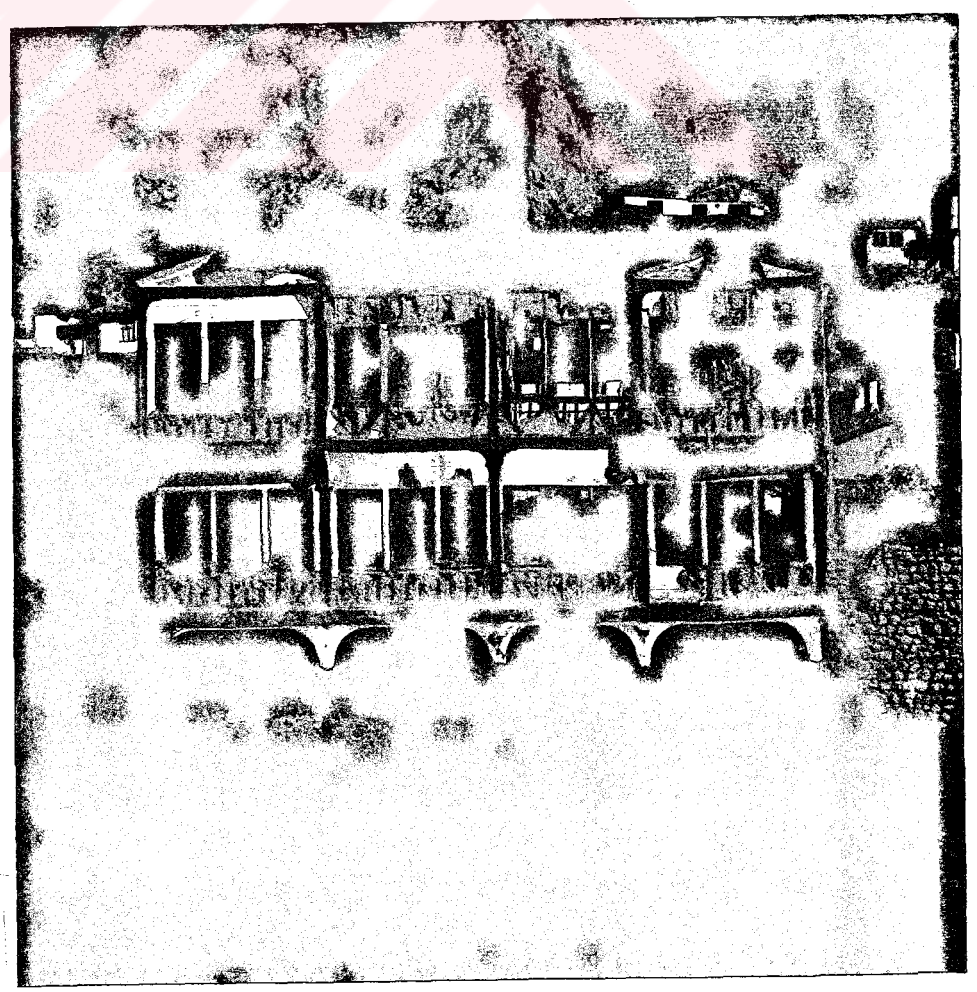

Foto. 52 Hazeranlar Konağı

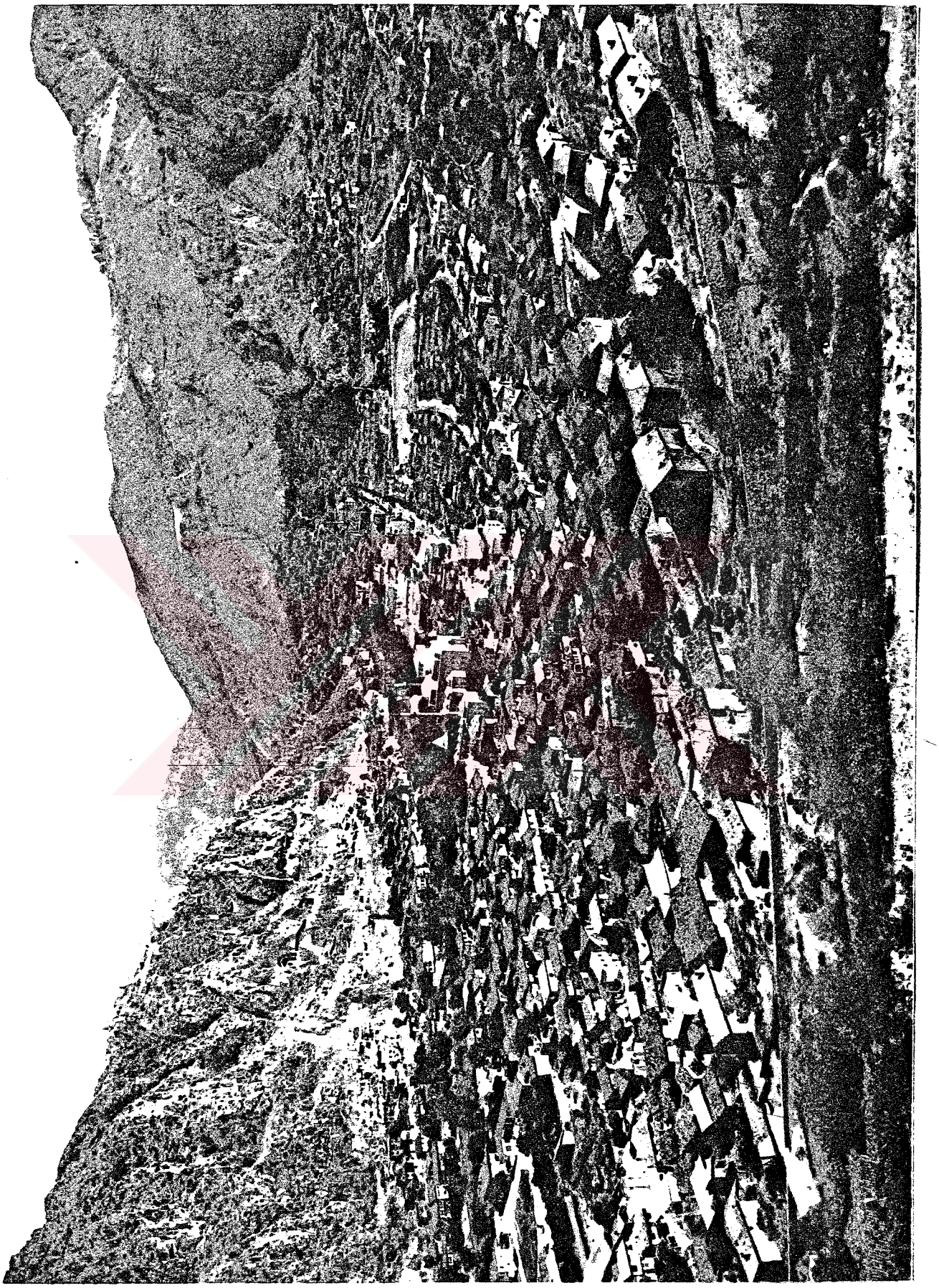

Foto. 53 Amasya Genel

Foto. 54 Amasya Genel

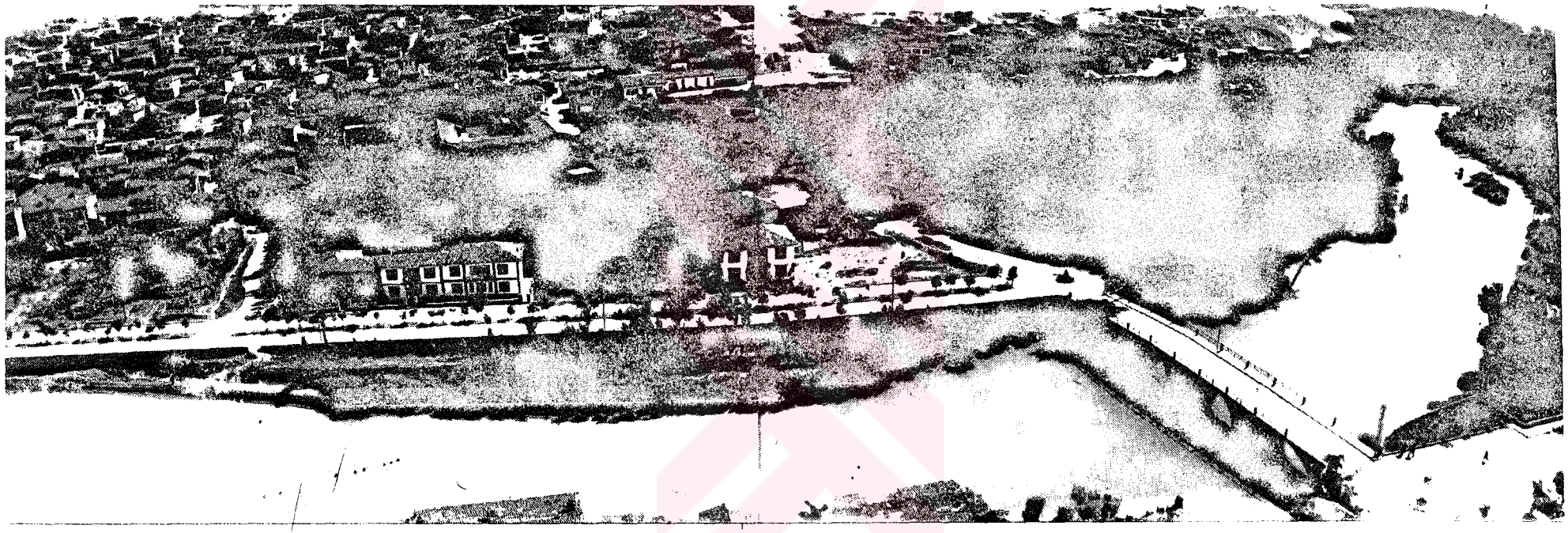

Foto. 55 20.Yüzyıl Başında Hacı İlyas ve Gök Medrese Mahallesinde Bağlar

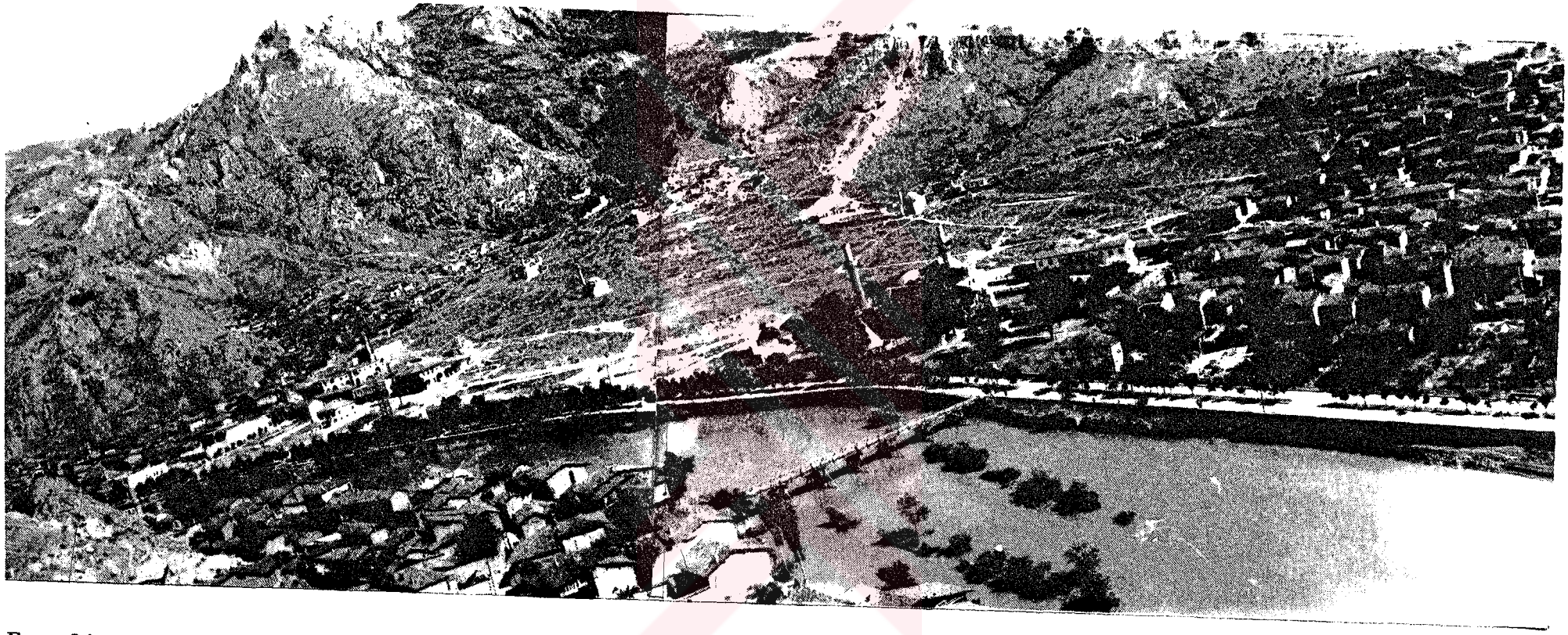

Foto. 56 1913 Yangınından Sonra Sur Dışından Genel Görünüm

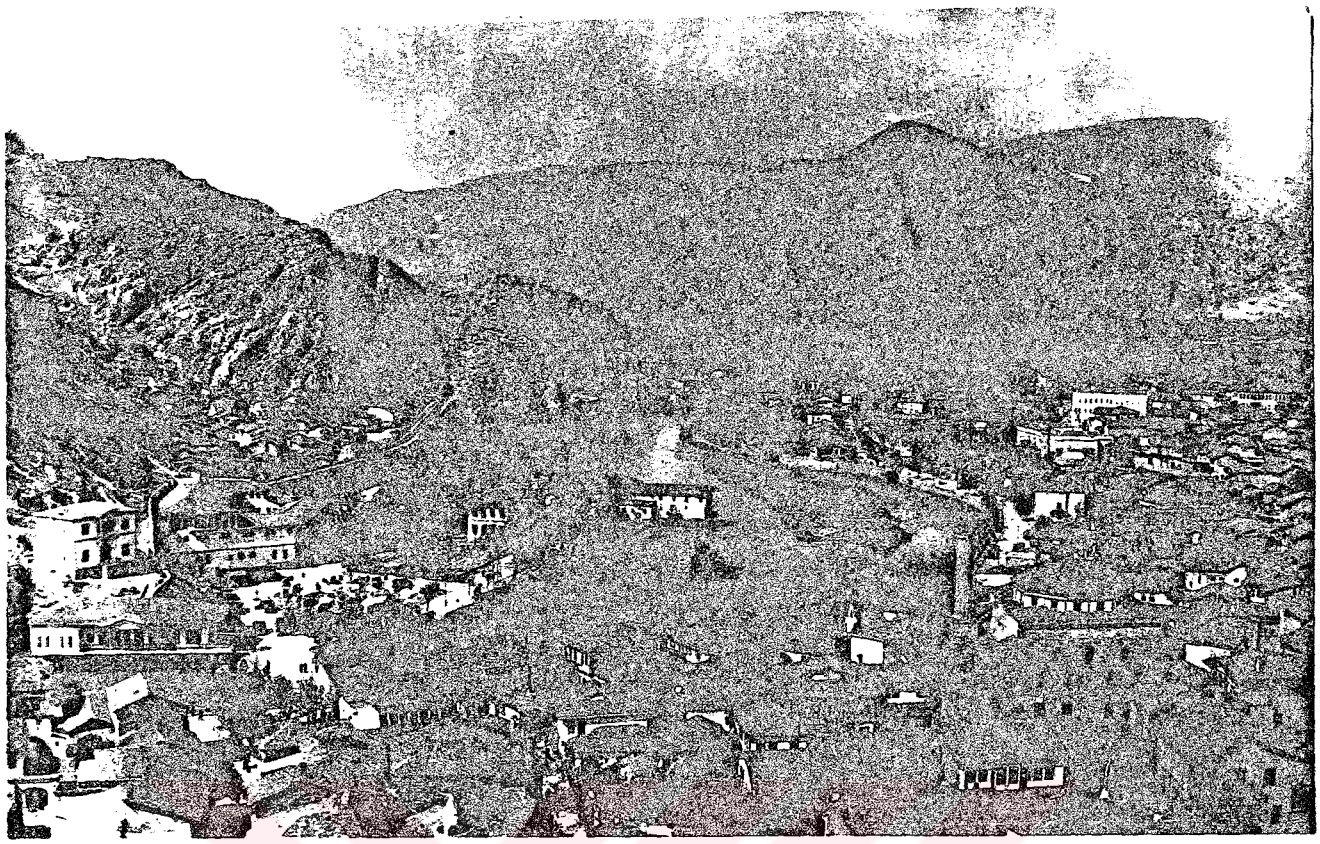

Foto. 57 19.Yüzyıl Sonunda Amasya'dan Görünüm (Önde Ali Paşa Mektebi)

Foto. 58 19.Yüzyıl Sonunda Gümüşlüzade, Sofizade ve Sofular Mahalleleri

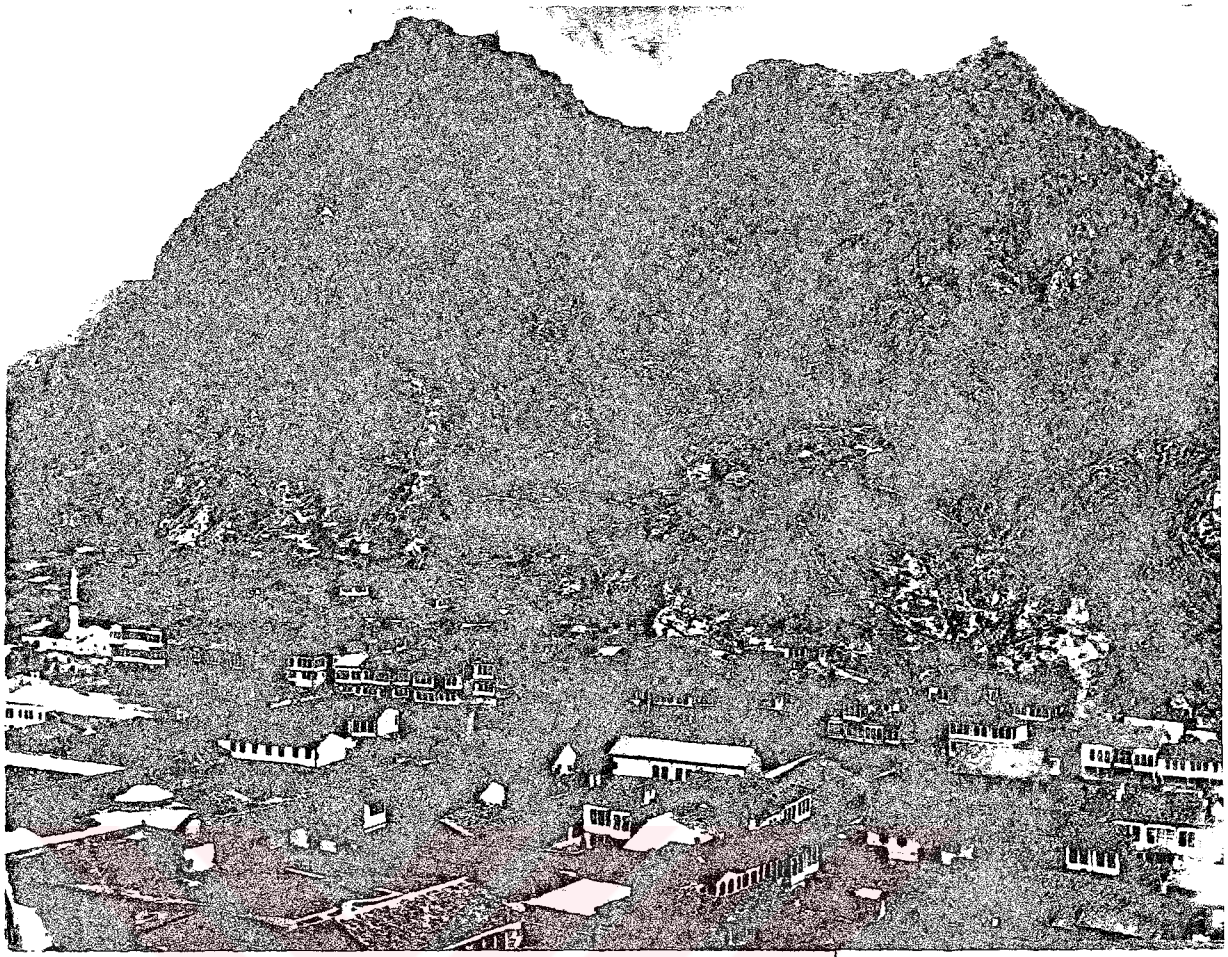

Foto. 59 19.Yüzyıl Sonunda Saraçhane, Sur İçi ve Kale

Foto. 60 Sofular Mahallesi'nden Kent Perspektifi

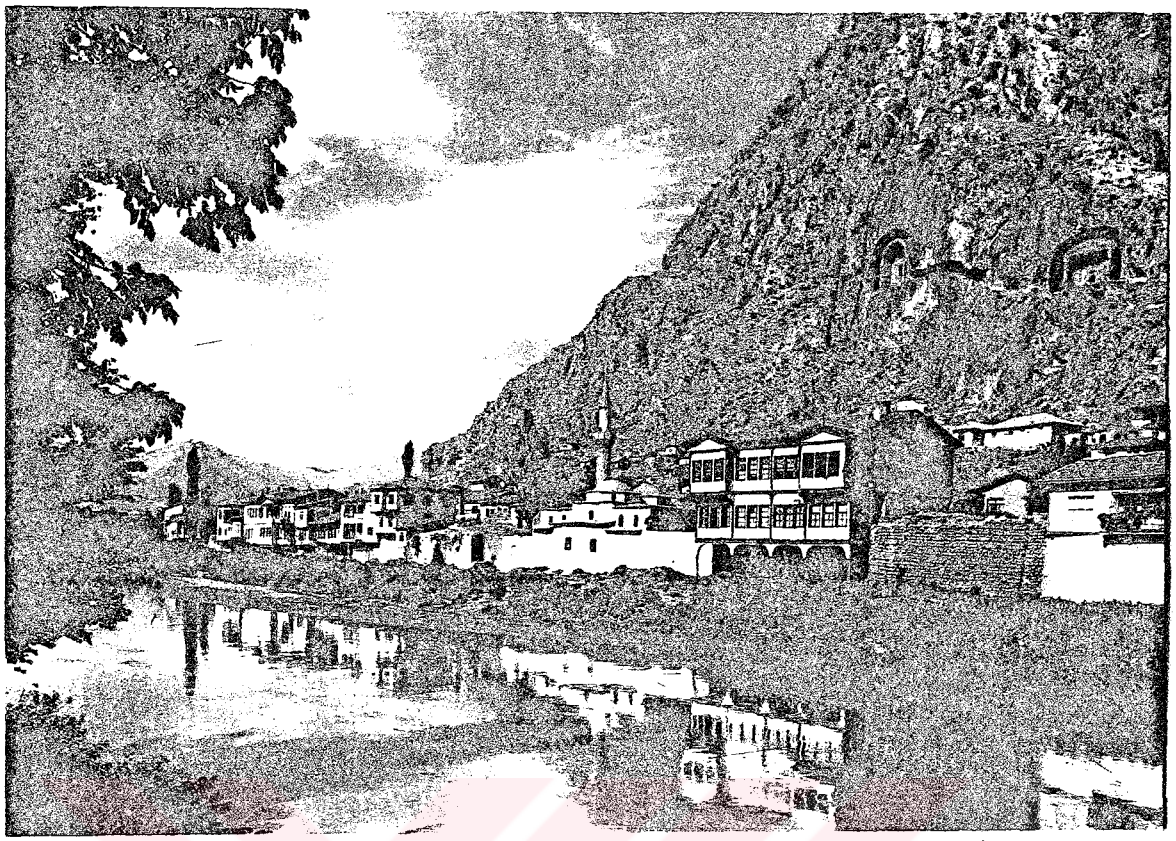

Foto. 61 Irmak Boyunda Evler ve Arkada Kaya Mezarları

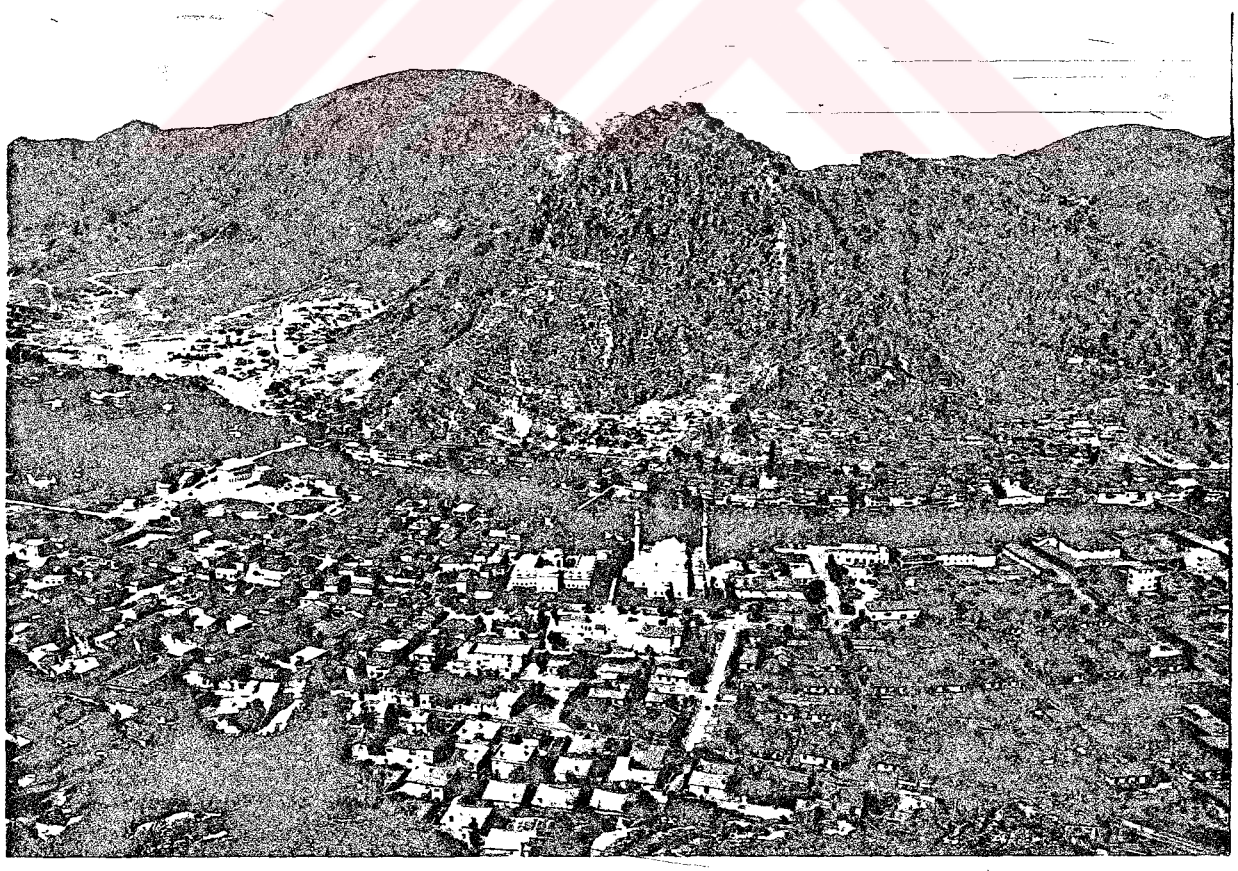

Foto. 62 Çakallar Mesiresi'nden Kentin ve Kalenin Genel Görünüşü

Foto. 63 Erzincan Depreminden Sonra II.Bayezid Camii

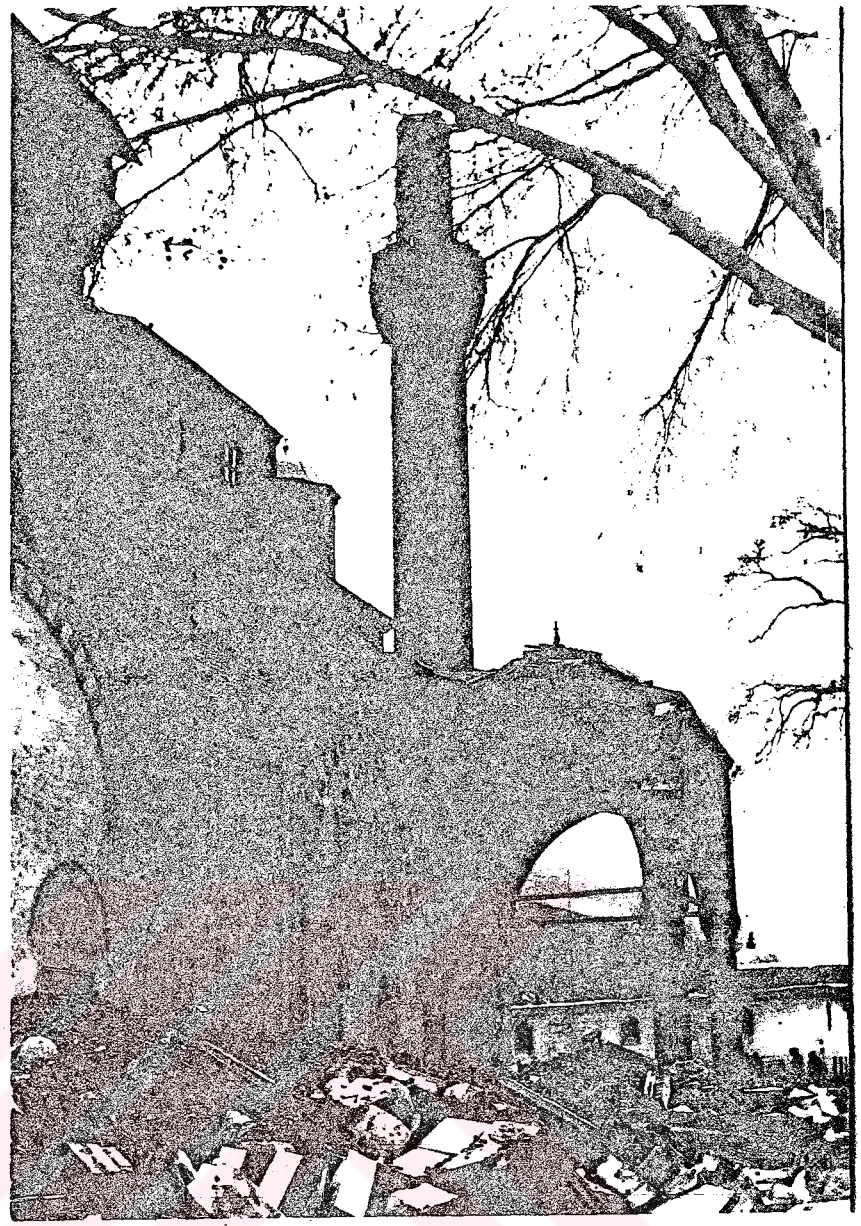

Foto. 64 Erzincan Depreminden Sonra II.Bayezid Camii

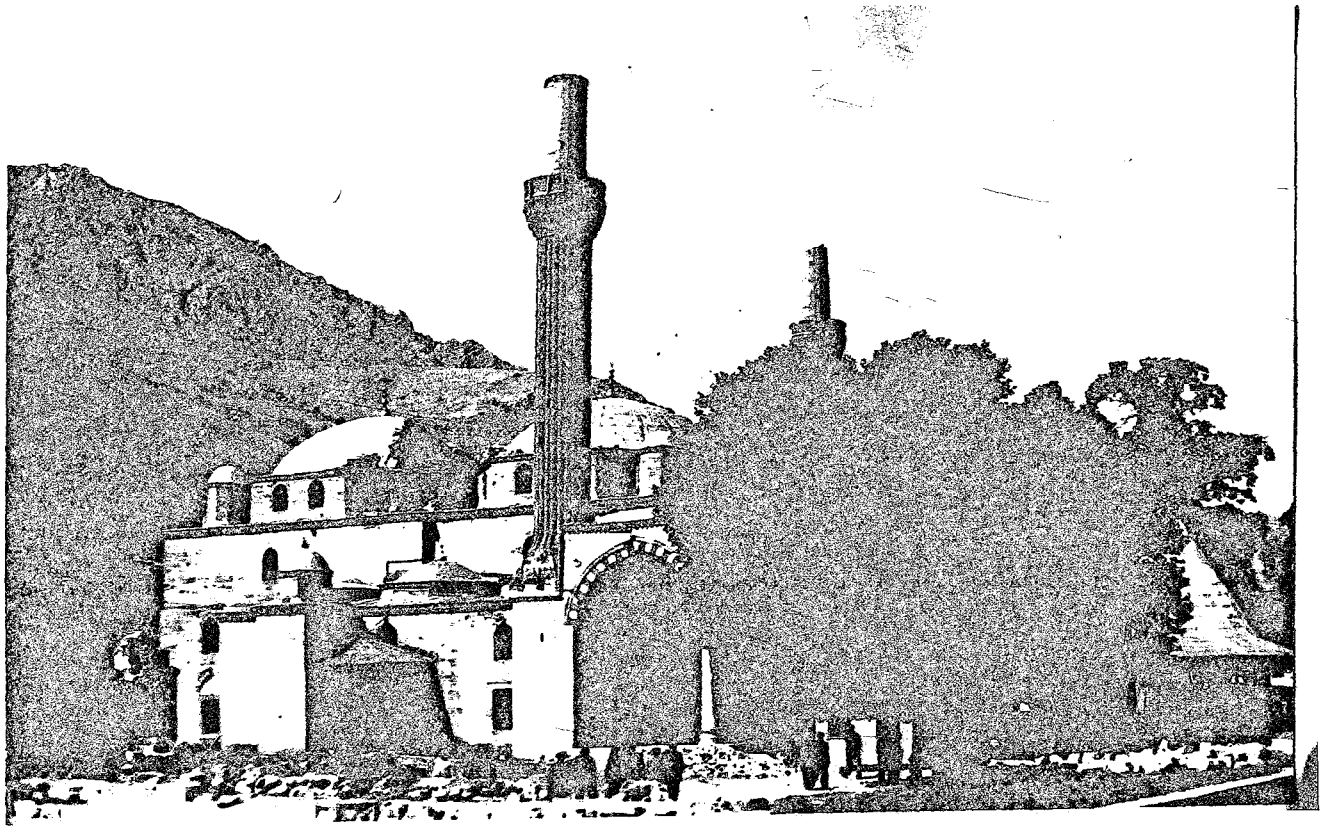

Foto. 65 Mehmet Paşa, Sofular ve Yakutiye Mahalleleri

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

ÖZGEÇMİŞ

Kâni Kuzucular 1949 yılında Samsun'da doğdu. Orta öğreniminin bir bölümünü Bafra Lisesi'nde diğer bölümünü ve lise öğrenimini Kabataş Erkek Lisesi'nde tamamladı. 1966 yılında girdiği İTÜ Mimarlık Fakültesi'nden 1971 yılında Yük. Müh. Mimar olarak mezun oldu. Askerlik görevini 1973-74 yılları arasında Genelkurmay Başkanlığı Proje Etüt Şubesi'nde proje mimarı olarak yaptı.1975 yılında girdiği İTÜ Mimarlık Fakültesi Mimarlık Tarihi ve Restorasyon Enstitüsü'nde önce mimar, sonra Enstitü Sekreteri olarak görev yaptı.

Bugün İTÜ Mimarlık Fakültesi Restorasyon Anabilim Dalı'nda uzman olarak görev yapan Kuzucular, 1983 yılından bu yana da Çevre ve Şehircilik Uygar Merkezi Sekreterliği'ni yapmaktadır.

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ